

ЦНННУСР
ТК 970

Т О М
ТВОРИ
ЛІТЕРАТУРА
І МИСТЕЦТВО

О. П. ПОСВІТНИН

ОЛ. ДОСВІТНІЙ

ТВОРИ

ТОМ

IV

„ЛІМ“

M1454-4

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

†

Шифр Ш44(4.кр) Д.70 Инв. № 2217055

Автор Лосвітний² Ол.

Назва Ліво-ліва

Місце, рік видання Х, 1931.

Кіл-ть стор. 262, [2]с

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том 4 частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

14-5312

[Signature]

О Л. Д О С В І Т Н І Й

Т В О Р И

Т О М І V

Д В О У

Л І Т Е Р А Т У Р А І М И С Т Е Ц Т В О

Х А Р К І В 1931

М 1454-4

Між 20-4

О Л. Д О С В І Т Н І Й

НАС БУЛО ТРОЄ

2217055

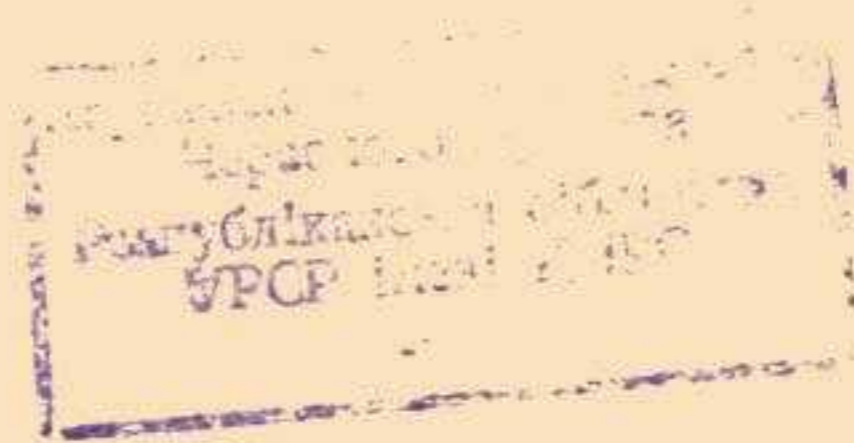
ДВОУ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ХАРКІВ—1931

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інш. покажчиках Української Книжков. Палати.

Оформлення Л. КАПЛАНА

Упрліт 1939. 29/VI-30 р. З. 1529. Т. 5.000
Літ.-друкарня Книгоспілки, Харків,
Нетеч. наб., № 14. СтАБ Б6. 1931.

ДЛЯ МАЙБУТНІХ ДОРΟΣЛИХ

Пишу це для моєї доньки Волі, яка тепер ще занадто маленька, щоб розуміти не тільки зміст цього написаного, а й значення тих карлючок, що з них складається слово, речення, думка.

Смішно. Дивно. Я пишу своїй доньці. Мені кажуть, що я ніколи не був жонатий і не мав дітей, а мої мрії—це є просто химери мого спраглого на батьківське щастя мозку. Хай собі.

Уявляю її собі маленькою, з білявою, як солома, голівкою, голубими оченятами, такими прозорочистими, немов блакить невідомої атмосферної далечини. Приміром, вона зараз з мамою, а може й сама сидить десь біля моря і жбурляє камінці в шипучу піну грайливих хвиль, що шарудять камінчикуватою різнокольоровою квасолею пологого берега. Сонце пече все навколо. А втім, хіба воно дошкулить малій істоті?

Дітвора не боїться сонця. Лише дорослі жахаються тої живущої променястої енергії. Вона, моя маленька донька, ще не розуміється на всяких проблемах людськості, як і дорослі не розуміють її складного, внутрішнього світу. Їй байдуже й животіння отого засмаленого в шоколяду рибалки, що напружено вовтузиться біля своїх неводів, як і те, чому ото, згодом, од берега ліниво поповз човен у чорносиняву морську далечінь. Білява дівчинка ще надто мала. Тільки милується із зовнішнього руху того всього.

Коли вона виросте—а це надто складне питання, що залежить від обставин,—можливо, вона тоді доскочить таких премудростей. Проте, хто й знає: може, вона стане матір'ю, і їй буде менше спромоги збагнути життя, а можливо вона буде генієм—і тоді збагне його.

Я кажу це тому, що, мабуть, кожна жінка повинна бути матір'ю. Коли вона не має дітей, вона або хора--і тоді не може мати їх, або вона геній, що плодить замість дітей велетні-ідеї чи суспільні або матеріяльні цінності, або вона—річ для хатнього вжитку, позбавлена можливості мати дітей, або ж її тіло є крам, що дає їй животіння.

Але, коли моя білява донька виросте, я буду надто старий, мої очі вже не зможуть сприймати зовнішнє в його барвистих фарбах, мої чуття будуть прищерблені і не відчуватимуть суспільного життя, мої м'язи, мої кістки будуть надто трухляві, щоб іти ретельно з годинником майбутнього часу. Тоді я не зможу розповісти їй те, що тепер у силі. Треба поспішати з цим. Бо однаково, коли я й не доживу до старости, мій попіл, що на нього перетвориться в розпаленій печі крематорія моє тіло, нічого не зможе розповісти їй. Він—це сизосиве пороховиння в скляній урні—лиш нагадуватиме їй і всім тим, хто поцікавиться дізнатися, чия істота криється в купці попелу, що тоді то жила і сконала така то людина. Але кому буде до того? Що значить людина-одиниця в сотмільйоновім суспільстві людства, мільярдівім космосі живих створінь?—Пусте.

Тому поспішаю розповісти їй життєву казку. Усі казки цікаві і дають поживу розумові, коли вони є оригінальні. Усяка оригінальна річ є цеглина фундаменту для величної будівлі людського розвитку. Уявім, що й це оригінальна річ. Речень

не може бути оригінальних. Ніякі митці не вигадують оригінальних слів. Вони лише можуть мистецьки створити комбінацію їх. Надто старе людство, і через нього не перестрибнеш. Воно вже все дало. Треба ним лише орудувати.

Годі. Маленькій білявій Волі, що колись буде дорослою людиною, призначено ці сторінки. Я хочу бути мізерним дон-Кіхотом. Усі тварі поважають своїх маляток. Коли вони виростають, повага до них переходить у жадання знищити ці колись малі, створіння. Я передбачаю це в майбутнім— і пишу для тієї дорослої людини, що вийде з маленької, всім любої білої голівки. Тоді, можливо, її будуть ненавидіти. Хай. Це звичайний закон природи й суспільства. А я хочу навпаки: невідомій в майбутньому Волі—тепер дівчинці—присвячую ці листи. Коли вона виросте, то розповість комусь, чи варто було гаяти на це час. Адже люди так далеко підуть вперед за ті часи.

Чи не правда?

НАС БУЛО ТРОЄ

I. ДНІПРОВЕ ШУМУВАННЯ

Поезія, мистецтво там
мовчить. де зброя люто
верховодить.

Місто було повите спекою й духотою, і дивно, що ще вулиці метушилися людьми. Хтілося холодочку, зимового подиху.

Вікно його кімнати затіняли густі віти каштана, що підвівся над низенькими вишневыми кучерями дерев.

Це був мій давній приятель. Десять літ тому протягом двох років ми разом воювали з голодом, перемагаючи його захопленням екстернування—він у консерваторії, я в політехніці. Він був композитором. Принаймні, намагався ним бути. Це було в Пітері в часи юнацьких прагнень, яскравих переживань, що ніколи не стираються в пам'яті.

Тепер Київ.

Час, коли буяє життя й лютує смерть. Я надбав його випадково. Ми робили трусу у господаря, де захопили схованку зброї. Коли б мене тоді не було, не стало б на світі й Миколи, хоч це близькозоре створіння мало зв'язок із своїм хазяїном лише тоді, коли платило йому за комірку. „Але на війні—як на війні“.

Тоді я не встиг з ним побалакати по-приятельськи, бо мусив поратись біля схованки і цієї „справи“.

Тепер я мав вільний час. Надворі спека, у його кімнаті приємний холодочок, а у нас разом—переповнені чаші юнацьких спогадів.

Мені відчинив сліпий дідок, що колись збувся очей на музичній фабриці; його донька була за куховарку в господаря, і старий мав із нею кут у кухні.

Коли я увійшов, мій приятель сидів біля столу. Він кивнув своєю кудлатою головою на канапу біля вікна, де на підвіконню в місці з вишнями воювали мухи. а сам втопив до нот свій ніс, осідланий пенсне з цвілою оправою.

Микола час од часу мугикав, підсідав до піяніна, брав акорди і знову захоплено, нервово викривляв хвостики на нотнім папері.

Я не ображався за байдужість до мене. Я надто добре знав його пристрасть до музики. Коли душа людини сповнюється творення—хто може за це ображатись? Хіба мені дорожчі родичі чи найближчі істоти за моє захоплення творенням? Адже я творю, хоч і є майже непомітна частка космічного колективу творців нового світу.

Десь здалека зачулось торохкотіння кулемета. Іноді вибухали гранати. Постріли були не тривожні, а зовсім звичайні, як і кожного дня, як було звичайне цвірінькання горобців, торохтіння візників, брязкіт трамваїв. Тоді ще не було гучномовців, що тепер стали звичайною річчю вулиці. З того, що Микола затулив вуха над своїми нотами, я відчув, що ці постріли й вибухи заважали йому

творити. Але мені спало на думку: „Невже музиці-композиторові огидні ці мелодії нашого нервового часу?“

Я поспитав, що він пише.

Микола розтулив вуха, перепитав і захоплено відповів, що кінчає свій задум: „Елегію Дніпрових шумувань“.

Я нічого не відповів. Я міркував про нього. Міркував про цього ентузіяста музики, оригінала-громадянина, революціонера побуту і борця проти соціальної нерівності.

Він єдиний син тисячника-багатія. На протест проти панів, будши екстерном, він взяв за дружину звичайну неписьменну селянську дівчину. Навіть не красуню, а незграбну, тендітнозелену теличку. Жадного кохання, а так—протест проти намагань батьків нав'язати йому за дружину міську красуню, виховану дівчину, доньку судді. Згадав, як він бідував, коли батько відмовився від нього і припинив усяку допомогу. Згадав, як він захопився літературою нового життя та як учив елементарної грамоти свою хирляву небіжку-дружину.

— Невже тебе не захоплює ані крихти процес велетенської соціальної боротьби? Врешті, не самої її ідеї, а хоча б могутньої гармонії цієї борні?— запитав я і пояснив далі свою думку:—Звичайно, створити музику з сили-силенної різноманітних симфоній сучасного бурливо-мінливого життя не можливо. Це потребує влещалого часу. Але невже її багатющі музичні варіації не зроджують ніяк

творчого поривання, замилювання в них та комбінування з них оригінальних музичних фрагментів? Адже це було б відбитком часу, певної епохи. В такі часи, коли буяє життя й лютує смерть, коли в повітрі снує невідоме ясне майбутнє, захоплюватись „шумуванням Дніпра“?

Він подивився на мене жахливим відблиском пенсне, зняв його, протер очі, заблимав своїми стуленими від світла віями, на момент широко розплющив очі і пильно вдивлявся в мене, немов би в божевільну істоту.

Врешті хутко смикнув пенсне на ніс і нервово схопився за вуха.

Знов заторохкотів кулемет, але частіше й жахніше...

Це був звук, що віщував моїй свідомості щось небезпечне. Я запалив цигарку й почав тривожно прислухатися до пострілів.

У коридорі зачулося жіноче верещання і бурчання діда. Серце мені стиснулось з несвідомого передчуття...

Раптом відчинилися двері, і на порозі стала дівчина. З кишені її куценької спідниці визирала ручка маленького кольта. Вона глянула ясным поглядом по кімнаті, мотнула своєю повитою білявими кучерями голівкою й мовчки підійшла до піаніна. Ніби з пересердя, вона грюкнула покришкою і, розкривши свою теку, почала щось записувати, придивляючись до міти на фортепіяні. Од грюкоту покришки композитор нервово здри-

гнув плечима, крутнувся на стільці і безтямно дивився на жінку-гостю. Згодом він перевів свій погляд, сповнений докору й іронії, на мене, ніби мовчазно відповідаючи на мої запитання..

— Піяно конфісковано!—суворо промовила дівчина до своєї теки, кінчаючи запис.—Ви повинні його спровадити до центральної...

Але вона не договорила. Я схопився з підвіконня, куди пересів, щоб краще почути постріли, що частішали в місті, миттю опинився біля неї—вихопив з її рук шматочок паперу й пошматував його на клапті, кинувши їх до її теки.

Дівчина остовпіла. Її губи дрижали, а очі блискали злістю. Вона не вимовила ні слова і, певне, відчувши небезпеку серед двох мужчин, хутко сунула руку до кишені з револьвером. Але вона не встигла його витягти, як за одним рухом револьвер був у моїх руках.

У погляді Миколи я побачив дитячий переляк. У нім не було жалю, що позбавиться єдиної дорогої речі, що є йому за друге його я. Ні, в його очах світився знак запитання: „Що ж тоді я буду робити?“

Мені дивно було, що ця людина може в такі бурхливі часи з байдужістю Піррона ставитись до життя й усього оточення. Мені стало огидно, що є на світі люди, які можуть ще бавитись у мистецтво в часи, коли на світовій арені вихрує боротьба за і проти перебудови світового ладу. Я відчував, що цього філософа, співця „Дніпрового шумування“, не втягнути в потік. Без такої, здавалося

на перший погляд, дрібнички, як п'яніно, він загине з нудьги або впаде в прірву несвідомої контрреволюції та, хоч і пасивно, а збільшить ворожий табір... Навіщо?

Це вихром промайнуло в моїй свідомості в ту мить, коли я вихопив револьвер.

— Дурепа!— вирвалося у мене.— З якого ви гуртка, району? Хто так ревізує інструменти, не спитавши навіть, хто живе, що і як?

— Сховайте!— гримнув я на неї, жбурнувши в розтопирчену теку в руках дівчини чорненький швидкостріл.

Дівчина закусила губи.

У місті загув гудок. Це на паровозобудівельному... Заверещали сирени. Раз, два, чотири, шість. Так, це гудки небезпеки.

— Чуєте?— суворо запитав я дівчину, вказавши рукою до вікна.— Ходіть!

— Куди ж ти?— глухо промовив приятель, схопившись з стільця і черкнувши в повітря до дверей рукою, ніби намагаючись затримати мене.— Ми ж не встигли побалакати. Так довго не бачились...

Останні слова долетіли до мене вже в кухні.

— На все, Миколо!— бадьоро гукнув я в коридор до його кімнати.

— Ваш де збірний? Мій— на Печерському,— звернувся я до дівчини.

— Мені теж туди, — схвильовано відповіла вона, поспішаючи двориком, брукованим гострим камінням.

II. НАС СТАЛО ДВОЄ

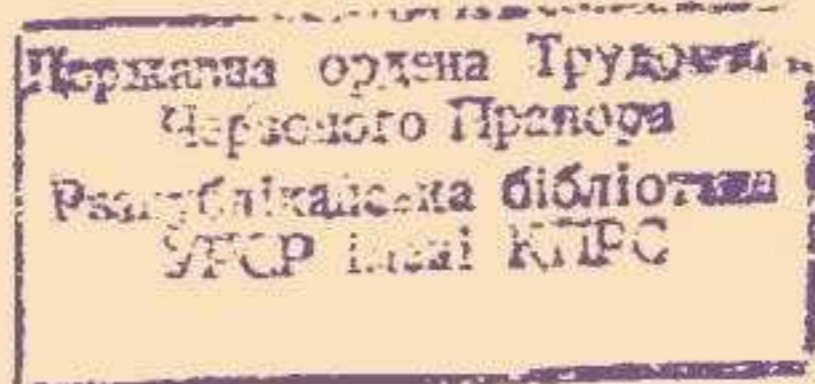
Протягом останніх двох літ, червоні перебували в місті лише кілька місяців часу. Це була перемога над царатом, соціал-буржуазною владою російських, краєвих націоналістичних сил та чужоземними інтервентами. Новина ідей, кинутих більшовиками, надто кволо прищеплювалась до мас. Та де їм хутко прицепитися серед бурхливого моря подій, серед шаленої агітації різноманітних угруповань та пашекування перекупок, верховодів міської думки.

Маси хилиталися, мов очерет од вітру, то в один, то в другий бік, приковані на місці. Хто мав загартовану волю, певність думки—ідеї, ясний шлях уперед—той був переможцем. Червоні були такими. Білі, гарячоблакитні, трикольорові, різні закордонники, яким пощастило перетягти під свою руку місцеві загони, що формувалися, мов гриби в дощ,—все це, хоч назовні здавалося чимсь велетенським, було струхнявіле всередині. Дезертири мишами повзали по розлогих степах, лісах і, зголоднілі, без пристановища, шалабудили до переможців: „Беріть нас. Ми підемо бити вчорашнього нашого хазяїна“.

Мішана бригада складалася з таких вояк.

З півдня й заходу, перепочивши від утечі, трикольорові, жовтоблакитні за допомогою польського орла знову посунули на червоних. Їхні таємні емісари, маючи за собою шари міщанства, принишклого

2217055

чиновництва, панства та фабричних хазяїв, тонко снували свою роботу. Хіба вони не мали в своїх шерехах випробуваних, досвідчених офіцерів генерального штабу?

Натиск зовні—колотнеча всередині—це давній закон успіху, перемоги.

І мішана бригада зчинила заколот.

Заводські гудки, сирени пароплавів зробили своє. З фронту не відтягнуто ні одного червоного. Цивільні-червоні замінили своїх військових. На день-два вщухне щоденна будівнича робота нового ладу, але що ж поробиш...

„Геть комісарів! Війна війні!“—неслось із касарень повсталих разом із градом куль, кулеметним татахканням та гарматним бабахканням.

А комісари в забруднених блюзах, просто від варстатів, тісним колом обсіли касарні—цитаделю.

Місто в небезпеці!

Ми навіть не хотіли псувати будівлі. Наші кулемети лопотіли по карнизах—шкода було й вікон...

Дивна ця різнокольорова маса. Вона має запал тільки в момент екстазу. Проїшов афект—і одиниці відчують себе чужими серед загалу. Тоді ніяка сильна індивідуальність не допоможе. Сильні, геніяльні індивідуальності, генії лиш серед підготованої до сприйняття їхнього запалу маси—активу. В інших випадках—це гарматний вигук серед пустелі.

Її прозивали Жабі. Вона пішла в кулеметний загін. Робота невеличка: підносити набої, воду, допомагати пораненим... Якраз жіноча справа.

Другого дня білі прапори над будівлею касарень сказали: годі.

Якими нещасними вівцями визирають військові з беззбройної численної отари!

Жабі принесла меду. Де вона добула, я не питав. Її ясносірі очі сповнились тьмяною втомою. Адже вона теж не спала другу добу.

— За кілька хвилин нас знімають. Бунтівників уже відпровадили. Поїхав останній грузовик по зброю.

Вона одірвала скоринку хліба з моїх рук, умочила в бляшанку з медом і додала:

— Ви самі? Коли нема де зварити чаю, ходім до нас. Ми вдвох живемо.

Мені стало боляче. „Удвох“. Аж тепер я відчув потребу розглядіти її. Адже ми, можливо, більше ніколи не здибаємось... Кожен з нас, мов комаха в гурті, не має можливості пізнати близько один одного—часу немає,—у кожного свої негайні справи; кожен є гвинтик великої живої машини, що ні на мить не повинна спинитися.

Біляві кучері покуйовдили підстрижену голову Жабі. Синє вбрання повило її під саме підборіддя й надавало вигляду молоденької учениці з кравецької майстерні. Вона не дивилась на мене... Але, коли її втомлений погляд, пронизуючи далечінь над містом, черкнув мій позір, мене покинула втома.

Здалось—це не ми передучора ще сварливо зустрілись. Не її я вилаяв дурепою.

Серце стислось. Вона ж „удвох живе“...

Але що за дивне питання? Чому воно виникло до Жабі? Це ж просто товариш, а не жінка. Я піймав себе на ганебнім чутті й гадці. Намагався їх витрусити з голови, думати про щось інше. Що мені треба буде робити після повороту до міста? Бач, там оце два дні не рухалася друкарська справа. Ще й досі в машині стирчить перший аркуш білого паперу... Але за мить друкарня потонула в тумані, а крізь нього виринула Жабі. Оця білява, серйозна дівчина-товариш, що сидить проти мене на дривітні й куняє. Мені здалось, що ми такі давні приятелі, і ота сварка була звичайна—як між близькими друзями. Невже то була випадкова зустріч? Невже ми ніколи не здибаємось?

Лункий наказ „по домівках“ привів мене до пам'яті. Я легенько торкнув Жабі в плече.

— Уже?—запитала вона, хутко прокинувшись, і підвелась.

— Так, можна розходитись...

— Треба швидше, а то...—кинула вона в повітря рушивши широким кроком.

Я ледве встигав за нею. Аж тепер я відчув непереможну втому. Хтілося спати. Упасти й заснути. А вона все прискорювала ходу, щось розповідаючи. Їй негайно треба навідатись до кількох підприємств, відновити роботу. „Жінки потребують виховання... Вони такі забиті, такі темні, вони так захоплено ловлять кожне слово й хутко переймаються своїми новими завданнями для майбутнього життя“.

На роздоріжжі головної вулиці я звернув праворуч. Вона спинилась. Їй треба ліворуч.

— Коли хочете—ходіть. Якраз, певне, Мадлена зварила собі окропу...

Я стрепенувся. „Мадлена?..“

— Це ваша подруга?

— Атож. Ну, прощайте.

Я стис її маленьку руку і, ступнувши кілька кроків, повернув слідом за Жабі. Мене потягла невимовна сила. Жабі озирнулась, усміхнулась і, зачекавши, доки я підійшов, зауважила:—Треба щось купити. Бо ж їсти дома, напевне, нема нічого. У вас є гроші?

І ми купили за сто карбованців не лише кілька квашених огірків, а й сиру та кілька цукерок.

— Ото буде страва. Мадлена порозкошує!—весело промовила Жабі до промоченого тузлуком пакунка.

— Ну як, перемогли? Скільки їх? Хто верховодив? Напевне, переодягнена офіцерня, — накинулась на нас старенька, вся вилиняла, висушена, як тараня, але метушлива бабуса.

Вона мотнулась по хаті, розстелила на столі газету, витрусивши на неї з промоклого паперу огірки, нарізала гливкого черствого хліба, змайструвала з якоїсь порожньої бляшанки ще одну філіжанку й поналивала чаю.

— А нам ці дні доводилося бути кожному в десятках місцях. Бо ж залишилося в місті дуже мало... Треба було, щоб ніде не припинилась робота. Ти

не турбуйся, Жабі, я на твоїх підприємствах уже була. Нічого. Жінки вчаться, працюють. Коли дізнались, де ти,—всі гуртом хотіли теж іти на допомогу проти бунтівників. Сміху було, бо ж їх не пустив комендант. О, там баби—куди твоїм чоловікам!—щебетала Мадлена, похапливо випиваючи окріп. Врешті Мадлена випила свою бляшанку, вхопила шмат хліба, огірок і, кинувши: „Ну, я побіжу. Ти, Жабі, спочинь, не турбуйся,“—вине-слась із кімнати.

— Як вас звать?—запитала Жабі.—А то ви мене знаєте, а я теж хотіла б вас якось звати...— промовила вона, кинувши на тапчан подушку.

— Вам доведеться спати там. Я вам ліжком поступилася б, так ми удвох спимо на нім. Я, виходить, особливих прав на нього не маю.

— Жабі...—стиха промовив я.

Вона на мить спинилася, покинувши лагодити ліжко, підійшла до мене, довгим поглядом заглянула мені в очі і лагідно відповіла: „Що, Люсю?“ І її обличчя спалахнуло рум'янцем. Вона ласкаво подала до моїх простягнутих рук свої маленькі долоні...

— Я ніколи в життю не відчувала сили магнетету, я не розуміла. Але тоді, біля піяніна, і потім у загоні, коли я пішла до відділу, де ти пішов,— мене тягла якась сила...

— Я теж не розумію... Мені навіть моторошно згадати ті ганебні бажання. Бо ж у такі часи їх нема в людей... Але мене тягло до тебе.

— Мадлена—добра товаришка, вона вибачить нам,—стомлено, з тремтінням у голосі відказала Жабі, вкриваючи постіль свіжим простиралом.

ІІІ. ЧОМУ МОВЧИТЬ ЕВРОПА?

Хтось досліджував епохи і зробив висновок, що в часи жорстоких бойовищ, великих епідемій та лихих явищ, що поволі нищать життя,—людей охоплює швидкокрилий ерос... Природа не терпить винищення—вона намагається негайно надолужити загублене.

Це твердження було мені незрозуміле. Хіба в часи, коли навкруги безугавно снує смерть, можуть виникати такі чуття? Адже інтелект кожного спрямовано лише на захист власного життя або на перемогу над ворогом. Коли ж до того є ще велична ідея, невідома перед тим широкому світові, що вислизнула з лабет гнобителів і полинула між людство,—хіба людям до ероса та його отруйних стріл?

Але, коли я став дружиною Жабі, я змінив свої гадки на це. Дослідники таки мали рацію.

Ми були сповнені енергії. Крім загальноколективного задоволення з наших успіхів, з особистих перемог, гарних наслідків роботи, ми мали ще й свій чудовий, святочний світ. Ми захоплювались кожною дрібницею, як діти, раділи з кожного поспіху й бадьорили себе з кожною поразкою, бо ж „у хвилини розпачу умій себе стримати“.

Коли я виступав на мітингу, перед масою чи військових, чи цивільних, я відчував, що тут, серед них, є друга частина мого „я“—моя Жабі. Моя душа палала, а інтелект вискрібав усі знання, що припишкли в клітинах мозку, і я, користаючи з цієї сили, весь свій запал передавав слухачам.

Мої помилки, мої досягнення я міг корегувати через це друге моє „я“—Жабі, щоб знову їх усунути чи збільшити вплив.

Мої товариші в роботі почали іноді посміхатися один до одного: „Що це з Люськом? Чому це він безперестанно бадьорий, веселий, і щаслива машкара не сходить йому з лиця?“

Хіба треба знати про це третім особам? Адже від того ніколи не збільшиться щастя. Треті особи ніколи їх не розуміють. Щастя пізнається лише двома, а переживається воно окремо кожною істотою...

У свій час я мчав до підприємства, де була Жабі. Коли я спізнявся, я певен був, що тоді вона з'явиться до мене.

Ми лошатками на зелених луках мчали куди на збори чи додому, щоб разом із цілим нашим колективом відчувати який момент, чи самим, наодинці, вдома тішитись минулим днем.

Коли захоплення бує
і власне щастя при тобі,
тоді весь світ кометою сяє
й міцніш шаблюка у руці.

Поезія співає в серці, хоч її й не витягнеш на папір.

Величний колектив, а з ним і свідомо чи півсвідома маса, чекає революції на Заході.

Адже наукові дослідження світових теоретиків перебудови людства накреслили: „Перебудова можлива при умові світового захоплення“.

А в нас же Азія. Чому мовчить Європа? Європа, що дала людству світових геніїв соціалізму, що перейшла путь повстань-пожеж, що простелила в майбутнє шлях із людських кісток, злитих кривавицею й потом... Самі не втримаємось ніколи. Адже у нас уся індустрія лежить хора, пошматована...

Чому вона мовчить? Невже бар'єр Польщі й Галичини тому заважає?

Ось спалахнуло на Угорщині, вдарило веселою блискавицею по нервах сподівання... та й знов залякло... Реакція здушила.

А втікачі плутаною різнонаціональною мовою, що хрипіла з пересохлого горла, доводили: „Там знуцанню нема кінця... Людям уривається терпець... Вони ладні на все, тільки там не вистачає тих, що розуміються на засобах повстання“...

У ці сусідні краї зліталась уся реакція. Вона готувала новий шалений наступ.

А Європа мовчить... Рухнула була плечима в Німеччині й прикипіла...

Треба знищити бар'єр до неї. Розчинити ворота Хай подивиться! Мо, зашумує кров пригноблених та: раз! раз!—і людство на новім шляху!

Це чудово розумів наш колектив. Це напружено відчував кожен з нас. Адже вже два роки безнастанно тягнеться бій!

Товариші рвалися туди.. Багато з них—навіть не знаючи мови інших народів. Кожен розумів—смерть або перемога.

А я ж знав мову того народу, що ось зараз за ворожим кордоном. Чи не там і мені місце?

І коли постало про це питання, я вже летів до підприємства, де Жабі, щоб поділитись з своїм другим „я“ звісткою про завтрішнє нове.

Жабі негайно вирішила – теж.

Вона повинна бути там, разом зо мною.

... За два дні ми вирушали на станцію, і над містом променіли золотоголові пам'ятники старовини й кривавої боротьби минулого...

Вони відбивали в своїм блиску все, що коїлось навкруги ..

А ми йшли від цього в невідоме завтра, туди, де панував терор білого орла за допомогою жовто-блакитних сил.

IV. В ДОРОЗІ

Наш довженний санітарний поїзд посувався лінивою осельнею. Він складався з найрізноманітніших вагонів: вантажних „для м'яса“, „максимок“—IV кляси, сальон-вагонів міжнароднього сполучення й кількох санітарних. Ще чотири роки тому з такої барвистої довгої гадюки сміялася б навіть

сільська дітвора. Адже й вона з своїх посовиськ звикла до симетрії поїздів і чудово розумілася на них: що червоний—то вантажний; чавуновий з баками—то нафта, гас; білий—то санітарний; з багатьма вікнами трикольниковий: зелений, синьо-жовтий—то пасажирний. Але тепер ніхто не сміявся з такого поїзда. Громадянська війна переплутала всякий порядок життя. Що трапилось на похваті з того й складалася потрібна річ: з музеїв—дитячі притулки; зі шкіл—штабові канцелярії, з сальонів—червоногвардійські касарні, з вугільних вагонів—бронекулеметні „танки“...

Чи ж дивно було, що поїзд санітарний мав різноманітні, зовсім не санітарні вагони?

Він привозив на південь провіянт. Віз із півночі, де був голод, на південь, що раніш був невичерпним джерелом всілякого пожитку і що на нього тепер насувалася з трьох боків небезпека... Поїзд ще має забрати поранених. Але їх не було. Легко ранені встигали втікати по домівках, а важко поранених не пощастило підібрати. Надто хутко насувався ворог.

Поїзд був порожній.

Нас було п'ятеро: я й Жабі, Гриць, Михайло та юнак Тринник. Гриць—це мій приятель, з яким ми разом пірнули у вир „боротьби“. Власне, слово „пірнули“ до його не стосувалося. Він скорше посунувся у вир, ніж пірнув. Це був дивак, що міг мовчати місяці й роки. Він справляв вражіння, що придивляється до всього наївним зацікавленим по-

глядом, і хто не знав його близько, безперечно, робив висновок: „Хіба цей може що зробити? Бач, як він дивиться на все бездумно-наївними очима. Адже він нічого не розуміє“. Але Гриць також мовчазно вперто провадив роботу. Йому було однаково, що робити, де йти, що їсти, де спати, що жде його.

Він сидів у кутку купе й уважно палив свою смердючу цигарку. Його погляд заглибився у вищерблений кінчик вікна й ніби напружено аналізував: „Як могла куля вищербити скло, не розбивши його?“. Потім, певне: „В який спосіб можна було б негайно залатати цю щербину?“— „Куди поділась куля, що ото влетіла у вагон,—чи вбила кого, чи ні?“ Потім про кулю: „з чого вона складається: з олива, заліза“... та інші міркування, зв'язані з цією щербиною. Про те, що він їде на певну смерть, яким способом доведеться йому потайки продиратися через ворожий кордон, про те, що він розлучиться з приятелями—я був певен,—він не міркував. Дивлячись на нього, я пригадав один випадок, після якого я назавжди відмовився робити над ним експерименти. Ми були голодні вже другий день. Частину міста, де були базари, крамниці,—захопив ворог... Коли ми виспались після чатування, я відчув нестерпний голод.

Ходім, Грицю, може, що купимо на базарі,—жартуючи звернувся я до нього, спостерігаючи, яке це зробить вражіння. Адже базар був на боці ворога.

— Гаразд,—спокійно промовив він тоном, що не лишав жадної тіні вагання.

Ми пройшли свою вулицю. Перед нами були барикади ворога, що заступили ввесь брук, хоч пішоходами й перепускали обивателів.

Я міркував—чи домислиться він, куди ми йдемо. І коли ми були за кілька кроків од барикад, з яких вишкірилися цівки кулеметів, мимохіть зауважив:

— Але там ворог... Нас відразу злапають.

Гриць кинув на мене спокійний, трохи іронічний погляд, яким дають зрозуміти людині, щоб не жартувала, і йшов далі поруч мене просто на вартових.

Мене напала нестяма... я простував по інерції...

І ми пройшли на той бік.

— Ти розумієш, що ми на боці ворога?—злісно зауважив я.

— Ну, то що?—відказав він і спокійно додав, вказуючи на якусь крамницю:—Сюди?

Захопивши з собою овочів, ми перейшли на свій бік, і ніхто не зачепив нас.

— Чого ти смієшся?—запитала Жабі, одклавши набік книжку Бебеля „Жінка й соціалізм“, що її читала.

Я стиха розповів їй про це. І ще про один епізод.

Ми були в запіллі у ворожому таборі. Робота була так гарно переведена, що можна було гадати—за кілька день на нашому боці буде кілька полків.

Одного разу раптом на засідання нашого підпільного ревкому являється командувач війська фронту з цілим своїм штабом. Звідки вони дізналися про місце перебування ревкому, було невідомо.

Головував Гриць. Командувач запитав: що це за засідання і чого ми тут, серед його війська?

Можливо, він був поінформований, що кілька полків стоять по нашій стороні, і тому так обережно поводився.

Гриць, перериваючи засідання, промовив до командувача: „Вам наказується негайно здати командування фронтом тов. Івасеві. Чи така була постанова ревкому?“—звернувся він до нас.

Ми остовпіли. Я міркував: або він здурів, або він зрадник. Але остання блискавична думка зникла миттю, як і з'явилася. Треба було рятувати становище...

— Авжеж,—потвердив я, вказуючи на Івася, одного з наших ревкомців.

З командувачем було п'ятеро штабових, а на вулиці—його охорона. Нас було всього четверо з одним револьвером.

Командувач зблід. Він перелякано зиркнув на своїх. Але ті чомусь спустили очі, закусивши губи.

Що то був за моментик, повинен я сказати! Або вони так ненавиділи своє начальство, що раді були якій завгодно постанові, щоб його позбутись, або серед них був не один наш Однодумець. Бо ж ворожі сили, як і їхні штаби здебільшого

склалися з революційного елемента, що бажали „волі народові“. А ми говорили їхньою мовою, мовою, що була символом розкріпачення цілої нації. І Івась за годину вже був командувач фронту, а ревком став легальний.

За дві години вся влада по фронту була в наших руках.

Треба мати досвід громадянської боротьби, щоб зрозуміти це, треба знати всі варіації людських хитань того часу—безпорадні сумніви й переживання маси, що випадково боролася по тім боці, щоб збагнути це. Тоді це не буде здаватися дивним.

Я питав потім Гриця: „Для чого ти так зробив?“ (Я не кажу вже, що він порушив нашу дисципліну, бо ж ревком його на це не уповноважував): Але він лише кинув: „Однаково: вони нас усіх могли постріляти. Принаймні, останнє мало якийсь шанс за... І це виправдалось“.

*

Отакий був цей мовчазний Гриць, молодий парубок—колишній студент філософії.

Тепер він теж їхав туди, за кордон, у запілля. Коли я спитав його, чому він їде, він подумав хвилину, зняв у мене з вилоги якусь пір'інку, уважно подивився на неї, потім, чухаючи нею собі за вухом, кинув: „А ти ж їдеш?.. Чому я не можу?“

Потім ми більш не балакали. Здибались лише на цьому санітарному поїзді у призначений час від'їзду.

Михайло—це вже літня людина, голова губерніяльного ревкому, територію якого вже захопили білі.

Його сім'я лишилася там. Він знає ті краї, куди ми мандрували... Знав чудово Галичину, як і його знала її біднота.

Чому він і досі не поголив своєї покуйовдженої бороди (бо ми ж їхали в країну голених), я не питав—незручно. Ми тільки но зізналися.

Юнак Тринник—сімнадцятилітній гімназист. Його рідні—там, за кордоном. Він утік сюди ще три роки тому, в часи відступу російської армії. Хіба він тоді вже не був отруєний бобринськими ідеями „великої неділимої“—що жадних Україн немає і українська мова, що вигадали галичани—це зіпсована російська мова.

Але тепер він іншої гадки. Де його підчепив Гриць, я не знав, як і не знав переконань цього хлопця, хоч на словах він здавався упертим більшовиком.

Жабі поглядала на Гриця, мов черниця на якого великомученика, і ще щільніше притулилася до мене. Потім вона миттю добула кошик і запропонувала Грицеві кілька розчавлених груш.

Він подивився на них поглядом ботаніка, що розглядає оригінальну рослину, взяв одну з них і, одкусивши, почервонів.

— Бач, Гриць зажеврів,—зауважив Михайло.— Він, певне, думас: ми їмо груші, а люди на фронті голодують.—Михайло по дитячому захихикав у долоню.

— З'їжмо їх, щоб не бентежили людей, чистих серцем—підморгнув я до кошика.

Жабі висипала все на лаву, і в купе кілька хвилин чулося енергійне жвакання.

Поїзд ледве тягся. Він поволі сунув повз випалені пустельні ниви, що вже другий рік поскупились на хліб, де панували будяки, своїм корінням глибоко висисаючи вогкість земної цілини.

Хатки сумно розхристались стріхами й стояли пустками, осторонь одна від одної, позбувшись своїх тинів, загород. Де-не-де ще маячили позбавлені накриття повітки, клуні. Вони пішли на паливо, годівлю худоби—сумних мешканців та частим мандрівним гостям: борцям за майбутнє, „велику неділиму“, „самостійну“ і „od morza do morza“.

— Швидше б!—вихопилось у Тринника.

Жабі перелякано подивилася на хлопчака і, закусивши губу, сиділа нерухомо. Вона, певне, тільки тепер усвідомила, куди їде.

Про що вона загадалася? Чи про те, що за кордоном вона вже ніколи не побачить своєї вітчизни, чи що там її щастя зміниться на жахливе тремтіння в безперестанній боротьбі... чи про те, що її молодому життю там буде кінець... А вона так мало жила...

Хто відгадає, що таїться в душі людини, що свідомо йде шляхом серед темряви, знаючи, що тут десь є безодня, і не знаючи, де саме вона...

А йти треба. Вимагає життя, прагне душа, поривається власна воля.

V. ГРИЦЕВА ФІЛОСОФІЯ

Нараз поїзд покотився хутчій. Хіба попсованими паровозами з непевними гальмами можна хутко їхати розхитаними рейками?

Це було згори. Поїзд мчав. Вагони смикало, вони хитались, мов п'яні; хиткими здавались із вікна і піщані пожовклі, сумні поля, і телеграфні стовпи, що, ніби зморені велетні, пов'язані дротом, посхилялися додолу.

Раптом вагон затрясло на місці.

Коли б поїзд у цей момент не спинився на станції, трапилась би аварія. Один порожній „максимка“ зійшов з колії.

Недалечко станції манячило село, що до нього потягли нас голодні шлунки.

*

— Бідна московочко! Оце тільки хіба вам,—зауважила молодиця з енергійним поглядом.—А цим...—хитнула вона головою до нас і, не договоривши, пішла в хату.

— Хоч і московка ви, а, бачу, гарна людина... не така, як ті, що забирають усе. І так усе чисто повишкрібали тільки... тільки й добра: що курка несеться,—сварилась вона, передаючи з хвартуха кілька крашанок.

— Чудна ви, тітко!—звернувся до неї Тринник. Невже і хліба шматка шкода, адже гроші даємо.

Тітка подивилася підозріло на юнака, зиркнула на нас і спитала:

- А хіба ви не кацапи?
- Авжеж ні.
- А чому ж із вами оця?—ткнула вона пальцем на Жабі.
- Це моя жінка,— зауважив я.
- Хм... дивно...—знизала тітка плечима.—Московка ваша жінка?
- Нічого... навчиться, буде своя...— відповів я.
- Але... Тільки вже далеко куцому до зайця,— додала вона.
- Маєте. Оце й усе, що є, —винесла вона ще раз крайок пухкенького хліба.
- Гроші? Не треба. Що я з ними робитиму? Щілини в хаті запихати? Тепер такі часи, що не можна ніяким грошам вірити,—зідхнула вона, кинувши погляд на хустку, в яку Жабі загортала яйця і хліб.
- Ну, то хустку візьміть,—запропонувала Жабі, зауваживши її пожадливий погляд.
- Хіба... А у що ж ви загорнете?
- Нічого, ми так понесемо.

*

Нам було весело. Ми мали яйця й хліб, ми бачили село, розмовляли з селянкою, відчували її душу, що була дзеркалом цілого села,—всього пересічного селянства, того, що йому було байдуже до всякої революції; що йому були в печінках всякі турботи й безперестанна шарпанина; що йому хотілося спокою й грошей, що „ходять“. Нам було смішно. Дивна тітка! Тут світ догори ногами

перевертається, а їй все це в „печінках“ сидить... Чи зрозуміє вона те величне, за яке оце ми йшли на певну загибель, за що вмирають тисячі й точиться боротьба навкруги?

— Я цього теж не розумію,—зауважив Гриць, посунувши руку з цигаркою до багаття, що ми на нім варили в знайдений бляшанці яйця.

— А чому ж ти більшовик?—іронічно кинув Михайло, звичним рухом смикнувши себе за бороду.

— А так...—пихнув Гриць припалену цигарку, тернувши об коліно припечений палець.

— Ви любите смачні тістечка? Отак і я. Люблю боротьбу. Генерали, пани пикати, що не терплять неспокою, мені противні, в них нема прагнень, жадань чогось невідомого, але цікавого. Це все є у робітників. От я й по їх боці. Коли б у них не було великих невідомих обріїв, хіба я був би в їхніх шерехах? Тоді це болото, застій—а я не люблю гною. Коли б точилась боротьба тільки за самий добробут, я, напевне, не був би в цих шерехах. Атож. Надто цікаве майбутнє з безперервним прогресом... Я не жахаюсь смерті. Усе земне є прах у майбутньому. Не сьогодні—завтра і ми будемо ним. На цьому побудована вся природа.

Гриць замовк і уважно пихкав цигарку,

— Дивак ти і все,—буркнув Михайло.

Гриць уважно подивився на нього й запитав:

— А ви не такі, як я? Хіба вам ходить за чийсь добробут? Що вам, агрономові, остогидло ми-

нуле? Аджеж жили за земською стіною, як у бога за пазухою. А тепер—більшовики!.. Усі однакові. Оригінальне майбутнє важне, чудова ідея перебудови світу на новітніх підвалинах. А це повинно приваблювати кожного, хто має живий розум, гаряче серце і... не боїться смерти.

Мені здалася дивною Грицева надто довга балаканина. Цього з ним ніколи не бувало. Його міркування мені довелося чути вперше, хоч ми з ним уже два роки були близькі приятелі. Я міркував про те, що сказав він... і зачув знову його голос.

— Ось,—хай вибачить мені товаришка Жабі,—дивно: чому вона встряла в це діло? Адже для неї чужі всі ці міркування. А пролетаріят їй такий зрозумілий і потрібний, як мені оця шкаралупа...

— Грицю, ви говорите дурниці!—спалахнула Жабі.—Звичайно, я цього не розумію, але мої, мої чуття...

— Що чуття?—перебив її Гриць.—Чуття у вас лише жіночі.

— Дурниці, кажу вам!—нервово скрикнула Жабі.—Мої чуття, моя душа на боці пригноблених... а як їх одинокий захисник є пролетаріят, тобто один може дати їм визволення, то я з ним усією душею, всім життям...

Мене почала цікавити ця оригінальна розмова, що на дозвіллі ніколи не виникала поміж нашими товаришами. Там ніколи не чіпали такі курйозні

питання. Ми мовчки слухали і дивака-філософа Гриця, і молоду дівчину, що обидвоє були далекі від пролетарського походження, від революційного досвіду.

— Атож,—усміхнувся до цигарки Гриць.—Ви гадаєте, що коли б залишилася влада в руках пролетарів, так отак одразу і визволяться пригноблені, зникне бідність, і всі стануть рівні? Чистісінький ідеалізм! Це справа сотень віків, а не другого дня після перемоги. Бачите оті розтягнуті повітки, похилені хати, зарослі бур'яном ниви? Що, гадаєте—все це святим духом переродиться на нове?

— Ніхто й не говорить про це,—спалахнула Жабі, почервонівши.—Але...

— Що але? Що нам треба в революції? Комуна! комунізм!..—перекривив він.—Чи розумієте ви всю глибину цього складного питання? Ви от і читаєте Бебеля про жінку, і гадаєте, що так буде другого дня після перемоги. Плюньте ви на те. Казки все. Тут глибша справа. І ви її ніколи не зрозумієте.

— Чому не зрозумію?—захлинаючись, скрикнула Жабі.

— Просто тому, що, доки нас усіх і вас не розстріляють, ви не встигнете цього збагнути. А коли ні, потім наплодите курчат, і у вас не буде часу на це.

— Знаєте що, товаришу Грицю?—лагідно звернувся до нього Михайло.—Коли б усі так безнадійно міркували й почали докопуватись у кожного,

як він глибоко розуміється на тім питанні, я кажу про цю гарячу пору боротьби, коли шкода час марнувати,—ми не були б такі дужі. Не кожен пролетар розуміє це. Перед нами певний ворог, і ми повинні його подолати. Кожна людина—кільце в нашому ланцюзі, і в тім наша сила.

— Умгу...—зауважив Гриць.—Правда, про це не варто говорити. Але чому іноді не звернути уваги ну, хоча б на дозвіллі, отут, біля багаття. Я маю на думці, що їй, може, не варто було б і їхати... Надто непривітні наші перспективи по той бік кордону...

— Дурне, Грицю!—спалахнула Жабі,—я хочу їхати й працювати...

Усім було ніяково.

Паровіз хрипко, немов перестуджений, загув. Треба було рушати до вагона. Завтра, можливо, після завтрього ми будемо на станції, звідки доведеться мандрувати іншими способами...

Облуплена й обляпана будівля станційки самотно лишилася серед пожовклої пустелі, посунувшись у вікні вагона назад, бо поїзд, хоч і поволі, але таки рушив уперед.

VI. ЩЕ ТРОЄ

Ми висіли з поїзда. Адже він брав тепер праворуч, в напрямку до Москви, а нам треба ліворуч—на той бік. Це був залізничий вузлик, що в'язав у собі шість напрямків, з яких три було нашою дорогою.

На пероні металася руденька борідка—знайома борідка. Вона частенько підбігала до двох осіб, що стовбичили притишено в куті перону, і, щось проказавши їм, знов кудись зникала.

Михайло спіймав борідку за нервову руку й спитав: „Це ви?“

Борідка на момент закліпала очицями, ніби їх заволокла мряка, і, схопивши Михайла за рукав і усміхнувшись до нас якоюсь невиразною і в той же час кисленькою усмішкою, потягла його в кут перону, де стовбичило двоє її приятелів.

Нам здалось, що білява борідка нам підморгнула йти слідом, і ми рушили за ними.

— Це той, наш, наші,—проказала похапцем борідка до двох осіб, беручи кожного з нас під пахву й ніби знайомлячи.

— Ці—теж туди,—проказала борідка, озираячись навкруги, чи хто не чує. Навколо не було ні душі. Тільки пробіг до дверей станції кондуктор, та мале шолудиве собаченя зголодніло обнюхувало сміття на пероні.

Приятелі борідки були—присадкувати юнак Тиміш з старечими очима на червоножовтім обличчі, що раз-у-раз пирхав носом, та юна леді. Атож—леді. Таких жінок рідко здибаєш. Вона була струнка, як циприс, вродлива, як Венера Мілоська, приваблива, як Рубенсові жінки. Їй було не більш, як двадцять п'ять років. Раз-у раз вона шляхетно, зручно одкидала русяві волосинки, що грайливо спадали їй на скроню, запихала їх під

англійський капелюш і мружила очі, ніби не добачала. А втім, це була звичка, що з неї користуються ще з давніх-давен молоді жінки, коли розуміють, що то їм до лиця. Ба, вона ще часом прикладала до очей лорнетку, коли хтіла когось чи щось розглядіти добре. Її звали товаришка Валентина.

— Так ви кудюю?—занепокоєно кинула до нас усіх борідка, що тепер здавалася юнаком років на двадцять.

— Ми, мабуть, просто,—відповів я, кивнувши в напрямку колії, що виблискувала двоїстою гадючкою на північний захід.—От Гриць та Трінник ліворуч,—знов кивнув я головою на колію, що прямувала на захід.

— Оце так!—збентежено промовила борідка, зиркаючи розгубленими очима на своїх приятелів та на нас.—А ми теж хтіли на захід. Як же тепер? Разом незручно...—Тепер обличчя борідки раптом постаріло і по ньому з'явилися синюваті зморшки. Борідка перебирала пальцями якусь кріхту чи сірник і ніяково, засоромлено дивилася на Гриця.

— Добре,—промовив Гриць, задерши трохи набік голову й енергійно смокчучи цигарку.—Тоді ми рушимо ще лівіше... На станцію Рало. Нам однаково. Адже так, Васю?—звернувся він до Трінника.

Юнак мовчки кивнув головою і люб'язно поглянув на Гриця.

— Це гаразд,—весело промовила борідка і знову немов помолодшала.

— Все ж я гадаю, товаришу Юлію,—спокійним контральтом промовила Валентина,—мені краще рушати самій... і теж—просто...

Борідка—Юлій винувато закліпав знову очима і, кисло усміхнувшись, знизав плечима, а трохи згодом, коли його обличчя кілька разів змінилося з молодого на старе і з синюватого на жовто-біде, він заперечив:

— Я ж вам доводив уже, що це було б помилкою. Ви так ускочите, що аж-аж, та й самій небезпечно.

— А я гадаю, безпечніше вже тому...—і вона оглядівши з голови до ніг Юлія, а заразом знизу догори Тимоша, нічого не сказала, ніби сховавши нечемні думки: „та, хіба ж, мовляв, не буде підозріле що така леді їде з такими, не дуже джентлменистими хлопцями“.—Проте, я могла б і з ними їхати,—додала вона, повернувши голову вбік Жабі.

— Їх же й так троє. Це надто підозріло,—доводив своє Юлій.

Валентина лише здвигнула плечима і стулила губи.

До станції приповз довгий вантажний поїзд. Його колеса скиглили, наче благали всіх на світі звернути на них увагу й залити мастилом.

Трінник подався до машиніста, за мить примчав назад, кинувши до мене: „Це ваш, зараз рушатиме на Городці“.

Тиміш хутко простяг до нас руку. ніби зрадів, що врешті йому дадуть спокій, і він позбудеться зайвих людей на своїм шляху.

— Не забудьте ж, що умовлено,—боком повернувшись до Михайла, таємничим тоном промовив Юлій і подав нам свою холодну долоню з тремтливими пальцями.

Валентина мовчала, прощаючися з нами. Гриць провів нас аж до якогось порожнього вагона й допоміг вилізти усередину. Він хвилину постояв біля вагона, дивлячись нудно у просторінь, а потім, кинувши на землю обсмоктану цигарку, підвів голову і щось хотів проказати, але раптом махнув рукою і тихо пішов до станції.

Мені здалось, що його очі блищали. Я згадав що ми забули попрощатись. Адже ми їхали не на день—два десь на гулянку, а рушали в невідоме майбутнє, туди, де панує реакція, білий терор, і хто й зна, чи доведеться нам здибатись у тій Галичині, куди була всім нам одна путь.

Поїзд смикнувся і рушив, заскигливши знову своїми немазаними колесами.

Жабі сиділа в куточку на кошику, втопивши погляд у зелену посічену кулями стіну другого боку вагона.

Я тихо підсів до неї, оповивши рукою її стан, щоб часом вона не впала з кошика від руху поїзда та його коливання на зіпсутій колії. У цю мить мені знову спало на думку: „Власне, навіщо вона їде? Адже, не знаючи мови тих, до кого ми

прямуємо, вона може бути тільки технічним гвинтиком... Хіба там, на місці, мало буде потрібних гвинтиків. щоб для цього важити життям?" Я зиркнув на її юнацький профіль, що, здавалось, повився смутком.—і щось кольнуло мене в серце.

— Жабі,—промовив я до неї, лагідно взявши в руку її тендітну долоню,—тобі треба вернутися... не треба ризикувати... врешті, ми ще здибаємось... тут ти будеш корисніша...—і я притис її долоню до своїх уст.

Вона ніжно звільнила свою руку з моїх і відкинула на голову з лоба золоті кучері. Хвилинку мовчала, ніби аналізувала те, що я сказав, потім, не дивлячися на мене, промовила:

— Так... я сама про це думала. А тільки—як же з паспортом? Адже ж там я твоя дружина? Як ми там записані? „Федорецька Маріяна“. Що там тобі скажуть? Де жінка? Це підозріло буде..

— Аж нічогісінько. Це пусте. Коли це буде цікаво комунєбудь, я скажу, що не можна було втекти від більшовиків удвох. Що, врешті, ти лишилася тут хора.

Михайло щось сказав біля дверей, де він стовбичив, тримаючися за край і мовчки озираючи красвиди, але його голос утонув у грюкоті поїзда.

Я гукнув Михайла й висловив йому свою думку.

— Це краще було б, —згодився він.—Ми ще не знаємо, що нас чекає, і, може, доведеться пережити таке, що жінці взагалі над силу буде витримати,—додав він.

Жабі взяла мою руку в свої долоні і, глянувши на мене повними ласки очима, промовила:

— Ні. Я не вернусь. Людина не знає, де спіткає її горе чи щастя.—І вона щільно пригорнулася до мене.

Михайло поскуб свою бороду й одійшов знову до дверей.

— Ти розумієш, Люсику, я переповнена щастям. Щастям особистим нашого кохання і щастям спільної боротьби... Як я можу зректися хоч одного з них? Адже ж тоді мені все здавалось би пустою. „Без любови й дружби світ здавався б жахною пусткою“—хтось сказав. І це правда.

І Жабі притисла мою руку до своїх палких уст. Я мовчав від повняви щастя, що тепло розливалось по всьому тілі.

— А, може, ти не хочеш?—переляканим голосом раптом запитала вона, і гостро зиркнула мені в очі. В її погляді іскрився жах і прихована туга, що з'являється в очах жінки, коли вона ревнує.

— Жабі!..—жалібно прохопилось у мене, і я жагуче припав устами до її рук.

Вона зідхнула і, погладивши мою голову, промовила:

— Хай що хоч нас жде, але я буду з тобою.

З того часу ми більше ніколи вже до цього не поверталися.

— Ну, годі вам милуватися,—з усмішкою, трохи сердитим тоном прокричав Михайло, щоб ми почули його серед торохтіння і скигління вагона. Він

підійшов до нас і, підсунувши ногою свій чемодан, сів.

— На мою думку,—почав він,—нам треба за кілька станцій висісти й далі рушати кіньми. Бо, лихо його знає, може скрізь швендяють польські шпики, і коли вони нас побачать, що ми вільно собі пересуваємось,—а, може, доведеться балакати і з комендантами станцій чи охороною, бо це ж при фронті вже,—то ми потім хутко вскочимо в біду.

Михайло мав рацію. За кілька десятків кілометрів був уже фронт. А „фронт“, „позиція“, що, головню, концентрувався на залізниці, був такий в'юнкий, що сьогоднішня наша станція завтра могла бути вже їхня і навпаки. Врешті, невідомо як ідуть тут наступи—чи наші наступають, чи їхні. А околицями, кіньми, можна було легше потрапити на їхній бік.

— Мені однаково,—промовила Жабі.

— Ще б пак не однаково,—іронічно, але ласкаво промовив Михайло.—Вам зовсім непотрібно сушити собі голову, бо про все турбуватиметься Люся.

Жабі зашарілась і змогла тільки відповісти:

— Ви маєте рацію... Врешті—я ж технічний гвинтик, як каже Люся, а гвинтики не керують, а ними верховодять,—і вона докірливо зиркнула на мене.

— Ех, Жабі, Жабі,—зітхнувши, промовив Михайло.—Сидіти б вам там чи бігати по жіночих зборах, а не їхати...

— Товаришу Михайле,— сердито перебила вона його,—коли ви будете говорити про це і таким тоном,—я з вами більше ніколи ні про що не буду розмовляти. Я для вас не існуватиму—і, будь ласка, про все балакайте з Люсею.

Михайло усміхнувся собі в бороду, підібгавши її до рота, і промовив:

— Ну, гаразд, не гнівайтеся, я так—по-батьківському...

— Кій до лиха ви батько? Що маєте двох пацанят трьох і п'яти років —суворо відказала йому Жабі.—Що ви мене маєте за дівчинку, чи що?

— Більш не буду, не сваріться. Ви ж розумієте, що в такий час, коли от-от кожну мить я мушу стати не Михайлом, а Станіславом, а Люся-Теофілом, а ви Маріяною... коли ми мусимо забути слово товариш, а казати тільки пан та пані, коли треба кожну мить думати про те, що ти не більшовик, а агроном, та до того ще ненавидиш більшовиків,—даруйте мені, слово чести, не думаєш, що говориш.

— Гаразд, годі про це,—відказала Жабі і простягнула йому руку.

Ми мовчки сиділи, і, певне, ніхто ні про що не думав, і тільки прислухалися до скигління коліс, гуркоту й двиготу вагона на колії.

— Скажіть, будь ласка,—ви обидва мужчини, чи правда, що людина духовно росте попри тім, як росте її свідомість, і збільшується її свідомість, як вона росте?—порушила нашу мовчанку Жабі, коли рух поїзда почав поволі стихати. Ні я, ні Михайло

не відповіли—ми ж поклали собі висісти на будь-якій зупинці.

*

Коли ми найманою хурою їхали пристанційним присілком—здавалось, все вимерло. Така тиша буває тоді, коли всі селяни виїздять на жнива. Але тепер було пізнє літо, і на полях, що тяглися за селищем, не видно було й живої душі. У повітрі пахло сосною і ранньою осінню.

— Чи не здається вам, товаришу Михайле, що тут не було й тепер нема жадних ознак громадянської війни?—запитав я свого приятеля, що мугикав своєю улюблену мелодію з „Гальки“.

Михайло замовк, обвів поглядом півколо краєвиду тої сторони, куди він сидів лицем, ніби перевіряючи те, що я сказав, і відповів:

— У цих околицях і не повинно бути громадянської війни. Ця частина території може бути тільки для звичайної війни. Тут після того, як вигнали поміщиків, ні з ким воювати. Хіба ж ви не знаєте, що тут нема промисловости... та й хліба тут не дуже. Досить глянути ось на цю піщугу, щоб зрозуміти тутешнє хліборобство, що ламаного шеляга не варте.

Пара конячин ледве тягли наш віз, що аж сичав по піщаній дорозі, порослій по боках жовтявим молочаєм та дерезою.

Я пригадав українські села, що кожне кипіло у виру громадянської війни, поділивши своїх мешканців на білих, червоних, зелених і жовтобла-

китних... Я порівняв ті села й степи, де кожен перелаз, кущик і ярк ховав у собі живу таємницю, з оцими околицями, що байдуже спочивали, чекаючи на кінець революційної хуртовини,—і мимохіть зиркнув на дядька. Він мовчки зосередив свою увагу на двох шкапенятах, часом обережно стьобав їх батіжком та безперестанку поправляв пужалном наритники. Візник не звертав на нас жадної уваги, ніби він віз не людей, а який крам чи хамло. Я пригадав, як він чухав своє плече, коли я умовляв його повезти нас, і як він, здавалося, шукав приводу одмовитися, ніяково поглядаючи на своїх двох коней та на віз, що, розкинувши оглоблі, немов п'яна людина руки, простягся посеред двору. Врешті, я пообіцяв сто царських карбованців, цей кудлатий селяк згодився і мовчки почав запрягати коні. Я відчував, що йому зовсім не хотілося везти нас. Але сто царських карбованців спокусили його.

Він покладе їх до скрині та й чекатиме, „чим ото кінчиться завірюха“.

— А де це ваші люди, що не видно їх у селі?— запитав я дядька, який почав крутити цигарку з самосаду.

Він навіть не повернув голови. Мовчки заліпив цигарку, ніби міркуючи, як найкраще відповісти, викресав вогню, припалив і, пихкнувши, плюнув на землю. Аж тоді проказав:

— Звісно де—пішли у гвардію... Тепер усі воюють...—без жадної інтонації промовив він, що трудно

було зрозуміти, чи він радий з цього, чи йому остогидли всі ці „воювання“.

— Та так усі й пішли, що нікому й поорати?— спитав Михайло, мотнувши головою на поля, що лежали зарослою пустелею.

— А пощо орати? Однаково заберуть,—кинув на це візник і стрибнув із воза саме тоді, коли проїхали піщугу й почалась твердіша дорога. Я штовхнув ліктем Михайла й усміхнувся.

Жабі стиха засміялась.—А тепер можна було б і швидше поїхати,—промовила вона.

Дядько чомусь озирнувся назад, ніби прикидаючи оком, чи далеко відїхали від піску, потім, підстрибнувши, сів на воза й сіпонував віжками. Конята рушили підтюпцем.

Коли стало смеркати,—а ми підїздили до невеличкого села, що простяглося серед сірого піску,—хурман минув кілька хат і завернув коні до розчавлених гратчастих воріт. Він сам одхилив хорі ворота, притримав їх, щоб не впали, і, коли коні заїхали в двір, дядько притулив до стовпців двері і підійшов до воза.

— Отут будемо ночувати,—кинув він нам і почав випрягати.

У зарослому травою дворі єдиною будівлею, крім похиленої набік хати, була довга розхристана повітка, колись така приваблива для худоби.

Ми забрали свої речі й подалися до хати, що здавалась би безлюдною, коли б не горщик, який висів на кілку ганку, та не свіжі помії, розлиті перед

ганком, де порпались горобці. Ми увійшли до просторої світлиці з єдиним столом у куті перед лавою та засмальцьованим широким дерев'яним ліжком.

Коли ми поклали свої речі, з маленьких дверей, що притислись до печі, вийшла заспана жінка й мовчки почала колоти скіпку. А коли Михайло добув з кошика свічку й засвітив її, жінка легко зідхнула і, примруживши на світло очі, промовила хоробливим голосом:

— Оце добре. Тепер що ж вам добути—сметани, чи що? Я мовчки тикнув їй у руку десять царських карбованців, і жінка хутко зникла.

За кілька хвилин ми всі четверо разом із хурманом сиділи й хлєптали смачну картопляну юшку.

Висхла жінка сиділа на краєчку ліжка і часом важко зідхала, поглядаючи на мене.

— Що це ви, тітонько, зідхаєте?—звернувся до неї Михайло, поклавши ложку й витираючи вуса.

— Та я собі думаю... Їдуть он вони,—кивнула вона на мене й Жабі,—а що жде їх... нехай бог простить...—Вона безнадійно махнула рукою і почала прибирати із столу.

Забравши посуд, вона десь зникла за маленькими дверима, а дядько зідхнув і почав розповідати:

— Двоє синів у неї... Теж пішли у Червону гвардію... Сама, як палець, лишилася... Звичайно, жіноче діло—сумує по дітях—адже єдині хазяї. Старого нема—давно помер. Коли це переворот—звідкись з'явилися білі... Поарештували владсть...

Когось навіть застрелили. Почалося таке, що хай йому цур. Де тільки їх набралось стільки? Бач, чекали, кажуть, на підмогу звідкись. Але вночі наскочили червоні... Тепер їхній загін тут стоїть, не при вас згадуючи...—і дядько загадково оглядів нас усіх, ніби застерігаючи перед якимсь лихом.— Так червоні вночі хутко впоралися з білими. Отож оця,—кивнув дядько головою вбік дверей,—полізла на горище—пір'я, бач, вона там ховає, та що ж би ви думали... там сховався один молоденький офіцерик. Спочатку вона хотіла кричати гвалт, а потім стало шкода, а може, й боязко... він теж почав благати, мамою взивати... Забилося серце старої, згадала своїх синів, навіть заплакала. Ну, звичайно, і годувала його там на горищі. Як нікого не було поблизу, він виходив прогулятися у двір, а то й у хаті.

Ми слухали оповідання цього мовчазного дядька і ніяк не могли зрозуміти, звідки він усе це знає, живучи на півсотні кілометрів звідси.. А хурман казав далі:

— Так що ж би ви думали,—дурний виліз саме тоді, як її в хаті не було. А на цей час до неї з загону пайку принесли за синів—адже там знали що вона має синів у червоних. Так ото й захопили цього офіцера. Звичайно, бідна жінка в сльози... А їй кажуть: „Дурна ти, то ж ворог наш, міг би вночі всіх нас перерізати“.

Дядько замовк і підвівся, щоб іти до коней. Він там біля них лагодився спати.

— А чому ж він не втік?—запитала Жабі і ніяково зиркнула на нас, ніби просила вибачити за таке недоречне питання.

— Хто й зна, мо ждав своїх, а мо боявся тікати. Коли він вийшов, ми мовчки перезирнулисьь.

— Мати буде завжди матір'ю,—кивнув згодом Михайло, витягаючися на лаві.

— А як ви гадаєте—вона добре зробила, що приховала офіцера?—запитала Жабі.

— Я гадаю, це питання надто складне, коли взяти під увагу, що вона просто собі жінка-мати, і їй байдуже про всякі громадські справи,—сказав Михайло в темноті.

— А що ви зробили б, батько двох дітей, політичний діяч, коли б із вами таке трапилось і в тій ролі був не офіцер, а молода дівчина?—зі іронією в голосі запитала Жабі.

Михайло черкнув сірником, запалив цигарку й нічого не відповів.

— Чому ж ви мовчите?—сердито запитала Жабі, і я відчув, що вона нервово мотнула рукою.

— Я тої думки, товаришко,—теж їй в тон відповів Михайло,—що, коли б це трапилось зо мною—батьком, тобто коли б я був замість офіцера і це було в Польщі, де замість старої була б юна дівчина полячка, то вона б ані крихітки не відчула, що я їй можу правити за батька, і залюбки віддала б мене до рук жандарів. Між іншим, це нам не пошкодить взагалі мати на увазі. Адже ми туди ідемо.

— Ви хочете сказати, що полякам взагалі не можна йняти віри?—запитала Жабі.

— Не полякам, а ворожим нашій ідеології людям, байдуже, поляки вони, чи ні.

Двором затупцяли коні й задеренчало цебро—певне, хурман водив коні до води.

*

Раненько ми рушили. Підгодовані коники ху-тенько дріботіли ніжками по уторованому шляху, що вився понад річкою. Жабі, як завжди, визи-рала серйозною, і тільки тоді, коли наші погляди зустрічалися, її очі ставали мрійними й ласкавими.

Військовий кабель, що простягся по сиротливих деревах, телеграфних стовпах і спеціальних жер-динах, навівав тугу. Серце стискалось, і ставало тужно. Не тому, що це казало за близький фронт, а тому, що там, за ним, почнеться нове життя, де кожна мить твоє існування залежатиме від випад-ку і спритности, де, може, особистому щастю прийде край і почнуться муки.

До берега річки під'їхали кілька вершників без сідел, і, доки ми переїздили поруч,—у воді вже плескалося кілька чоловіка й коні. На березі ле-жала військова одіж.

Я мусив на хвилинку зіскочити з воза й поспи-тати, де штаб.

Червоноармійці, що спочатку здивовано виря-чилися на „панів“, після мого запитання й друж-нього кивка взялися знову до купання, пусто-тливо бризкаючи один в одного водою.

За кілька часу ми були біля фільварку, а за яку годинку вже мали відомості про становище на фронті.

Наше військо тільки стримувало намагання поляків просунутись наперед. З обох боків майже не було боїв, і для того, щоб передатися на той бік, треба було десь почекати, доки наше військо за стратегічним пляном відступить.

Нам стало ясно, де ми маємо спинитися і як себе поводити.

Добувши перепустку, ми без перешкод прибули до селища, що лежало на широчезній галявині між двома лісами. Біля села була невеличка станційка, де у вагонах розташувався штаб полку. Фронт був за кілька кілометрів.

Доброзичливий крамар, підморгнувши нам, коли ми купували в нього „какао“, порадив спинитися у різника, найсміливішої людини, яку шанує ціле село.

Різник Мойшем мав дві кімнати. Одну комірчину він віддав нам із Жабі, другу, суміжну, Михайлові.

Отже, ми на своєму боці стали нелегальними. Мойшем, вислухавши мене, що ми втікаємо від більшовиків, знизав плечима, ніби кажучи цим „мене це не обходить“, погодився на те, що за комірне й харчування будемо платити йому за добу з душі „царськими“ по п'ять карбованців. Він навіть не відмовлявся, коли б трапився трус або ще яке лихо, сховати нас від більшовиків...

Перш за все—повчав нас Мойшем—ніколи вдень не з'являтися на вулиці. Це не означає, що ми не можемо вдень іти до лісу, дорічки, що тече лісом.

І ми першу ніч на своїй території вже перебували як нелегальні втікачі.

VII. ЗУСТРІЧ

Ми з Жабі не спали, а, пригорнувшись одно до одного, мовчки думали кожен свою думку.

Крізь щілину відхилених дверей вузенька смуга світла тяглась із великої кімнати.

Там маячила постать старої Мойшемихи, що лагодилася спати. Вона щільніше затягла заинало, що ділило її кут від решти кімнати, де спав Михайло, і хутко скинула свою дівочу перуку чорних кіс.

Чорнява літня жінка, з типовими єврейськими рисами, тепер з голоною головою була подібна до лисого бонзи і неприємно вражала своїм виглядом... Я хотів одвернутись, та в цю мить лампу загасили. Але в темряві з-перед очей мені не сходила жінка з блискучою головою.

Це, певне, стара патріархальна єврейська сім'я, де збереглися ортодоксальні звичаї, де, напевне, їдять тільки каширне, де нам будуть подавати з окремої посудини. Та я радий був з того, що господар шойхет¹, і тому нам не доведеться жити тільки фаршированою рибою.

¹ Різник.

— Люсю,—прошепотіла на вухо Жабі,—а ти хіба знаєш по-польському?

— Ні. Або що?—відповів і разом запитав я.

— Тоді пощо ти мені казав, що, не знаючи мови, мені тяжко буде?

— Алеж я знаю українську. Адже в Галичині в тих місцях, куди ми прямуємо,—український люд.

Жабі замовкла, і, як мені здалося, вона зашарілась, що не знала таких елементарних речей. Вона мовчала, а я міркував дійсно, революція, запал пролетарської борні сліпо веде людей на все. У цім питанні Жабі був глибочений зміст. Людина не тільки не знає мови, а навіть не питає, які її будуть обов'язки, що вона має там робити,—мов зачарована йде туди, де є якась потреба. Бар'єр до Європи!.. зруйнувати вал до світової революції! Хіба не велично? Хіба це не краса? А скільки є таких Жабі чоловічої та жіночої статі!..

*

Уранці, коли нам дано картоплю та фаршировану рибу, я пригадав вчорашні міркування. Коли, до того, в моїй уяві виринула лиса жіноча голова, що її власниця, напевне, готувала оцю страву—я не міг їсти. З'явився господар.

Він тихенько увійшов і також тихенько сів на засмальцьований стілець. Шойхет мовчки перебирав пальцями в своїй буйній чорній бороді й чекав, доки ми скінчимо.

— Що, Мойшем? Як справи вашого шойхетування?—почав я розмову.

Він знизав плечима, зиркнув на мене своїми лагідними очима і, розвівши руками, відказав:

— Тепер такі часи... Я мушу постачати скотину до полку... Такий наказ... Що я можу зробити для своїх?.. Самі знаєте... курей лишають тільки для розводу...

— А хіба треба їм?—запитав я тоном, що безперечно, казав про мою ворожість до червоного табору.

— Не дуже... Але хоч пару корів на тиждень заказано...

— І що ж, добуваєте?—не відступався я від нього, щоб хоч замаскувати, що мені їжа не до смаку.

— Атож мусимо... З бідою, але мусимо... Уже цілою єврейською громадою турбуємось. Хіба селяни тепер продадуть за їхні гроші?...

— То чому ж про це не скажете начальникові чи кому там?—не стерпів я запитати й відчув на собі застережливий погляд Жабі.

— Гадаєте, повірять?.. Пощо мені клопіт... Хоч не чіпляються. Адже, я, так би мовити, м'ясний інтендант...—з гіркою усмішкою відказав він і згодом додав:—Коли б не це, то хіба я вас прийняв би на постій. Але де лиха не бува... Можуть і в мене трус зробити...

Михайло поїзши, закурив цигарку і запропонував господареві. Але той чемно відхилив цигарничку, промовивши:

— Хіба шойхетові личить палити?—Він замовк і замріяно дивився у вікно, де парубійко, його син, тесав коляку, приміряючи її до повітки.

Господар зідхнув і, звівши очі на Михайла,—адже він був старший за нас,—стиха промовив, кивнувши головою до вікна:

— Ще рік, а може, і хто зна, яка там буде власть, і його потягнуть до армії.—І, перевівши погляд на нас із Жабі, додав:—Це, певне, ваші діти? Ох-о!..

Ми мовчали, а шойхет, певне, зрозумівши нечемність свого запитання, сказав:

— Я, бачте, пане, про що хотів вас спитать... Коли, скажімо, фронт не буде посуватись назад, то ви як?.. Чи хотіли б на той бік, чи що?..—І він уважно подивився на Михайла.

Ця доросла людина, Михайло, в момент, коли йому ставлять несподіване запитання, якого він вам не може розв'язати, ніяковіє.

Так і на цей раз. На його зарослим бородою лиці виступила краска, і він зиркнув на мене.

— Я чому це питаю,—стиха пояснював Мойшем, миттю відчувши недоречність свого запитання.—Бачте, тут у нас,—і він озирнувся до стіни,—є ще кілька душ,—між ними один поважний єврей, фабрикант,—теж хочуть на той бік... вони ладні почекати тиждень, а потім,—той... Так, може, разом і для вас шукати хурмана?

— А, звичайно, — встряв я до розмови.—Ми тільки будемо вдячні.

— Я це кажу тому—де гріх не літає... Ото я вам казав за сина... ви гадаєте він не більшовик? Го-го! ви його спитайте?—гірко усміхнувся господар.—Тільки я та ще його дядечко, наш рабі, спиняємо. Він просто дурний, бо молодий. Ми йому кажемо: „Ти знаєш, що більшовики вбивають?“ А він: „То що?“ Чи ви чули коли таке від рідного сина? Тоді ми йому: „А коли тобі накажуть батька чи якого родича вбити, бо ж тепер ми всі контрреволюціонери?..“ Так він, дурний, каже: „Я тоді одмовлюся вбивати“... Йолоп! Ну, чистий дурень, скажу я вам. Це не те, що ваші діти, добродію...—зідхнувши, промовив він, кидаючи на мене погляд.—Так я потроху буду напитувати охочих... Тепер обережно треба...

Він пішов, а ми ще довго мовчали.

— Ви чули, він сказав, що фабрикант теж лагодиться на той бік,—прошепотіла Жабі.—Може, варто його той?..—загадково хитнула вона головою на вікно.

— Дурне!—відказав я.—Хіба ми тут за шпиків? це раз, подруге, коли ми це зробимо, то який дідько нас повезе, ясно ж буде, що ми виказали?

— Нарешті—з фабрикантом нам краще буде на тім боці...—відказав Михайло...

У хаті нам було нудно. Нас тягло до лісу, туди, де річка, де шелест дерев і пахощі лісової зелені. Диваки люди. Коли згадаєш оті балачки про більшовиків-звірів, бездушних створінь, що в них

атрофоване всяке почуття краси й природи, стає й безмірно боляче за те, що навіть розумні люди в це щиро вірили.

Природа! Ліс, безмежний густий ліс, де непо-рушно стоять крислаті дуби, де без всякого по-рядку змішалися клени з ясенями, калина з ліщи-ною, дуби з соснами, напоюючи повітря ароматом своїх видихів, змішаним з пахощами мільйонів трав, перероджують дорослу людину, що потра-пила сюди вперше, на юне дитя.

Ми мовчки пішли вузькою стежечкою і зда-валися серед величності зелених дерев такими мізерними.

Була урочиста тиша, і тільки іноді під ногами хрумкали сухенький хмиз та висхле торішнє листя. Часом з верховин дерев із шелестом під ноги нам падали якісь крихітки — оріхи або жолуді.

— Яке славненьке! — порушив тишу голосний вигук Жабі. — Диви, маленьке жовтявенько-руде, лузає щось...

Вивірка!

Вертке створіння сиділо собі на вітах, шпарко добувало десь орішки й похапцем лузало їх, раз-по-раз озираючись, ніби хто стежив за ним. Раптом вивірка мотнула хвостиком і, опинившись на другім дереві, зникла у зелених вітах.

У цю мить лісом пішла луна. То Михайло на ввесь голос почав свою улюблену „Не спокушай мене чарами“...

Жабі не знала її по-українському і в захваті, беручи на тон вище, підхопила мелодію російською мовою: „Разочарованному чужды“...

Михайло раптом змовк і затих, певне, заслухавшись чудового голосу Жабі.

Я теж притих. Її гарний соковитий голос розлягався луною по лісі, глибоко хвилював і сповняв чуття невимовним жаданням... Я несамовито обняв Жабі і припинив спів дзвінким поцілунком.

— Ну, от, знов лірика,—незадоволено промимрив Михайло.

Жабі, мов дитина, почепилась мені на шию. Вона стрибнула геть, шарпнула за руку. Де подівся її серйозний, задуманий вигляд? Її очі палали дівочим блиском і юнацьким завзяттям...

Михайло знов почав „Не спокушай“... А ми з Жабі притулились одно до одного і мовчки йшли слідом.

Недалечко блиснув соняшний промінь, ось він залляв нас сяйвом—ми вийшли на галявину.

Перед нами була річка. Повна до берегів, вона, полискуючи на сонці, несла свої спокійні, густі, як олія, води серед зелених дубів обабіч і зникла в гущавині лісу.

Ми були зачаровані заллятим сонцем краєвидом, який протинала широка срібляста смуга річки. Жабі випорснула з моїх обіймів і закружляла метелицею по гладенькій зеленій мураві. Михайло теж перейнявся пустотливістю Жабі, вибриком подався в кут, де річка забігала за ліс, хутко розібрався

й шубовснув у воду. За мить над рікою линув його спів— „Не спокушай“... Михайло чудово плавав. Він то ніби йшов річкою,—і тоді здавалося, що вона надто мілка, то пірнав і довгий час був під водою, доки не випірнав десь далеко збоку,—і тоді вона здавалась глибокою, то він лежав спокійно на воді, мов у густім блискучім мастиві. Ми з Жабі пішли в інший бік шукати мілкого—Жабі не вміла добре плавати. Врешті й ми влізли в воду. Жабі пустувала, бризкалась водою, плавала на мілкому і, мов мале дитя, лопотіла по воді ногами. Врешті вона піймала на березі малесеньке зелене жабенятко і хотіла, щоб я відгадав, що ото в її маленькому кулачку. Коли я не відгадав, вона розкрила долоню і, пустуючи, кинула на мене жабеня. Я прозвав її Жабенятком. Жабі раділа, як мала дитина, з того, і ми умовились, що я її відтепер буду звати в нашім житті не Жабі, а Жабенятком.

Врешті всі ми вдяглись і сиділи на теплім моріжку над кручею річки.

— Що коли б ото нас побачив хто з тих, що зараз там веде величезну справу революції,—наші товариші?—зауважила Жабі.—Особливо Михайла,—додала вона, кинувши на мене повний ласки погляд.

— Ви, певне, не раз спостерігали, товаришко Жабі, панство, що, набундючившись, як ті глибокодумні індики, ходять поволі, поважні, випещені... А врешті їх жадання сходяться на заялозеній

кав'ярні чи ідальні з кислим борщем, вареним з мухами й подаваним у срібних тарілках...

— Нічого не розумію,—кинула Жабі.

— А хіба остання мета нашого революційного змагання не в тім, щоб бути щасливим, для своєї приємности? Хіба отой приголомшений, завжди стурбований робітник не прагне іноді забути все на світі, пустувати, як дитина, і бути хоч часиночку щасливим з усього зовнішнього і свого внутрішнього

— Так, але ж ви теж спостерігали на собі,—відказала Жабі,—що ото, коли бачиш людину, що бавиться де в сквері з гармонією, або натрапляєш в кав'ярні на замріяну пару, стає боляче, що люди тепер, в добу революції, коли кожен момент дорогий, можуть гаяти час на таке пусте...

— Звичайно. Але ви забуваєте: любов завжди снує в повітрі і від її отрути ніколи ніхто не встережеться. Я ось „старий“ та, на думку шойхета, ще й батько—а ви гадаєте, що я теж не можу, покохати?

— Але у вас же дружина, діти,—сперечалася Жабі.

— Я люблю свою дружину й дітей. Тільки, люблю, знаєте, це я, як і всі чоловіки. Вона не те. Жінка любить чоловіка, коли він при ній, а він навпаки.

— Як то розуміти?—запитала Жабі, і її погляд сковзнувся об мій.

— Ви от закохані в Люсю по саме нікуди... А розлучи вас на півроку, рік—ви навіть забудете, як кохали його.

Жабенятко спалахнула, нервово рухнулась на місці, щільніше притиснулась до мене і збентеженим голосом запитала:

— Будь ласка, поясніть по-людському ваші дивацькі думки, без філософії—як же воно так?

— Дуже просто,—з усмішкою в голосів поволі тягнув Михайло.

— Ви спостерігали або, може, вивчали звірів? Ну, скажімо, вовка. Отже, ви знаєте, що самиця любить, щоб самець був коло неї, бо вона хоче мати біля себе захисника. Коли він не з нею, коли він покидає її, тоді вона його не любить, бо не відчуває в нім свого захисника. Самець, навпаки, любить тоді, коли він далеко від самиці здобуває для неї споживу, коли думає, турбується, непокоїться за неї. Так само й людина—точнісінько.— Михайло закінчив свої пояснення й добув цигарничку.

— Це зовсім не пасує до людини. Не кожна жінка залежить матеріально від чоловіка. Врешті—ця соціальна залежність тимчасова.

— Ви хочете сказати, що люди колись стануть полігамічними? Коли так, тоді не буде любови... При полігамії,—тобто, ясніше, я прозвав би це поліандрогамогенізмом, — нема любови, а є тільки інстинктові, яркі в біологічному розумінні чуття... природні закони доконечности... от і все.

— Що ж тоді, на вашу думку, любов?—запитала Жабі.

— О, це як хто розуміє. Хай на це відповідь Люся й ви самі. Цікаво!—відказав Михайло.

Жабенятко встромила в мене свої блакитноясні оченята. Я миттю заналізував своє чуття до дружини і висловив свою думку:

— Кохання є: фізичне, тобто природне, духовне та батьківське. Фізично-звабливе, плюс питоме чуття—це одна форма любови, коли ж до того всього ще додається гармонія інтелектуального прагнення, поривань,—це буде друга форма. Усе, що не має цих елементів, не є любов. Останню форму я вважаю за ідеал, що дуже рідко трапляється межи людьми.

— Ти маєш рацію,—промовила Жабі, обвивши мене за шию.

Михайло підвівся, перекрутився на одній нозі, що зовсім не пасувало до його бороди, і поволі пішов у гущавину. За хвилину ми зачули його вигук:

— А тут суніці є!

Я пригадав своє юнацтво й річку. Отака була й та, де я з кількома приятелями цілими днями бовтались—ловили рибу. Це було на далекому тихому Дінці. Передо мною виплили ці дні, і епізод із сомом, що втяг моє вудлище в воду, а потім перекинув і рибалку з душогубки. Я розповів Жабеняткові, і вона проказала:

— А ти гадаєш, тут нема риби?

Жабенятко ніколи не вудила. Але це пусте. Завтра ми тут будемо гаяти час з вудками.

Усе—і ліс, і моріжок, і річка мені здавалися чарівними й повними несказанної краси, чогось неземного, бо біля мене було Жабенятко—моя люба маленька дружина. Уявляю, яка нудьга була б, коли б ми вдвох з Михайлом, без милої Жабі, тепер отут сиділи й чекали нагоди перейти туди.

Ми гукнули до Михайла, що йдемо, бо час обідній, але його не було чути. Певно, він зайшов далеко в ліс. Тоді Жабі заспівала своїм чарівним голосом „Матушка голубушка...“ і десь в далечині лісу, в напрямку стежки, де ми йшли, відгукнувся його голос.

Ми рушили, близько прихилившись одно до одного, увійшли в ліс і почали шукати свою стежку.

Ми були, певне, вже серед лісу. Недалечко чулося мугикання Михайла,—він наближався з гушавини на наші поклики. Раптом Жабенятко міцно стисла моє плече і спинилася. Я звів на неї свій погляд. Вона очима пояснила мені.

Недалеко доріжки, нагнувшись, нишпорила під деревом жінка. Вона на момент розігнулась у струнку різьблену постать і знову нахилилась. Збирала гриби. „Звідки тут взялася ця струнка панянка у шляхетнім убранні?“—вихром майнуло в моїй голові.

Десь неподалечку нас озвався Михайло, і жінка обернулась у наш бік.

Ми так і прикипіли до свого місця. Авжеж це була вона... Правда, без капелюша, але вона—Валентина.

Я пригадав її ненароком кинуті тоді на вузловій станції слова: „Мені теж треба було б тудою“. Виходить, вона таки відчепилася від Юлія й Тимоша і поїхала цим шляхом.

Жінка теж стовбичила, затиснувши в руці кілька опеньків, і широко розплющеними очима дивилася на нас.

— Товаришко Валентино, це ви?—спромігся я спитати її.

Переляк на її обличчі зник, вона усміхнулась, ступнула до нас і простягла руку.

— Атож,—промовила вона трохи схвильованим голосом.

— Чи ти ба!—крикнув своїм басом Михайло, що вийшов до нас із гущавини. Ото лихо... товаришка Валентина одна тут сумує і я один вештаюсь, як дурний...—І Михайло міцно стис її руку.

— Валентина нічого не відповіла, її губи тільки якось дивно пересмикнулисьь.

— Давно сюди? З ким?—запитав я.

— Сьогодні. Одна...—Потім, щоб перемінити розмову, ніби вона була їй неприємна, зауважила:— Грибів страшенно захотілось... Адже, напевне, мене будуть годувати начиненою рибою... А ви вже обідали? Ото!

Вона озирала нас усіх трохи переляканим поглядом.

Ми певне не знали, про що починати говорити зараз, як вона умиєно звела розмову на пусте, уникнувши ділової бесіди.

Жабі, певне, ображена цим, не вимовивши й слова, простягла їй руку.

— Ви теж тут у селі спинилися?—лише встиг запитати Михайло, прощаючись із нею.

Валентина ласкаво промовила: „Атож“—і звернула знову з доріжки по свої гриби.

— Що ти на це скажеш?—звернулася Жабі до мене, коли ми вже одійшли досить далеченько.

— Нічого. Гадаю, вона відчепилася від Юлія й Тимоша, бо, певне, міркувала, що їй, шляхетній вродливій пані, буде з ними надто підозріло... от, і поїхала одна сюдою...

Жабенятко незадоволено подивилась на мене й нічого не промовила. Я відчув, що вона не потурала на такі мої міркування. А, можливо, в її жіноче серце запала краплинка неспокою. Адже серце жінок—це ж чутливий барометр.

Може, вона у нашого шойхета спинилася?—висловив свій здогад Михайло, зібравши в рот віхоть бороди. Він чомусь усміхнувся і, голосно захихикавши, потер собі руки, ніби це було не в серпні місяці, а в січні...

Дома нас чекала начинена щука, яку зготовила лиса господарка в перуді.

Коли відчинилися двері в кімнату хазяїв, я уздрів на мить, що Мойшем ходив по хаті й щось задумано мурмотів—певне, „славив бога, що він його створив чоловіком, а не жінкою“ або чим іншим...

Валентина мала рацію, коли пішла збирати гриби. Коли я про це сказав дружині й Михайлові

та запропонував завтра зробити те саме, вони охоче погодились.

Про когось четвертого, що спинився у господаря, до нас ніхто й слова не промовив, не міг на це питання відповісти й господар, що потім з'явився, заприсягнувши, що нічого він не чув, щоб дебудь в їхньому селищі спинилась якась пані.

Ми з Михайлом покляли таки дізнатись, де Валентина спинилася, коли не в неї самої, так у комісара полку, що був за начальника гарнізону і мусів знати про всіх своїх людей, як знав він і про нас.

*

Ще хлопцем я навчився плести шворочки на вудлища. Тож, доки смеркло, з ниток, що дсбула Жабі, я виплів дві шворочки—для себе і дружини—та з шпильок змайстрував два гачки, загартувавши їх над лямпою. Михайло не мав охоти до рибальства—то нехай збирає тимчасом гриби.

Уранці, коли піднялось сонечко, ми вирушили до річки.

Михайло раз-у-раз озирався навколо, іноді спинав нас, щоб не шаруділи, прислухався. Певно, його не абияк непокоїла Валентина, що, на його думку, нині теж неодмінно мала вийти в ліс.

Проте, марні були його сподіванки. Хіба така випещена пані вийде так раненько? Бач, роса ще не обсохла.

Доки ми йшли, я встиг вирізати двоє вудлищ, і за хвилину ми вже вудили.

Не встиг я зробити цигарку, як Жабі з криком підхопила своє вудлище і, мов дитя, стрибнула до золотистої краснопірки, що плюскалася на траві.

— Люсю! Диви, диви, піймала!

Вона взяла рибку на долоню, поцілувала її, піднесла до мене. Роздивившись на неї з усіх боків, зауважила, що вона має червоні крильця й перелякані очі. Покрутилася з нею по моріжку, а потім підбігла до берега, стала навколішки, обережно наулилась і пустила в воду.

— Що ж ти робиш?—скрикнув я.—Це ж перша твоя рибка. Отак ми багато наловимо!

— Люсичку,—підскочила вона до мене.—Ми умовимося так: коли я піймаю велику, ну, от, як твоя долоня, то візьму її. Гаразд? До твоїх я не буду втручатися!—і вона миттю вхопила вудлище і подала мені гачок нанизати хлібця.

— Яке приємне почуття, коли зловиш,—з тремтінням у голосі промовила вона, незграбно тримаючи вудило обома руками.

По лісі йшла луна Михайлової пісні. Він все шукав Валентину, а, може, й так походжав, міркуючи про щось своє. Я щохвилини тяг красноперок, пліточок, а раз піймав навіть дивака окуня, що чомусь почепився на хліб, і це дало мені нову ідею накопати черваків та надерти шашелю.

Жабі мовчки тримала вудку і все знизувала плечима. Врешті вона не втерпіла і образливим тоном промовила:

— Люсю, а чому ж у мене й досі ані руш не клює?

— Дурненька, та ти подивись—може там давно хліба нема.

Так воно й було.

Сонце вже було на полудень, коли пришалабудив Михайло. Він таки добре був стомлений. Ліг на траву біля нас і дивився на поплавці.

— Ну, як?—запитав я.

— У цілому лісі нема,—коротко відказав він.

— Значить, вона зовсім не виходила, чи як?— зауважила дружина.

— Михайло якийсь час не відповідав. Він перевернувся голічерева, запалив цигарку, закинув руки під голову й аж тоді промурмотів:

— Цікаво! Надзвичайно цікаво!

— Вона нас просто боїться. Чи бачили таку конспіраторку?—кинула Жабі і, з злістю плюнувши на червака, закинула вудку в воду.

— Хай їй лихо,—проказав я, змотуючи своє вудлице.— Час додому.

По обіді я попросив шойхета познайомити нас із фабрикантом. До речі, в мене й справа була—розбити крони на руські гроші. За годину ми були у фабриканта Він жив у шайхетового сусіди, поруч.

Михайло сміявся в кулак, одвернувшись назад, а Жабі лічила малечу. Ми були в хаті, що своїм умебльованням нагадувала „господу“ шойхета. На підлозі, на пілку, на лавах, на якихсь брудних клунках, у самого фабриканта на колінах

скрізь лазили, стрибали, їздили один на одному його нащадки. Він щохвилинки мусів одриватися від розмови, щоб когось відтягти за штанці або дати стусана, або цитьнути, бо ж тієї малечі було понад десяток, а найстарший з них мав не більш як вісім-дев'ять років.

Господині не було—певне, десь поралась на куховарні, щоб наготувати їжі на таку сімейку.

Фабрикант був ще молодий, йому показувало років тридцять. Йому жовтяво-бліде лице було повите чорною борідкою крамаря з подільського базару. Він був у засмальцьованім кашкеті і ще більш засаленому сурдуті, ніби цей одяг не один рік служив господареві за рундуком з олією й салом. Проте—це таки був безперечно фабрикант. Він мав у Злинці сірникову фабрику. Але що йому лишилося робити після націоналізації її, як не тікати до батька, що мав таку ж сірникову фабрику десь під Вільною. Він вийшов в присінці, куди услід за ним посунула і частина його нащадків, по хвилі повернувся й подав купу керенок за взятий од нас банкнот на сто крон. Потім сів і щось мурмотів собі під ніс, не звертаючи на нас жадної уваги. Певне, читав все ту ж славетну молитву, що починалась: „Дякую тобі, господи, що створив мене чоловіком“...

Так ми познайомилися з нашим майбутнім подорожнім.

Увечері ми з Жабі ходили манівцями до комісара полку. Цей робітник Путивельського заводу

мав чудовий настрій і навіть запропонував нам у бляшанках від консервів чаю. Він був переконаний, що поляки стягають свої сили якраз на його ділянці, щоб раптом почати наступ. Валентини він не бачив і запевняв, що крім нас, у його районі є тільки один робітник, що має намір перебраться на той бік фронту.

Він побажав нам щасливої дороги, а ми йому — поспіху й перемоги.

Коли поверталися... на вулиці крізь двері колишньої крамниці побачили варту. Їх було душ із двадцять.

Один із них наливав у філіжанки чай, а другий ножом розбивав кілька грудочок цукру. Він полічив очима червоноармійців, що були у хаті, грудочки на столі, потім розрізав хлібину на п'ять і ці частини порізав надвоє і знову надвоє. Коли все було готове, він зідхнув і, заславши долонею лампу, щоб не світила в очі, обвів поглядом червоноармійців і промовив:

— Ну, товариші, вже. Можна пити чай!

Ми рушили далі.

— Що ви на це скажете?—запитав я Михайла, коли переказав йому комісарові слова.

— Гадаю, що Жабі має рацію: Валентина—велика конспіраторка. Виходить, вона нас дурила, і побачивши, що ми тут,—подалась на іншу ділянку.

*

Другого дня ми були вдома. Проти нас була синагога, і звідти ще зрання нісся такий лемент,

що годі було всидіти в хаті. Молільників у смугнастих шальонах було повно не тільки в помешканні, але й у дворі. Стояла спека. І ми вирішили знову йти в ліс до свого улюбленого місця на річці. Коли ми вийшли в сіни, повз нас до своєї кімнати хутко промайнув господар у смугнастім одягу. Він мурмотів молитву, але, проходячи біля нас, встиг межи словами молитви проказати: „Сьогодні вночі будуть хури“...

Стало непереможно тужно. Вмить передо мною промайнули щасливі дні нашого з моєю маленькою дружиною раювання: ліс, річка, моріжок і нас, двоє, пустотливих, звабливих, ярих...

— Чого стовбичиш?—проказав Михайло, смикаючи мене за полу. Тільки тепер я відчув прихилену до мого плеча голівку Жабі.

Проте, ми були веселі. Ми збирали красногловці, червонюки, опеньки. Нараз Жабі скрикнула радісно й гукнула мене:

— Диви, яка чудесна червоненька гадючка! Що за очиці в неї!—І вона нахилилась до змії, щоб краще розглядіти її.

Змійка підвела свою вутячу голівку, роззявивши пащу, де тремтів тонесенькою стьожечкою її гострий язичок. Це була мідянка. В одну мить я розчавив їй закаблуком голову.

„Дивачка, оте Жабенятко. Вона навіть не уявила собі смерті ка-зна з чого“.

— Так все на світі,—зауважив Михайло.—Коли йдеш на загибель задля великої справи, можеш

загинути від якогось веретільника. На порозі сподіваного щастя людина раптом падає і помирає, ударившись головою об гострий камінь... Життя!

— Що ви там одсебеньки правите?—весело прощобетала Жабі до Михайла, що, стоячи на стежці, розмовляв сам із собою.

— Це не відсебеньки, а життя,—відповів він і спроквола пішов стежкою в напрямку села, а ми як дурні, помчали до річки глянути востаннє на місце, де ми зазнали стільки щасливих хвилин.

— Сантименти!—буркнув Михайло, коли ми його наздогнали майже на узліссі.—Бігали прощатися із річкою?

— Але ж нам більш не доведеться бути сентиментальними. Починається жахна ніч...—відказав я. Ми йшли мовчки.

VIII. ПАННА БЕНОНІ

Ми востаннє проекзаменували один одного, чим кожен мав бути на тім боці, і почали лагодитися. Коли наші руки зустрічались у валізі, я відчував, що Жабі тремтіла. Тоді я брав її кулачки і підніс до своїх уст. Михайло походжав по нашій малюсінькій кімнатці і за своєю звичкою мугикав якусь мелодію.

Було близько півночі, коли ми виїхали. Мойшем одхилив на вгород гратчасті ворота, і хура рушила. У сутені місячного сяйва, повітого легеньким серпанком туману, маячили темні верховини

лісу. Коли виїхали з городів, і візник звернув коні до лісу, поперед нас заскрипіли хури. Хурман потиху гукнув у темряву, і з переднього воза відгукнулося кілька голосів. Потім настала тиша. Іноді тільки пориплювали вози.

Я навіть не куняв, не спали Жабі й Михайло. Дружина час од часу міцно стискувала мою руку, а Михайло, забуваючи наказ хурмана не палити, все хапався рукою за кишеню, де лежала цигарничка. Так, обережно, потай від більшовицької варти, досвідчені хурмани переправляли втікачів на той бік.

Хоч мені й неприємно було почувати, що наші червоні вояки так невдало вартують свій фронт, проте, це почуття перемогла радість, що врешті таки ми ступили на шлях здійснення своїх завдань.

„Дайош Європу!“ Треба допомогти своїм однодумцям в Галичині розтрощити панське ярмо і зруйнувати вал, що затримував полум'я соціалістичної революції, не пускаючи його на Захід...

Врешті, до воза наблизився хурман, що йшов цілий час поруч з кіньми, і промовив:

— Тепер можна й запалити.

На всіх возах заворушилось, на шлях почали стрибати людські тіні, зачувся гомін, засяяли вогники сірників та зажевірили цигарки.

Певне, ми довго їхали. Тепер ми посувалися вже ґрунтовим шляхом.

Побіч валки маяли силюети хат.

Почало розвиднятися, як ми вкладалися спати на цім же возі під повіткою якогось двору.

Сонце схилилось на захід, коли ми прокинулись.

До нас підійшов Михайло. Він щось дожовував, і, жуючи, проказав: „Ідіть до хати чай пити“. Потім усміхнувся, крутнувся на одній нозі і захихикав у бороду.

— Чого хихикаєте?—запитала Жабі.—Сміхунці істе, чи що?

— Підіть до хати—і ви їх спробуєте...—відповів він. Потім похапцем додав:—Ми вже на їхній території... Можна знищити всі документи...

— Давно вже знищили,—відказав я і допоміг Жабеняткові стрибнути з воза.

У хаті було повно людей. Вони змішалися з го-рами оклунків, чемоданів та кошків. В око мені впав „фабрикант“, що прихилився коло печі на величезний оклунок, з якого визирало всяке дрантя, і заклопотано мурмотів молитву. Його суха, мов тарань, і довга, мов чохонь, дружина вовтузилася з дітворою. За столом сидів літній парубійко й пив чай. Він подивився на нас, позіхнув, і мені спало на думку, що це той самий робітник, за якого казав комісар. Парубійко добув із свого кошिका сала і щось проказав по-білоруському до печі, що біля неї поралась господиня. Господарка одхилилася на мить і подала йому ніж врізати сала. Посеред хати на оклунку ковдр сидів старенький єврей і щось лічив на пальцях, іноді муркаючи до свого сусіди, років сімнадцяти юнака

Та побий мене лиха година! У куті, схилившись на руку, куняла Валентина.

Ми презирнулися з Жабі і, навіть не усміхнувшись, сіли до столу. Я не міг охабитись, щоб не зиркнути на Валентину. Та вона поглянула на нас таким баїдужим поглядом, що годі було й подумати, ніби вона колись у житті нас бачила...

— Тепер треба їхати вдень,---пояснив нам хурман,—бо, коли злапають уночі,—буде негаразд.

Ми наказали хурманові, щоб їхав іззаду, і він не перечив. Поперед нас їхала Валентина. Вона сиділа на возі одна, схилившись на оклунки.

Ми не могли ні про віщо балакати, бо ж мали за свідка хурмана, що на нього покладали всі турботи переїзду.

Коли посутеніло, з передніх возів хурмани почали забігати до зустрічних хаток, садиб.

— Коли б з вас хто був поляк... осюди добре було б заїхати!—промовив наш дядько, махнувши пужалном на зелений гайок, де з-поміж дерев біліла будівля.

— Це посілля шляхтича,—пояснив хурман.

— Ану, зверни...—сказав Михайло й скочив на землю.

Михайло зник у зеленому гаї.

За кілька хвилин з-поза дерев вибігло дівча й кивнуло до нас рукою. Хурман круто повернув коні, і ми слідом за дівчиною вїхали у просторенький двір. Та заїхали не тільки ми, а й підвода Валентини.

Мале дівча поясняло по-польському хурманам, де поставити коні, а само нишпорило по нас очима. Коли ми висіли, дівчинка мотнулася до нас і миттю відчинила двері ганку.

Ми—я, Жабі й Валентина—увійшли в простору, чисто прибрану світлицю. Хата була на підлозі, висока, з великими вікнами, завішаними фіранками; біля стін стояли стільці, а за столом тапчан, на якому й сидів Михайло, розмовляючи з господарем. Присадкуватий шляхтич у міщанському строї поважно кивнув до нас круглою, як гарбуз, головою й рукою попросив сідати. Він намагався так поводитися під час розмови, ніби був нащадком не абияких знакомитих діячів Wielkiej Polski. У цей час він розповідав Михайлові, тобто тепер вже панові Станіславу Закомельському, свої міркування з приводу майбутнього устрою „Od teraz do teraz”... Михайло захоплювався його пляном, йому блищали очі, і от-от, здавалось, він із слізьми на очах заспіває „Jeszcze Polska nie zginie!”.

Михайло володів польською мовою, як уроджений поляк, тож йому пусте було базікати з шляхтичем. А як от нам бідолашним?

А втім, приятель, певне, вже пояснив, хто ми такі, і господар доброзичливо поставився до його подорожніх полякофілів, більшовиконенависників...

Коли ми уминали слідом за смачною ковбасою ліниві вареники, а господар розводив Михайлові теревені, я зауважив, що Валентина кокосом зиркнула на Михайла й іронічно посміхнулась. По

каві вона навіть кинула до господаря по-польському кілька слів подяки.

— О, прошу, прошу, пані Закомельська. Я перепрошаю за таку невибагливу вечерю.

Що він там далі балабошив, певне, ніхто не чув, бо кожен з нас зашарівся і в цю мить метикував над тим, що шляхтич вважає Валентину за Михайлову дружину.

Але ніхто не подав ні звуку. Було ніяково й тоді, коли господар запропонував Михайлові з Валентиною спочивати в його покої. Хоч Михайлові й пощастило викрутитись, проте, нам усім стало неприємно.

Хоча б швидше вибратися звідси—було не тільки моїм бажанням, а, певне, й кожного з нас чотирьох.

Хурманам сподобалась шляхтичева садиба, і вони все одволікали запрягати: в одного з возом щось трапилось, а другий, бач, коні не встиг підгодувати. Отже, щоб не бути в хаті, де ми щохвилини наражались на господаря, ми скористувалися з його пропозиції прогулятись у його гаю-садочку.

Валентина ввесь час була задумана, і, здавалось, її щось мучило. Ми майже не розмовляли з нею, а вона удавала перед господарем, що їй болять зуби.

— Сядьмо тут!—нараз запропонувала Валентина, коли ми вийшли на широку галяву.

Ми нащулились. Зараз ми зрозуміємо її дивне поведіння. А вона обвела кожного своїм ясним,

привабливим поглядом і, спинившись на дружині, сказала:

— Мені нагадує оця дівчина одну дуже близьку особу...

Її тон був такий дивний, підозрілий, що ми на мить просто остовпіли.

— Але не лякайтесь, — усміхнувшись, промовила вона, зауваживши наші стурбовані обличчя. — Я краще вам розповім доладу.

Вона нахилила голову, зірвала травинку, піднесла її собі до вуст і, не підводячи голови, почала:

— Це було два роки тому... На Запоріжжі. Там був маєток одного пана, може, чули — Беноні. У тих панів була донька. Вона так любила степи, ліски й болота, що жила в маєтку, маючи єдину розвагу — полювання... Серед жінок майже нема мисливців, а вона була запеклий мисливець..

Валентина зиркнула на Жабі й усміхнулась. Моя дружина знов зашарілась і прикусила губи.

— Так отож, — продовжувала Валентина, — коли настала революція, її батько лагодився тікати... А та дівчина одмовилась їхати геть. Вона не змогла примиритися з тим, що не зможе полювати, а буде десь швендяти.

— Дивачка була панна... Батько і погрожував, і умовляв — ніщо не вплинуло. Навпаки, вона радила його їхати собі, доки втихомириться, а її залишити. Бож хто зачепить дівчину? Селяни, що вона завжди між ними була — аджеж мисли-

вещь вона—теж поважали її. Батько поїхав, а вона лишилася та знай собі лазить по лісі, по болотах... Дівчина аж тремтіла, як, було, побачить дику качку чи куріпку або зайця. І що ж,—її таки й не зачепили. Дали їй кімнату, а решту будинка під школу гадали. Так прожила вона місяць-два, доки в тих краях з'явилося військо... Солдатів турбувало, що хтось раз-у-раз бухкає в лісі чи на болоті. Тоді їй заборонили стріляти. А коли вона не послухалась—де ж таки втерпіти, коли вся її приваба життєва була полювання?—у неї забрали дубельтівку з усіма набоями й причандалами. Пожила так дівчина днів зо три, а може й тиждень, і занудьгувала... Спочатку вона міркувала піти до війська, адже там можна було стріляти... та людей вона не могла вбивати—до дичини призвичаїлась... А тут раптом листа їй передали від батька... прислав якимись шляхами з Німеччини. Він був там і чекав на неї... Тоді вона вирішила тікати. Але скрізь були фронти... Грошей—ні шеляга за душею... Щоб потрапити на фронт особливо жінці, треба було бути в їхніх шерехах. Так ота паливода робить жахний крок... Пірнає між селян, говорить на мітингах якісь дурниці, пристає до якогось загону, як агітатор, і потрапляє в місто—казан боротьби, і... стає більшовичкою...

Валентина знову звела очі на Жабі, і дружина нетерпляче рухнулась...

— Її навіть захопила боротьба... Вона вважала більшовиків за великих романтиків; як у свій час

Колумб їхав винайти невідоме і знайшов Америку, так і вони покладали собі здійснити невідоме... Їм пощастило втягти в це цікаве, романтичне підприємство мільйони... А втім, більшовики були для неї незрозумілі, далекі від її оточення, чужі її шляхетності, чи вона своєю шляхетністю, психологією панни, аристократки була далека більшовикам. Що їй казати—вона прагнула втекти до батька. І ця повсякчасна мрія доходила до кінця. Вона добилася того, що її разом із іншими посилають за кордон... Тут вона - ясно як день - струсить із себе більшовицьку пилюку й дремене до свого татуня в Німеччину.

— Знаєте цю дівчину?—раптом скрикнула вона і, не давши отямитися нам, із зідханням закінчила:

-- Це я, панна Беноні.

Я завмер. Гадаю, те саме було із Жабі та Михайлом.

„Як же тепер... нам? Повертатись назад?..“— майнула думка.

— Тепер ви знаєте, чому я відчепилась від Юлія й Тимоша. Мені треба цим шляхом, щоб ближче до Варшави.

Вона важко передихнула й стиха додала:

— Тому я й з вами не хотіла зустрічатися. Але не пощастило.

Михайло був блідий, а рука Жабі, що нею вона сперлась на мої коліна, тремтіла.

— Я на вас не викажу. Ні ви мене, ні я вас не знаємо. Треба нам сьогодні ж розминутися. От і все. Тепер можна рушати. Здається, нам більше

ні про віщо балакати,—повчально закінчила вона і підвелась.

Мов очманілі, ми дійшли до двору.

Ми, певне, мали вигляд мокрих курей. Навіть хурман, що тепер був веселий, певне, теж зауважив нашу журбу і, зиркнувши на Жабі, похитав головою. Він, мабуть, поклав на мою дружину всю вину нашої зажурености.

Врешті, Михайло зідхнув, зиркнув на мене, стенив плечима і почав крутити цигарку.

Ми їхали лісом. Хурман зауважив, що сьогодні ми майнемо досить далеко, бо він ризикнув податися навпростець, минаючи села, безлюдним, хоч і небезпечним шляхом—через трясовину. і

У лісі було тихо, як у домовині, і цей спокій ще міцніше стискав серце важким почуттям. Розуміння того, що ззаду нас іде небезпечна особа, приковувало нас до місця. Хотілося провалитися десь у тій трясовині, що має бути на шляху, аніж повсякчас, кожну мить відчувати на своїй спині погляд дозорця й перекінчика, що в наших шерехах був вовком під машкарою вівці. Ясно—ніхто з нас не йняв віри тому, що вона нас не викаже. Проклятуще панське насіння просто заспокоює нас! Хто цьому повірить?

У мене майнула божевільна думка—пристрелити її... „Так, от у цьому лісі, в глушині... У Жабі в ридикюлі був маленький блискучий „сміт-вісон“, „театральний“, бо ж ми з нею мали вдавати акторів-утікачів. Але ж хурмани... Нарешті—по-

стріл“... Моя голова палала, обмірковуючи кожну варіацію цієї думки. Я питав себе, чи можна, чи личить убивати в таких випадках взагалі. Адже вона беззбройна, до того жінка, далі—не має підстав: хіба не запевняла вона, щоб ми були спокійні? Але ж вона одурила революцію і стоїть на перешкоді до Заходу!

Я навіть нервово засовався. Тепер я побачив, що ми їдемо самі. Підводи з Валентиною не було.

Ніби важкий тягар спав мені з пліч, я легко, зідхнув і штовхнув Жабі й Михайла, мотнувши головою назад.

Пекельні муки тоді збільшуються, в грудях, здається, не вистачає повітря—не можна перекинутися словами, щоб заспокоїтись, розвіяти свої сумніви. Так було з нами, бо свідком був невідомий нам хурман...

Ліс порідшав, і поміж деревами зазеленіла соковита трава...

— Тут треба бути обережними,—ніби сам до себе промурмотів візник.

Шкапенята одразу вгрузли передніми ногами в багно і, з цмокотом висмикнувши їх, стрибнули.

Віз шарпнувся і поповз по м'якому. Кінські ноги чвакали, ніби заринали в розведену смолу, і чимдалі їх хода ставала важча. Возом почало кидати, хурман зліз і пішов поруч, тримаючися рукою за полудрабок.

Михайло теж ізліз. Раптом одна коняка застряла в багні по самі коліна. Бідолашна намагалася вим-

кнутися із трясовини. Вона зігнулась і так натяглась, що, здавалось, ноги їй аж тріскали. Їй таки пощастило видерти одну, і потім вона вже легше звільнила другу. Віз загойдався, і ми з Жабі ледве не попадали з нього. Ми теж скочили на грузьке і, тримаючись за руки, обходили незарослі місця, простуючи сухішими, що були густо вкриті травою. Михайло десь надібав журавлику і смикав вкриті червоними ягідками зелені віхтики. В однім місці я мало не вскочив у безодню трясовини, але притримався за дружину. Я відбувся тим, що права моя нога геть вище колін облипла грязюкою. Нараз хура спинилася, коні вгрузли в драговину по самі тулуби. Візник ойкнув і підскочив до них. Сердешні шкапенята поклали голови на ще не зрушений попереду ґрунт і, здавалось, одпочивали. Ми теж підбігли до них. Хурман, мало не плачучи, рукавом витирав собі піт із чола. Потім він обережно взяв за оброть голобельного, а ми вчепилися за голоблі. Щосили він затяв коня по хребті пужалном і скрикнув таким диким голосом, що мені аж мороз пішов поза шкірою. Коні, певне, перепочивши хвилинку, несамовито рвонулись і, обляпавши нас цілим шаром грязюки, помчали, як навіжені, вгрузаючи і в ту ж мить вихоплюючись із багна. Вони хропли, сопли, як зіпсовані паровози, і, обкутані хмарою пари, мчали вперед.

Коли підвода була на твердому ґрунті, і візник спинив коні, ми зауважили, що на возі бракувало наших чемоданів. Ми мусили знову повертатись назад,

щоб позабирати втовкмачені в грязюку наші речі.

Тут ми мусіли перепочити;—хурман зв'язував отоси, що їх мов ножем перетяло, і лагодив тріснутий хомутець голобельної.

— Що ж нам робити?—запитала Жабі.

Ми одійшли подалі од хури й посідали під берестом. Я чистився від грязюки. Михайло задумано палив цигарку, а Жабі витягала з револьвера кулі, бо з набитими тепер було небезпечно їхати — нас могла здибати польська варта.

Ні я, ні Михайло не відповіли нічого. Кожен із нас розумів, що питання Жабі торкалося становища, яке утворилося через Валентину.

— А коли назад повернути, що ви на це?—знову запитала Жабі. Цю думку треба було категорично відкинути. Ми так далеко заглибились, що тепер було однаково небезпечно — чи вертатись, чи посуватись далі.

— Ні,—рішуче промовив я,—ми мусимо не рахувати, а рушати вперед. І так досить часу загаяли...

Коли я це вимовив, у мене стислось серце. Передо мною постала уявлена дійсність майбутнього. Нас схоплять,—це ясно,—і я більше ніколи-ніколи не буду бачити своєї маленької жіночки... Жабенятко ніби відчула це і пригорнулась до мене.

Десь здалека ледве чувся гомін, собаче гавкання.

Листя дерев нараз зашелестіло-затремтіло, ніби до нього доторкнулась якась пекельна невидима сила... Над лісом знісся вихор...

Коли ми вибрались із лісу, перед нами було село. Воно розповзлося в долині понад рікою і тріпотіло блакитними постатями на конях і піших...

— Поляки!—перелякано скрикнув хурман і спинив коні.

— Коли боїтеся за нас, так паняйте,—нам вони якраз і потрібні,—проказав я до нього і тремтячою рукою стис лікоть дружини.

Хурман знизав плечима, висякався і торкнув коні.

ІХ. ГОСТИНИ

Ми виїхали на широку вулицю й хутко подались нею, викликаючи здивування серед жовнірів у блакитній уніформі, що повзали поміж хат.

Сірники раз-у-раз погасали, і Михайло, що намагався припалити цигарку, врешті кинув її на дорогу. Я відчув біля себе тремтіння Жабі.

— Оттуди, де хури!—ледве вимовив я до хурмана у мене теж зціпило горло.

Біля великої хати з широким ганком стояло дві підводи. Навколо одної з навантаженим бутиринням метушився фабрикант, тремтячими руками здіймаючи оклунки. Його дітвора голосила, обліпивши матір, що непорушно стояла біля ганку; двоє дівчаток занурились лицем у її спідницю, а вона, охопивши їх однією рукою, другою держала немовля... Навколо хур чатувало кілька вартових, а на ганку стояв офіцер і роздратованим голосом гукав то до дверей хати, то до фабриканта.

— Ти диви! Ще тройко! І пані з ними. Ну, просто самі лізуть на мед!—вигукнуло одразу кілька жовнірів, одступаючи, щоб дати нашій хурі проїхати ближче до ганку.

Офіцер, здавалось, теж був трохи спантеличений і розгублено дививсь на нас.

Врешті, він отямився і з насмішкою в голосі, торкнувши рукою двері, чемно промовив:

— О, прошу. Сюди, о!

Ми, заховуючи спокій, забрали свої речі, виплатили гроші візникові й рушили до ганку.

Офіцер, піднісши руку до кашкета на знак привітання, знову почав гукати до хурмана й фабриканта, що не могли впоратися з своїми оклунками.

У хаті були знайомі нам: робітник, старий єврей з юнаком, а згодом з'явився й фабрикант із дружиною та своїми численними нащадками. Його оклунки вносили до хати дядько й жінка—господарі постою.

Ми мовчки сіли на засмальцьований тапчан і чекали, самі не знаючи чого.

До кімнати увійшов офіцер і коротко промовив, звернувшись до всіх:

— Документи!

Ми подали свої, і офіцер, щось проказавши до вартових, що чатували коло дверей, вийшов із хати. Але він хутко повернувся в супроводі Валентини, що несла свій маленький чемодан. Вона була бліда, руки їй тремтіли, і вона похапцем сіла на ослінчик.

— Прошу, пані, документі!—суворо проказав до неї офіцер і, звертаючися до капрала, що ввесь час вертівся біля нього, додав:

— Коли ще хто прийде, негайно викликати мене.

Валентина подала посвідку, і офіцер зиркнувши на неї, зблід, а папірець затрясся йому в руках.

— Хм... чудово... прекрасно!—якось несамовито вигукнув він і винісся з хати.

У хаті стало тихо, ніби тут був мрець.

Михайло запалив цигарку і запропонував вартовим.

— А вас, голубчиків, більшовиків, до лиха набралось!—іронічно вигукнув капрал, увійшовши до хати. — А цей жидюга! Бач—із дітворою виврядився! Гадає, що на дурних натрапив!

Фабрикант зіщулювався біля порога, ніби захищався від удару.

— Добродію, коли ви ще не знаєте, хто ми всі, будь ласка, обережніше з своїми міркуваннями,— промовила Валентина напів по-польському, напів по-російському. Її голос дрижав і зривався, не договорюючи слів.

— Прошу, пані,— не добродій, а пан капрал!—натиснув він на „пан капрал“. Капрал не договорив і почав оглядати оклунки з усіх боків.

— Ану лишень, розкладай своє лахміття!—роздратованим тоном промовив він до фабриканта.

Валентина пересмикнулася і засовгалася на місці.

Почався трус. Фабрикант розв'язав пакунки, з яких вивалювались старі подерті ковдри, білизна, одяг, засмальцьовані подушки...

Час од часу капрал поров теслицею край ковдр, подушок.

Два жовніри, що допомагали йому, тимчасом одібрали од нас усіх речі і порозкладали їх на другому боці хати.

Довго вовтузився капрал з фабрикантовим дрантям, та марні були його намагання. Нічого він там не знайшов. Коли він покінчив із ним і заходився біля наших речей, фабрикант із дружиною кинулись складати покуйовджене своє майно, збираючи на підлозі пір'я, запихаючи його в подушки, та капрал тицьнув на них, щоб сиділи й не рипались, і фабрикантове добро так і лежало посеред хати, додаючи до тютюнового диму разюче задушливого смороду.

Увійшов сивенький присадкуватий полковник і цілий почет офіцерів.

— Так, так, мої панове!—промовив він, оглядаючи кожного з нас із ніг до голови.—Оце німець,—торкнув він до мене пальцем.—А оце, напевне, більшовик...—кивнув він головою до молодого єврея.—Це просто голворіз,—махнув він безнадійно рукою до робітника.—Цей,—показав він на фабриканта,—напевне фармазонник. А ці дами, ясно—більшовицькі помічниці...

— Чому сидиш? Ти, мурло! До кого я кажу, пся крев!—розлютовано визвірився полковник на робітника, що в ту ж мить підвівся.

Офіцери кинулись до бранця, але, побачивши, що він, похнюпившись, уже стоїть, ніяково позирали на полковника.

— Більшовики вивчили? Зарізяка паскудна!—вилаявся полковник.

— Уже?—гукнув він роздратовано до капрала.

— Ні, пане полковнику, тут таке, що я нічого не второпаю!—випалив капрал, струнко ставши. Потім він нахилився до нашого з Жабі чемодану і, витягнувши чорного серпанку сукню з буйною, щедро гофрованою спідничкою, розіп'яв її в руках.

Дешеві діаманти засяли на корсеті. Це була шантанного чи опереткового крою одіж. Очі полковникові раптом стали масні. Він заплямкав губами.

— Чиє ж ото?—з ласкою в тоні запитав він, ковтаючи слину.

— Моєї дружини... Моє...—разом відповіли ми з Жабі.

Полковник оглядів нас іще раз з ніг до голови і, нічого не промовивши, підійшов до чемодана. Капрал показав йому кілька різних суконь та фрачних пар і іншого чоловічого одягу акторського крою. Потім, коли капрал добув якісь театральні сценарії, клявесини та заходився демонструвати мережану, ніжну, шляхетного крою білизну, він сказав: „Годі“. І, звернувшись до нас,

промовив: „Що ж, я радий, що помилився. Проте, ви ж усе таки німець. Чи правду я кажу?“— запитав він мене.

— Чистісінький русак... може, навіть трохи польської крові,— з усмішкою чемно відповів я.

— Не вірисься... а проте...— промовив він і закінчив, звернувшись до офіцера:

— Пане капітане,— все як ся належить виконати!— і вийшов разом із своїм почтом.

— Прошу!— трохи перехиливши стан, запросив офіцер. Жовнір хутко відхилив другі двері, і ми з дружиною опинилися в невеличкій кімнатці. Почало смеркатися. Я розповів офіцерові, що ми актори— моя дружина навіть співачка.— Адже дійсно, Жабі скінчила консерваторію і чудово співала. Новий лад більшовиків, де тобою поневіряють, як хотять— співай, грай без жадної платні— і всілякі утиски, що їх не стерпить жадна культурна людина, примусили нас тікати... Ми навіть сиділи в концентраційному таборі— „прошу подивитися посвідку“...— Усе це справило непогане вражіння. А коли до того дружина сказала, звідки вона, а я — де вчився, „виявилось“, що ми із поручником навіть мали деяких „спільних“ знайомих, бо він теж хлопцем вчився в тих околицях... Хутко ми мусили пересісти на тапчана, щоб згадати з поручником давнє юнацтво— адже нас об'єднувало колишнє оточення, природа... Тим часом капітан допитував Михайла... Наша заява, що „ми знаємо цього пана Станіслава Закомельського,

близько шість місяців і навіть разом вирішили тікати“, яку в ту ж мить поручник переказав капітанові, мала вплив—і Михайло був звільнений. До того ж він знакомито говорив по-польському. Патріот!

Михайло пішов, і увійшла Валентина.

Мені відбило тямки. Певне, те саме було і з Жабі. Ми щось мололи поручникові чи, мабуть, потакували на те, що він нам торочив, а наші вуха були там, біля розмови капітана з Валентиною.

Вона поясняла, що в неї, крім документа про службу в Наросвіті, більш нічого нема, і розвела довгу історію про свого батька, маєток, про полювання... Врешті, коли вона скінчила, капітан промовив:

— Що ви мені дурниці торочите: невже я ідіот, щоб повірити, що заради мисливства відмовились від батька, а потім пішли в більшовики, аби втекти.

— Але слово честі!—гордо відповіла Валентина,—врешті, ви телеграфуйте до Німеччини, чи правду кажу ..

— Нам нема часу телеграфувати... Німці—наш вороги—гостро перебив її капітан, і додав:— Гаразд. Тоді ви мусите сказати, хто разом з вами вирядився.

Цього Валентина, певне, не сподівалася, і вона якийсь час дивилася на вікно повз капітана.

У ту мить я зиркнув на Жабі і побачив, що вона сидить бліда, як полотно. Вона навіть трохи хиталася, і мені здалось, що вона от-от знепритомніє.

„Що відповість Валентина?..“—кружляло в голові, а до висків так стукотіло, що, мені здавалось, було чути на всю хату. „Ще мить—і ми: я, Жабі, Михайло будемо закуті в кайдани“...—думки губилися в нестямі.

— Чого ви так тремтите?—запитав поручник.— Невже застудились? Тут, правда, болота, пропасниця...

— Так, так, вже два дні з'являється.. — бурмотів я, почувавши що ось-ось моє серце трісне надвоє.

— Нічого. Сьогодні добре виспитесь. Там, де ви будете—хата тепла.

Мені здалося, поручник глузує з мене, з нас двох, що їм давно вже відомо... Можливо, Валентина запискою сповістила...

— Ні, цього я не знаю!—раптом почувся Валентинин голос.

— Більшовичка!—щосили гримнув капітан і так ударив по столі кулаком, що Жабі перелякано скочила.

— Коли ти, шлюхо, не скажеш, я закатую тебе! Тут фронт, і ми не будемо довго патякати!—гримів капітан.

— Я перепрошую, панове, але тут таке,—звернувся він до нас. Він увесь став багровий, балухи налялися кров'ю, руки йому тремтіли.

Валентина зблідла. Вона миттю схопилась.

— Я—шлюха? Я, дворянка,—шлюха?—і вона щосили ляснула його по лиці. Офіцер підскочив, мов опечений. На шум вбігло двоє жов-

нірів і на помах офіцерової руки схопили Валентину.

— Обшукати! Добре обшукати!—повним злоститонем гримнув капітан услід Валентині, що її потягли жовніри у двері, де з'явився знайомий нам капрал.

— А, більшовичка, пся крєв! Он яка краля!—чулися вигуки з другої кімнати.

Кліщі, що стиснули серце, відпустили, і я отямився. Але стало непереможно боляче. Я якось охляв і дивився на дружину, що знесилено сперлась спиною в стіну.

— Може, тут недобре вам. Підіть перебудьте доки там,—ласкаво звернувся до нас поручник. Він провів нас у другу кімнату і, промовивши кілька чемних слів до нас і Михайла, вийшов.

Я пошепки розповів Михайлові пригоду з Валентиною і капітаном, а він, зідхнувши, буркнув:

— Так їй і треба, падлюці.

-- Алеж не забудьте, вона ще може виказати на нас,—тихо зауважила Жабі.

— О ні, цього вже не буде,—відказав я,—вона тепер так пойнялась лютістю, що, здається сама ладна висадити в повітря всю польську армію.

За другими дверима, куди потаскали Валентину, чулось верещання, плач, сердите бубніння капрала і жовнірів. Чувся грюкіт, ніби хтось рубав сокирою щось тверде, а за кілька часу звідтам прожогом вихопився капрал і проскочив до

капітанової кімнати з шматочком білої тканини в руці.

— Єсть! У закаблуці був!—захлинаючись, гукнув капрал.

— Документ! Більшовицький документ!—кричав капітан.—Капрале Шпонський, я її віддаю під ваш цілковитий догляд. Розумієте,—цілковитий—гукнув капітан.—Потім у кімнаті зачулось хихикання, і пан Шпонський, увесь червоний, помчав до кімнати, де була Валентина. За кілька хвилин Валентину під ескортою двох жовнірів і пана капрала повели з хати.

У капітана був фабрикант. Він щось голосив. Довго вони про щось сперечалися. А коли врешті вийшов фабрикант, слідом за ним з'явився поручник і наказав відпустити „цього“ халамидника на годинку до місцевого „рабі“...

— Цю пані хай обшукає жінка—господарка, чи що,—показав він на Жабі і, підійшовши до нас зауважив:—Вибачте, але треба виконати формальності.

Капрал з'явився з якоюсь жінкою і попрохав Жабі до кімнати. Він хутко вийшов звідти і поніс до кімнати пакунок. Поручник визирнув із дверей і кивнув нам головою

— Пощо ви це ховали?—спитав капітан, показуючи на пакунок з грошима.

— А хіба ж гроші не ховають, пане капітане,—з усмішкою відповіла дружина.—Коли б запитали, я б сама їх віддала.

— А, гроші?! У мене теж ось,— промовив Михайло і, витягнувши з кишені, поклав перед капітаном пачку банкнотів.

— Ви маєте рацію — знизивши тон, промовив капітан.— Бачте... все цінне треба... прикордонні звичаї цього вимагають...

І ми повикладали на стіл коштовності, обручки та „жіночі оздоби“.

— Прошу пробачити, все це ви одержите трохи далі від кордону. Такий наказ у нас.

Поручник визвався провести нас до будинка, де ми мали переспати ніч.

Дорогою він просив вибачити за капітанову брутальність: „Війна... військова служба роблять людину жорстокою,“—пояснив він. Сам поручник був другий рік у армії і ще не звик до жорстокости...

Кімната була простора й тепла. Поручник наказав господині виконувати всі наші прохання і попросив нас пробачити за неприємне сусідство, бо ж поруч була арештантська кімната.

— До ранку!—промовив поручник і, стиснувши нам руки, а дружині поцілувавши, як належить шляхтичеві, зник із хати.

До кімнати увійшла господарка: Її обличчя було поймає якимсь жахом, і вона, заклавши руки під свій чистий хвартух, що, певне, вдягла на честь таких гостей, стояла мовчки край порога. Її обличчя було зелене, і, здавалося, глибокі зморшки на нім тремтіли.

— Вибачте, панове, що я не вмію говорити польському,—ледве промовила вона білоруською мовою,—я хотіла спитати, що ви замовите на вечерю?

Жабі, усміхнувшись до неї, підійшла, поклала свою долоню на її заховані під хвартухом руки і ласкавим тоном відповіла:

— Ми теж не вміємо... Ми руські... Нам треба...— та вона не договорила—господиня хутко вихопила з-під хвартуха порепані руки, схопила руку Жабі і почала її цілувати. У неї линули з очей сльози.

— Що ви? Що з вами?—жахнулась Жабі.

Господарка на мить стерла рукавом сльози і, хлипаючи, пошепки промовила:

— Вони забрали мого чоловіка... А вчора вночі от там,—вона махнула рукою до забитих дверей в арештантську,—катували одного тутешнього хлопця... Кажуть, більшовик... Тепер там пані,—кивнула вона головою до дверей.—Що з нею буде, сердешною?...—У неї знову сльози покотилися з очей.

Ми не знали, що їй відповісти. Чи ж таки вона білоруска, а не полячка і не наймичка польської жандармерії?

— Простіть мені, мої панове,—похапцем промовила господиня, хапаючи рукав Жабі й цілуючи його. Вона, певне, схаменулася, бо ми все мовчали, а Жабі задумано гладила її руку.

— Нагрійте нам чаю та, коли є, дайте щобудь до чаю,—байдуже промовив Михайло і, повернув-

шись до вікна, що було знадвору зачинене віконницею, замуликав якусь мелодію. Я помітив, що пальці йому тремтіли.

Господиня зникла, а Жабі глянула на мене, зідхнула і мовчки сіла на ослін.

— Пам'ятайте, тут і вікна, і стіни мають вуха й очі,—зовсім тихо промовив Михайло, повернувшись до нас.

Тепер, коли в хаті стало тихо, ми почули від забитих дверей ледве чутний брязкіт зброї, тихе тупання ніг. Я пройшовся по хаті й на мить, ніби щось підіймаючи з долівки, зупинився біля забитих дверей.

— Прошу пана не підходити близько до мене,—почув я жіночий, трохи охриплий голос, голос Валентини.

— Зовсім і не думав,—відповів чоловічий голос. Потім хтось злегенька засміявся. Я одійшов і сів до столу. Господарка поставила чайник, філіжанки, а потім принесла хліба й сала.

Ми тихо трапезували.

— Чи не можна врятувати її?—ледве прошепотіла Жабі, наливаючи собі чаю.

Михайло хмикнув.—Що, хочете замість дорученого встрявати в сентиментальну авантуру?—промурмотів він.

— А, ще двоє соколиків?! Це гаразд,—вигукнуло там за дверима кілька голосів.—Не сюди... Тут сама пані буде.. Цих туди, до клуні!—роздратовано кричав капрал. Це був його голос.

Брязкіт зброї і тупотіння вщухли. Когось привели й знов вивели.

— Хто ж ці?—прошепотіли ми з Жабі.

— Робітник і юнак-єврей,—упевнено пробубонів Михайло.

— Так, це вони...

Увійшла господарка, принесла соломи й почала слати нам постіль. Чути було, як вона схлипувала. Ми мовчали. Врешті вона закінчила свою роботу і, виходячи, ніби сама до себе тихо прогомоніла: „Ще двоє у клуні... Один білорус і єврейчик“...

— Так не можна сидіти сичами, треба якісь дурниці говорити,—пробубонів Михайло й голосно зауважив:

— Що ви, пані Маріяно? Та ж у Варшаві тепер польська опера: вам доведеться вивчити спочатку нашу мову...

— А, звичайно... Я гадаю, ви не одмовитеся бути мені за навчителя до Варшави... Польська мова така музична, чудова...—веселим тоном відповіла дружина. Її голос тремтів.

— Ну, пані більшовичко, як ся маєте?—знову зачувся глухий голос капрала.—Мовчите? Нічого, ми вас примусимо забалакати.—Він зареготав якимсь хоробливо скрипучим сміхом.

— Одійдіть, я вам кажу!—скрикнула Валентина. Її голос був твердий і дзвінкий.

Михайло почав знову якусь балачку, ми загомоніли, щоб не чути звідти голосів, що завдавали нам пекельних мук.

Раптом я промовив до Жабі й Михайла... Треба лягати... Погасити світло... Ні, краще Жабі буде митися .. Михайло, доки викупається Жабі, вийде до господині—може, дізнається за тих двох.

У цю хвилину до кімнати увійшов капрал. Його широке червоне обличчя з прикрасою кирпатого носа лисніло, а очі були вузьенькі, як у горилі. Він трохи похитувався. Але випростався й голосно, заплітаючи язиком, промовив:

— З наказу пана капітана, начальника охорони полку, прошу заховувати спокій, хоч би який лемент ви чули отам—за стіною,—показав він рукою на забиті двері.

Я щось промурмотів, і капрал, кинувши рукою до свого кашкета, вийшов.

Мов під гіпнозою, Жабі вихопилась до господині, а Михайло почав шукати свого кашкета.

Господиня принесла чавун теплої води, ночви.

За дверима чувся лемент, тупцяли залізними цвяхами закаблуків жовніри. Я погасив лампу і став біля дверей.

Мені здалося, що гомоніли й лементували п'яні голоси.

— Ще огинається, більшовицька паплюга!—зачув я капралів голос.

За мить за дверима зачулось борюкання, звіряче гарчання і несамовитий крик Валентини. Чулось гупання тіла на щось тверде, ляскання, скавуління і знов жахливий крик жінки, що, здавалось, з неї живцем лупили шкуру...

Я ввесь тремтів, а Жабі, обхопивши мене, сиділа поруч на підлозі, знепритомнівши.

А за стіною чулось гарчання, знеможений хоробливий стогін і десь збоку реготання кількох п'яних.

На мить все вщухло. Зачулись крики. Голосна російська капралова лайка змінилась на сатанячий сміх і регіт сп'янілої ватаги.

— Я! Ні—я! Я!—заревло кілька душ, і після короткої боротьби в кімнаті знову почувся жахний стогін, вайкіт, крик підбитої чайки... Потім все це зміщалося в лемент, шум пекла... П'яна юрба осатаніло ревла, змагаючись за чергу до непритомної жертви...

Коли я отямився, до дверей хтось нервово стукав. Я одчинив. Передо мною було бліде обличчя Михайла. Він важко дихав і ледве промовив:

— Можна? Я не в силах...

Смуга світла з кімнати господині осяяла його зігнуту постать, коли він почвалав у темряві до соломи і занурився лицем в подушку.

— Ви чули, бачили?—ледве прошепотів я, підповзши до нього.

Я засвітив сірника і тепер побачив, що Жабі, схиливши на коліна голову, сиділа біля стіни. Навшпинячки підбіг до неї, допоміг підвестись і одвів на соломі.

І ми мовчки лежали покотом, важко дихаючи.

— Що з вами?—врешті ледве прошепотів Михайло.—Ви ж були в хаті... Хіба тут теж побували?

— Гірше,—нишком прохрипів я.

— Там у клуні робітник і юнак-єврей... Що за катюги!—Михайло підвівся, сів, і ми троє попритулялись один до одного головами. Михайло розповідав.

З господинею йому не пощастило побалакати. Він вийшов на двір і почув лемент на вгороді, біля клуні. Тихцем він підійшов до повітки, недалечко клуні. Там світився піхтар. Посеред клуні сидів голий робітник. Його оглядали—„чи він єврей“... І коли той рухнувся після вдару капрала і одштовхнув його, він був прикладом збитий на землю. Капрал бив його закаблуком по спині, голові, вигукуючи: „Скажеш, більшовицьке падло, де ваше військо, скажеш, де твої більшовики?..“ Робітник раптом вихопився і щосили стрибнув до дверей. Його схопило кілька душ, він несамовито викирався. Певне, він когось ще раз добре штовхнув, бо двсе аж присіло на землю. Решта вхопила його й за допомогою двох, що вже підвелись, покладали на землю. Потім, схопивши за руки й ноги, почали бити об землю, наче вибивали ковдру. Робітник пручався, намагаючись вислизнути, а вони цупко тримаючи, били його об землю грудьми, спиною, боком—як траплялось... Врешті, робітник знепритомнів, і вони, вдаривши ним ще кілька разів об землю, кинули його. На землю впало ніби не людське тіло, а мішок з потрощеними кістками... Капрал наказав принести води. Його обливали, а капрал, б'ючи мертв'яка по обличчю, ревів:

„Тепер не пручатимешся?.. Видужаєш, падло! Скажеш, де ваше військо? Скажеш?!“ Більш я не міг стерпіти і, мов очманілий, пішов сюди.—Що робиться на світі!—стиха вихопилось у Михайла, і він знову ліг на соломі. Ми з Жабі притислись один до одного. У наших головах роїлись жахливі думки.

І на далекій холодній півночі є південна сторона. Пекельна ніч минула. Я навіть не міг збагнути, чи ми спали, чи ні. Увійшла господиня і, стенивши плечима, винесла сухе коритце й уже захололу чисту воду. Коли відчинили віконниці, до хати зазирнуло веселе сонечко. Тепер воно здалось таким непотрібним... навіть противним... Я згадав соняшні дні там, у лісі, біля річки, де ми з Жабенятком ловили рибу,—і мені стало непереможно тужно.

— Які пекельні дні почались,—ніби у відповідь на мої спогади, стиха промовила Жабі.—Я гадаю, що, коли б зо мною трапилось таке, я б заподіяла собі смерть,—додала вона і здригнулась, певне, пригадавши вчорашнє за стіною.

— Комуністи не можуть вбити свого тіла. Тільки ідеалісти це роблять,—з усмішкою на устах зауважив Михайло.

— Що?! Хора?—зачувся різкий капітанів голос за забитими дверима.

Я підійшов до стіни, щоб краще чути.

Валентина щось глухо промовляла. Її голосу майже не було чути. А, може, вона й зовсім не

говорила. Мене поймав переляк. Мені здалось, що вона рухнула рукою в наш бік... „Та ні, бути не може!“—миттю я відкинув химерну уяву знервованого мозку й чуття.

— Так чому ж це ви вчора не показали, коли сповідались?—зачувся капітанів голос. „Я забула,—глухо почулись слова Валентини.—А, може, батькові хтіла показати... мені однаково“...—знов ледве чутно було її голос. „А втім, чуєте, жандарська мерзота?!—раптом несамовито вигукнула вона,—тепер мені однаково! Геть з-перед очей, польський псарю!“

— Га-га—вигукнув офіцер, і капітан задзвенів острогами з кімнати. Знадвору чутно було його роздратований голос: „Хорий? Не може підвестись? Покласти на воза! Цю теж“...—і його голос зник у далечині.

До нас з'явився чистенький, виголений поручник. Певне, йому спалось добре цієї ночі—він видавався надто бадьорим.

— Так от, панове. Сьогодні вирушимо в дорогу. Я теж із вами,—веселим тоном почав він.—За військовими звичаями всіх затриманих на кордоні виряджається до штабу дивізії. Так ми й рушимо туди. Доречі, треба до тюрми відпровадити трьох більшовиків. Ви, певне, чули про них. Ото халепа. І гарна пані між ними. Мені аж страшно подумати, що пані Федорець може теж бути більшовичкою...—і він зареготав дитячим сміхом.

Ми теж кисло усміхнулисьь, а Жабі навіть зашарілась.

— Не червонійте, пані Марі,—жарти до рахунку не йдуть. За пару годин ми рушаємо. Ви, певне, задоволені, що саме я їду, а не хто інший?—звернувшись до всіх нас, запитав поручник.—Це вже мені й випадкові дякуйте.—Я маю відпустку на пару тижнів до родини—у Вільну. Тож до Слуцьку нам по дорозі. Поки, на все! Дорогою вже наговоримося.—і він, козирнувши, вийшов.

Господиня, чувши з другої хати поручникову мову, ввійшла й зауважила, що до Слуцьку дві доби їзди.

Ми заплатили їй за постій, а вона, беручи гроші, стиха промовила:

— Коли б оце вмерти,—краще було б, ніж так поневірятися... Вони із моєї оселі зробили тюрму...

Жабі взяла її за плече.

— Не вірте їм, пані... Нічогісінько не вірте... Ой, які ж злодюги! Ой, які ж кати!—вихопилось у господині, і вона, хлипаючи, пішла до своєї куховарні.

Х. КРАСУНЯ-ДІВЧИНА

Ми їхали на передній підводі довгої валки. Цілий загін жовнірів—варта теж сиділа на окремих возах поміж хурами арештованих. Крім тих, що ми знали, серед арештованих „більшовиків“ був і юнак у військовій шинелі—колишній вояка царської армії. Його схоплено в тім селищі. Фабри-

кант, тримаючись рукою за край воза і похнюпивши голову, шкутильгав біля своїх нащадків і мурмотав свою нескінчену молитву Робітник лежав, зігнувшись, поруч юнака-єврея. Валентина теж не в силах була сидіти і простяглась на возі. Поручник їхав слідом за нами, але скоро ми вихали за село в чисте поле—він перебіг на нашу хуру.

— Я оце думаю, що було б, коли б моя дружина теж втікала з Росії,—почав він, легко підстрибнувши й сівши поруч Михайла.—Адже вона теж росіянка. Власне російська полька. Я вам уже казав, що ми жили біля Орла. Нам пощастило вибратись раніше, ніж почалась війна mezi поляками й більшовиками...—Він раптом замовк.

— Пане поручнику,—з тремтінням в голосі звернулась Жабі до нього.

— Але, прошу, панове,— звернувся він до всіх нас, —звіть мене просто Юзеф... Прошу, пані Марі, пробачити, що перебив.

— Я кажу,—провадила Жабі,—що коли б ото ваша дружина їхала... і потрапила в таке становище, як ота...—Жабі кивнула головою назад.

— Але, пані. Ви ж не знаєте, які в неї документи знайшли... Що вона більшовицька шпигунка, про це не може бути жадних сумнівів...

— Але -вона людина...—почала була дружина, та я стиснув її лікоть, і вона раптом замовкла.

Поручник або не зрозумів її речення, або вдавав, що не зрозумів.

— Що ж, і хай собі буде людиною,—наївно відповів він. А згодом додав:—Є прислів'я— „з хама не буде пана“.

— Або „із звірячої шкури не буде живого звіра“—з усмішкою додав Михайло.

Поручник знову не зрозумів, до чого це сказав Михайло, і, не відповівши йому, протягнув: „А-а-а!“ Потім замислився, ніби збиваючи до купи думки, що їх хотів нам висловити, або ж думаючи, як краще почати про щось надто мудре. Врешті він надумав і, ляснувши собі по колінах, почав.

— Я вам признаюсь. Я читав багато літератури, що лише міг добути,—більшовицької літератури. На мою думку, вони мають теж рацію. Я маю на увазі те, що вони позахоплювали наші маєтки, фабрики тощо. Адже наші прадіди захоплювали землі... Потім буржуазія захоплювала їх у дворян... Чому б ото більшовики не захопили у буржуазії і поміщиків разом? Аджеж на війні теж сильніший захоплює у слабого чуже майно—власність.

До чого це почав свою балачку пан Юзеф, нам було незрозуміло. Коли він нас мав за дурнів, так, напевне, помилявся.

На задніх возах жовніри почали веселої пісні, що не мала жадного змісту, крім окремих непристойних слів, які ховались у комбінації музичних звуків. Вони ляскали в долоні, гиркали. А врешті виходила веселенька мелодія.

— Ви гадаєте, що вони не могли б бути більшовиками?—сказав про жовнірів Юзеф. Він зир-

кнув на хурмана, що йшов поруч коней, і тихо додав:— Бидло завжди буде бидлом. Для нього треба батіг та іноді ласкаве слово. Коли б ми їх не брали в шори, вони теж замість того, щоб зараз битися з більшовиками, були б ними.

— Глядіть, пане поручнику, щоб такого лиха у нас не трапилось, хай йому цур!— зауважив Михайло.

— Ні, в нас не буде, будьте певні, пане Станіславе,—упевненим тоном відказав поручник.—Для Польщі це було б загибіллю. Це всі ми добре розуміємо. Та не тільки ми, шляхтичі, а й їхні ж соціялісти.

Мене цікавило, пощо ото він почав таку дивну балачку. І я не втримався.

— Пане Юзефе, а на якого дідька ви ото читаете ще ту більшовицьку писанину?.. Хіба ж ви тим не даєте іншим приводу її читати?.. А це ж така жахна пошесть...

— Бачите, пане Федорцю, ми, поляки, шляхта, ніколи не були чужі соціальним проблемам—згадайте Міцкевичевого Тадеуша, якщо читали. Ви пам'ятаєте,—як він подарував свої землі селянам? Так отож ми завжди вели перед серед шляхти цілого світу. А більшовики ж звать себе марксистами. Просто природна наша цікавість. Врешті я, як і кожний поляк, вояка. А щоб ворога знати, треба вивчати. Чи не так, пані Марі?—звернувся він до Жабі.

Жабі стонула плечима і, удаючи, що нічого не розуміє з наших балачок, кинула:

— Нічого я не второпаю.

— Дивна річ, — захоплено провадив поручник, розвівши руками на зауваження Жабі.— Більшовики нас звать шовіністами, а самі пруться до нашого краю. Хіба то не шовінізм? Гаразд, забрали там маєтки, фабрики своїх москалів, чого зазіхаєте на інших. Може, це й краще, бо на цім їхньому, а не нашому шовінізмі ми виграємо. Польща, що стогнала стільки під чоботом москалів, не може слова чути росіянин. Хай він буде хоч стонадцять разів приятель. Тут вже не шовінізм, а матерній захист своїх дітей від таких добрих нянь, як ведмідь.

Поручник замовк і глянув на мене й Михайла. Він перевіряв, яке вражіння зробила на нас його промова. Михайло, певно, щоб змінити тему розмови, запитав:

— Як ви гадаєте, пане Юзефе,—чи я добуду собі роботу як спеціаліст?

— Аби ваша ласка. Агрономів у нас не вистачає. Я погано обізнаний на цьому, але кілька днів тому ми обідали у графа Радзівіла — пам'ятаю, він просто жахався, що нема агрономів. Між іншим,—звернувся він до Жабі,—отого юнака-білоруса піймали в його маєтку... був за пташника... Там ще кілька було, але тих відчухрали так, що повік забудуть більшовизм, а його, проводиря, арештували.

— Ви не заперечуватимете, пане Юзефе, щоб я, коли зупинимось, навідалась до тієї арештант-

ки?—запитала Жабі,—адже вона жінка—може, їй треба допомогти...

— Як хочете,—байдуже зауважив поручник,—я тільки не радив би вам. Адже вона більшовичка. До її послуг ми знайдемо якусь жидівку...

Я спробував балачку звести на щось інше й почав про польський театр, літературу. Поручник запалився і почав читати цілі реферати, пояснюючи найменші дрібниці, ніби він був викладач польської культури і театру зокрема. Він добре знався й на музиці і, пояснюючи твори своїх музик, цілком вільно демонстрував пісні й численні зразки музичної творчості. Я згадав, що тепер у них за міністра-прем'єра був визначний музика, і не дивувався цьому. Проте, мене дивувала ця універсальна у всіх питаннях людина.

Поручник звелів спинитися біля першої хати, коли ми під'їхали до села.

Ми четверо—я, Жабі, Михайло й поручник—розмістилися в двох кімнатах, а решта—у дворі: під повітками, в клуні.

На всю хату голосило дитя, але в хаті, окрім його, не було ні душі. Поручник гукнув капрала і наказав перенести коліску-ночви до кухні і добре зачинити звідти двері. На предиво, дитя, тільки капрал взявся за ночовки, замовкло. Чи злякалося воно, чи зраділо, побачивши перед собою пикате червоне обличчя.

Війт, що, захекавшись, прибіг до поручника, белькотав якоюсь мішаниною білоруської й поль-

ської мови. Розвівши руками, він зауважив, що господиня напевне знову десь повіялась... „Це ж хата голови ревкому,—пошепки доповів він поручникові,—очевидно, тепер, коли він утік, вона й швендяє“...

Ми з дружиною вийшли з хати. „Панове, не баріться довго,—почули ми поручників голос,—за півгодини будемо обідати!“

У дворі був гармидер. Жовніри змішалися з арештантами, хурманами, щось порядкували, гримали на візників, тягли в оберемках соломі.

На одному возі маячило жіноче вбрання. Валентина ще лежала на підводі. Жабі підійшла до неї, нахилилась, але за хвилину до воза наблизився капрал, і дружина тихо одійшла до мене.

Ми вийшли за ворота і поволі пішли в напрямку лісу... У нас зовсім не було бажання йти до села, що простяглось однією вулицею по обидва боки второваного шляху.

— Коли б ми устругнули штуку—майнули в ліс?—з усмішкою промовила Жабі.

— Це для того, щоб втекти і більше нічого?—сердито відказав я. Вона ласкаво глянула на мене, і мені стало соромно за свій гострий тон.

Я забув і про вартових, і ту небезпеку, що ми перебували, обняв Жабі, і ми тихо йшли, сповнені ласки.

— Угадаєш, що сказала мені Валентина?—тихо промовила Жабі, коли ми звернули й пішли по

узліссі.— Вона сказала: „Вибачте мені, я зле вчинила, але я спокутую“...

Нараз у лісі щось зашелестіло, і ми почули поспішні кроки. У цю хвилину недалечко нас, майже на узліссі, спинилася молодиця. У руках у зав'язаній хустині вона тримала горщик. Жінка остовпіла і дивилась на нас поглядом, що раз-у-раз мінився з запитливого на лякливий, із спокійного на злий. Потім вона поглянула на двір, що в нім через низенький тин видно було, як метушились жовніри, і в її очах спалахнули й знову погасли вогники.

Я подивився на двір, на молодицю й Жабі, що міцно стисла мені руку, і голосно проказав, ніби відповідаючи на запитання:

— То жовніри спинилися... нас та ще кількох втікачів із Росії везуть до Слуцьку...

Жінка пронизала нас своїми розумними очима' не нахилиючись, торохнула вузликом об дерево, і в нім забряжчали черепки. Усе не зводячи очей з двору, вона похапцем витрусила з хустки черепки, пов'язала нею голову і хутко пішла назад.

Ми мовчки простували далі. Вона виринула перед нами за кільканадцять кроків і кущами шпарко пішла в напрямку городу. Коли ми за хвилину повернули, зауважили, що жінка городом увійшла в двір, несучи оберемок хмизу.

— Це вона,—стиха промовила дружина.

Я мовчки кивнув головою. Потім додав:

— Вона носила й о м у їсти...

— Хутенько, хутенько, пані комісаршо,—жартівливо гукав до сіней поручник. В кухні на припічку вже тріскотів огонь. Господиня забирала з поли' вїята яйця й клала їх у миску.

Слідом за нами до хати увійшов вїт і, обтрушуючи поли нової свитини, зауважив:

— Пане начальнику, все, що наказали, я віддав хазяйці.

— Гаразд На ранок нам десять підвід! Все!—гостро промовив поручник і звернувся до нас.—Ще хвилину, панове,—і ми матимемо смачний обід Гей, хлопче!—гукнув раптом поручник, кинувшись до сіней. — А кави й вершків добув?

Знадвору зачулось мурмотіння вїта, і поручник повернувши до нас, потирав руки, вискаливши усмішкою свої білі зуби.

Ми підживились смачною яєшнею на салі, квашеними огірками та свіжими баклажанами, ще й на десерт кавою з вершками.

Поручник сяяв, безперестанку припрошував до страви, підкладав сам кожному і поглядав на нас і їжу, ніби чекав, щоб ми похвалили його за таку смачну страву.

Ми не пошкодували й подякували, бож він категорично заборонив щобудь платити вїтові або „комісарші“, хоч Жабі таки не послухала поручникової ради.

Врешті, поручник вийшов до своїх вояків поглянути, чи добре вони влаштувалися на ніч, а госпо-

дарка взялась прибирати посуд. Тоді Жабі взяла її за руку і пильно подивилась їй в очі.

На хвилину хазяйчині гостро-серйозні очі поблякли, а потім блиснули росинками сліз. Вона раптом озирнулася і, прикусивши губи, мовчки пішла до кухні.

Ранком ми, кинувши господарці „до побачення“, а поручник до того ще захопивши „на спомин“ з стіни опудало вивірки, що майстерно зробив „комісар“, покинули хату. У дворі всі вже посідали на вози, і тільки біля клуні стояла купка жовнірів. Звідти білорус і юнак-єврей, обнявши робітника, майже винесли його і обережно поклали на воза. Хтось із жовнірів штовхнув юнака-єврея прикладом рушниці у спину, „щоб швидше повертався“, бо той зігнувшись ледве волочив ноги до свого воза. Йому, певне, добре напухли м'язи, а одна рука висіла поліном.

Жабі підійшла до Валентини й щось поправила їй під боками.

— Треба б лікаря для арештантки,—промовила вона байдуже до поручника,—бо у неї, здається запалення... та в грудях щось негаразд.

Поручник стенив плечима і промурмотав:

— Ви ж знаєте, що лікаря матимемо тільки у місті. Хіба тут на селах водяться вони?

Ми їхали довженним білоруським селом. Де-не-де курилися димарі, а проте, було вражіння, ніби все тут вимерло. На вулиці навіть собак не було, ніби вони теж позабігали кудись світ за очі...

Війт стояв біля кам'яниці, тримаючи шапчину в руках. Коли наша підвода порівнялась із ним, він низенько вклонився.

А поручник замість відповіді гукнув:

— Дядю! Треба нову зробити, а не мазати крейдою по-старому!—і він показав рукою поверх голови війта.

Над карнізом кам'яниці висіла таблиця. Старий напис її був замазаний чимсь чорним, ніби дьогтем, а посередині невмілою рукою, на швидку руч виведено білилом:

POLSKA SZKOŁA DLA DZIECI

— Бидло, пся крєв! Не хотять робити нової таблиці, сподіваються ще більшовиків...—голосно міркував поручник.

— Невже у вас тут є й селяни більшовики?— усміхнувшись, запитала Жабі.—В Росії я щось цього не примічала...

— Вони гадають, що більшовики їм дадуть власну республіку!—замість відповіді провадив уголос свої міркування пан Юзеф. Потім він притих, поринувши у свої думки.

Поручникова присутність гнітила нас. Треба було зважувати кожне слівце, щоб не прохопилось раптом щось „більшовицьке“. Слово „товариш“, що механічно могло зірватися з уст, доводилось безнастанно відсувати кудись у глибину свідомости, натомість висувати: пан, пані, панове...

Доводилось вигадувати й говорити різні дурниці. Такими вправами захопилися Михайло та Жабі. Поручник заводив іноді якусь пісеньку; часом махав руками до жовнірів, втягаючи їх до гуртового співу.

Стогін, що іноді нісся із задніх підвід, заглушала бадьора мелодія.

Коли смерклося, валка спинилася серед села. Ми ще раніш були попереджені, що не ночуватимемо, а тільки перепочинемо годину-другу, доки перемінять підводи.

Біля хур миготіли ліхтарики, що невідомо звідки взялися.

Поручник не тільки не перечив, а навпаки, порадив нам піти до якої халупки перекусити. Він, на жаль, не міг піти з нами, бо ж йому треба було давати лад... Вночі з арештованими небезпечно...

І ми хутко подались вздовж вулиці. Михайло лишився біля підводи, а поручник дав йому слово чести, що він матиме й тут, серед вулиці, непогану вечерю.

Навколо підвід чатували жовніри.

— Невже вони бояться, що арештовані повтікають?— прошепотіла мені на вухо дружина.

— Темрява. Там є один ще зовсім дужий,— тихо відповів я.

На вулиці було темно. Майже ніде в хатах не світилося, і ми попрямували на підсліпуватий вогник, що десь ледве блимав у вікні.

Біля хвіртки стояла зігнута постать. На запитання, чи не можна тут хоч молока напитись, постать щось пробурчала і посунулась у хвіртку. Ми рушили слідом за нею.

Свічка ледве освітлювала темну, широку, але низеньку хату, і старенький, але кремезний єврей, що ми за ним увійшли, запросив нас сідати до столу. Він щось сказав у темряву, і біля припічка заворушилась жінка, що почала порпатись у горщиках. Єврей сів край столу і мовчки дивився на нас, щпортаючись пальцями в своїй пишній чорній, повитій сивиною бороді. З-під його темного кашкета, глибоко натягнутого на лоб, поблискували чорні, як безодня, розумні очі.

Він, певне, був дуже цікавий знати, хто ми, але не важився питати. Тоді я усміхнувшись, промовив:

— Ми втікачі з Росії... на кордоні натрапили на військо, і тепер нас везуть до міста... Тікаємо від більшовиків...

Старий нічого не відповів і тільки кивнув головою.

Висхла господиня поставила на стіл кухлик молока й кілька бубликів. Вона мовчазно повернулась до свого припічка.

— А там дуже погано?—врешті запитав густим лагідним басом старий. Він вимовив це таким тоном, що годі було зрозуміти, чи він мав на увазі більшовиків, чи валку, що на ній ми їхали.

— Звичайно, коли б там було добре, хіба ми тікали б,—відповів я.—Голод... нема ладу...

Старий сидів притишено і поглядав, як ми зголоділо спорожняли кухлик.

Врешті, він зідхнув і сам до себе промовив: „І тут буде скоро голод. Вони позабирали вже всю худобу й скотину, замість грошей видаючи розписки, що ними тільки оселедці загортати, коли б вони були... Ви руські?“—закінчив старий запитанням.

— Руські,—відповів я.

Скрипнули двері в сінях, хтось хутко переступив поріг, і звідти зачувся дзвінкий дівочий голос:

— Татуню, вони побили до смерти Чароту й дружину.—За цими словами на порозі з'явилася у чорному вбранні дівчина. Вона остовпіла, побачивши нас, і її чарівне личко нервово засмикалось.

Я механічно перестав їсти. Перед нами була юна красуня. Великі чорні батьківські очі між довгими віями іскрились звабливими вогниками. Смугляве обличчя з рівним виточеним носом та чорними дужками брів нагадувало одно з тих облич, що їх знакомиті митці пензля беруть для Іродіяд, Саломей і інших красунь давнини. Вона була струнка, як аргаль. Дивно було зустріти таку прекрасну жіночу вроду в селянській єврейській родині.

Вона дивилась на нас своїми блискучими очима, ніби намагалася протягти ними наші погляди, щоб розгадати, хто ми були.

Старий втомлено хитнув набік головою і байдуже запитав:

— За віщо?

— Що у них нема підводи,—тихо відповіла дівчина. Вона одійшла до побічної лави й сіла.

— Авжеж. Тих б'ють, що не мають коней, інших—що мають коні...—протягнув старий.

Якийсь час у хаті панувала тиша. Потім дівчина звернулась до Жабі й запитала:

— А ви з тої валки?

— Руські...—замість нас буркнув старий і зідхнув.

— Там хора жінка...—почала була дівчина, та, не докінчивши, схопилася з лави, подалась у куточок до матері і щось зашепотіла їй.

Біля печі зачулось важке зідхання й розпачливе „Ой-йо-йо-йо-йо!“

Дівчина сіла біля матері, і я бачив, як із темряви на нас дивились її блискучі очі.

— А ви не більшовики?—раптом зачувся біля печі тихий дівочий голос.

Жабі підвела кутиком свої бровенята, стонула плечима і усміхнулась.

— Ви нас ображаєте цим,—відповіла вона і, на-супивши брови, мовчки вилила до філіжанки решту молока з кухля.

Старому ніби заціпило. Він усе сидів непорушно й мовчазно, ніби на нього не справило жадного вражіння ні доччине запитання, ні наша відповідь. Він увесь поринув у свої думки.

Коли ми підживились і подякували, коли я поклав на стіл гроші і ми підвелись, старий не рухався—ніби скам'янів. Вже в сінях нас наздогнала

дівчина, звичним рухом клацнула заціпкою і відчинила двері. Ми були на дворі, і я тепер міг запалити цигарку. Я навіть не зауважив, що красуня взяла за руку мою дружину й одвела до дверей. Затягнувшись кілька раз тютюновим димом, я почув на своїй руці руку дружини, що потягла мене до себе. Дівчина щось шепотіла до Жабі, і, коли я нахилився до двох голів, що близько притислись одна до одної, мене вразило те, що я почув.

...—і коли ви захочете тікати—скажіть. Мій брат там, у лісі... Там ще є кількох...—Голос дівчини дрижав.

— Люба дівчино,—тихо промовив я.—Адже ви добре знаєте, що ми не більшовики, і боятись нам нема чого... Ми ж самі втекли від них, і нам неприємно, що ви пропонуєте таке.

— Пане,—твердим тоном шепотіла дівчина,—я не більшовичка... мій тато швець... мій тільки брат повстанець, і він у лісі... Ми вам допоможемо... бо я знаю, що вони вас замучать...

Я ввесь палав. „Хіба це не яскраве нахабство! Зрозуміло—дівча підіслане поляками. Абож просто старий є агент дефензиви і використовує його“... Переді мною були очі старого й чистий погляд дівчини, що так дивилась на нас. „Але як вони можуть нас, шляхетно вбраних панів, уважати за більшовиків?“—все це вихром кружляло в моїй голові. „Врешті, хіба наша мета—тікати, коли перед нами ще довгий шлях і важлива робота? Хіба

нам жахатись чого? Адже нас зовсім не підозрівають поляки“.

І я хутко відповів, удаючи, що ледве стримуюсь од сміху.

— Спасибі за ласку. Нам цього зовсім непотрібно.

— Зрозумійте, дурненька,—лагідно, але трохи роздратовано додала дружина, — ми ж актори, що втекли звідти, а ви нам таку нісенітницю торочите.

— Панове, я вам не вірю. Ви мене боїтесь. Ходіть у хату, хай мій старий батько вам поклянеться, що ми вам допоможемо...—з тремтінням у голосі шепотіла дівчина.

... І вмить мені прийшло на думку натякнути їй про те, кому вона могла б допомогти, коли дійсно має зв'язок із „лісом“.

— Коли ви така войовнича... можете допомогти отим арештантам, більшовикам, що там на возах лишилися. Нам не треба вашої розбишацької допомоги...—і я рушив з двору, тримаючи за руку Жабі.

— Вибачте, дівчинко, але ми про це не скажемо вартовим,—пошепки встигла промовити дружина.

У дворі було тихо, ніби дівчина скам'яніло стояла на своїм місці й міркувала про те страшне, що може бути наслідком необережної пропозиції. А можливо, вона з пересердя кусала губи, що не пощастило їй видобути від нас визнання, хто ми, щоб словістити дефензивних агентів.

— Яке нахабство!—тихо промовила дружина.

У мене в голові все йшло обертом. Я ніяк не міг охопити одної думки, що ледве ворушилася десь під свідомістю, намагаючись підвестись. Аж ось вона поволі почала підійматися і врешті випросталася. Переді мною був жахний плян: „Ми тікаємо. Ми ризикуємо... Хай старий поклянеться, адже він релігійний фанатик... Тікати в ліс до наших, відбити арештованих... Розвинути одчайдушну боротьбу. Хіба це не заступить собою тих завдань, що перед нами були? Та Захід... Революція на Заході!.. Мільйони галичан, що борсаються в лабетах білого орла, що смутно уявляють собі можливе визволення і не розуміють тих величезних перспектив, які постали перед людством. Ця нова думка вбила першу, і я спокійно йшов темрявою вулиці туди, де чулись голоси, вайкіт, де блимали ліхтарі, де чекав на нас Михайло, де стогнали побиті півмертві бранці, де були веселі, задоволені з своєї роботи, озброєні люди в блакитному одязі.

— А може, справді вони хотіли допомогти?—неймовірним тоном запитала Жабі.

— Так, я тепер чомусь певен... вони хтіли допомогти,—відповів я, і ми обидва важко зідхнули.

Темряву вулиці розрізала смуга багрового проміння, і в ту ж мить бабахнув постріл. Коли ми підходили до валки, там була метушня, лайка, гомін.

Михайло стояв, обпершись спиною на віз, і палив цигарку.

Дівчина наблизилась, і дружина простягла їй гроші:

— Оце десять тисяч... це за вашу одвертість і добре серце. Ці царські гроші тепер у Польщі нам не потрібні... Передайте братові, коли з ним трапиться лихо...

Дівчина блиснула очима й прошепотіла:

— Може, вам зберегти?..—її голос звучав уперто й переконливо.

— Ну, що ж... Може, й справді поляки зо всіма погано поводяться... Тоді, коли будуть непотрібні вам, дізнайтесь, може, з нами трапиться лихо..— Я відчував, що кажу дурниці, але треба було щось казати, щоб відкараскатись від неї, бо кожному мить міг підійти поручник або хтось з жовнірів.

Недалечко зачувся голос поручника, що наказував щось жовнірам.

— Я гадаю, жовнір просто збрехав. Кожен хоче підвищення рангу,—промовив поручник біля воза.— А, ви вже прийшли?—звернувся він до нас,—чудово! От тільки зберемо жовнірів... Пустив їх на чверть години, а їх і досі нема. Нап'ються лайдаки... Тут один хтів тікати... Та брешуть, куди йому... А втім, наказав зв'язати руки.

Проказавши це, поручник знову поринув у пільму ночі. Десь далеко, ніби в кінці валки, він голосно лаяв якогось хурмана, а може кого з селянок, що стояли осторонь від валки, іноді перекликаючись із хурманами. Це були жінки нових наших візників.

Біля нас майнула й зникла темна постать. За мить вона знову появилася і, близько підійшовши до нас, почала приглядатися. Врешті, вона простягла до Жабі руку й потягла її від воза.

— Вона. Знову вона,—ледве прошепотів я до Михайла.—Ми мовчки чекали на Жабі, обмірковуючи кожен, як скористати нагоду та чи безпечно це...

Хутко підійшла Жабі.

— Вона знову пропонує чимнебудь нам допомогти. Наша нарада тривала недовго. Ми вирішили ризикнути.

Адже свідків нема, а „там“, може, потрібні гроші. Жабі пригадала, що в неї є ще прихованих за шкірою ридикюля двадцять царських п'ятисоток.

— Це добре, що прийшли. Я був почав турбуватись,—кинув він.

— Або що?—запитав я.

— Та так... Білорус хтів, кажуть, тікати...—буркнув він і, пригнувшись, пошепки додав:—Ця ніч, здається, буде для нас жахна.

Я потиху розповів йому пригоду з дівчиною. Він досмоктав свою цигарку, кинув її на землю і, затоптавши ногою, відповів:

— Нам не можна. Коли б не гроші. А ми їх можемо одержати, як пояснив поручник, аж у Варшаві. Без грошей ми будемо, як вояка без шаблюки. А розпочати видання треба буде негайно...

— Тоді... я буду за три дні в Слуцьку. Запам'ятайте, коли буде з вами все гаразд: „Пральна вулиця, № 1... Фарбівня. Спитати Ніну“.—Затямили? На все!

Вона рухнулась іти, але на мить затрималась і тихо промовила:

— Здається, так: три підводи з більшовиками... один зв'язаний... —і дівчина зникла... В ту саму хвилину ми знову зачули, коли це не була галюцинація слуху, її шепіт: „Хай тікають, коли б що“...

Ми почували себе, як людина, що зробила злочин боїться що ссь-ось про це хтось дізнається.

Це тривало, певне, тільки одну хвилину, бо ідалі я щось прошепотів дружині на вухо, і ми поволі пішли до других підвід. Я намацав у кишені складаний ніж і затиснув у руці. Чатові жовніри стояли купками й про щось весело розмовляли — вони відступали, коли ми проходили, даючи нам дорогу: поручників наказ, що ми свої, мав силу.

Я напружував зір, щоб побачити, на яким возі білорус та де Валентина й робітник. Врешті, я надібав білоруса. Біля нього нікого не було, і він лежав з зв'язаними руками, а вартові скупчилися біля воза з робітником. Я нахилився до білоруса, в одну мить намацав його руку й сунув йому ножа. Він мов обценьками стис його в руці, а я встиг прошепотіти: „Коли що трапиться в дорозі—тікайте“. Жабі вже була біля мене, і ми тихо пройшли повз купи жовнірів, які слухали пригоду

свого колеги, що тільки но повернувся з полювання... „на жидівок“.

Жабі нагнула мені голову й прошепотіла: „Вона ще дуже слаба й тікати не годна“...

Сһарај с̄їрај, сһарај с̄їрај
Сһарај ūр—кајаһану—
Dziewczyną kochaną
Сһар—рај—с̄їр!...

Залунала вулицею пісня. То жовніри поверталися з нічних ловів...

— П'яні. Я ж казав!—промовив біля нас поручник.

В цю хвилину недалеко валки вибухло одразу кілька пострілів, на мить спалахнувши до неба вогняними віхтиками. Жовніри зареготали клацнувши замками рушниць.

— Лайдаки! На місце! Хутко!—вигукнув поручник.

Настала тиша, тільки десь іззаду кінь бив копитом у землю.

Валка рушила, і поручник, втомленим голосом промовивши до нас: „Піду відпочину“, став серед вулиці, чекаючи на свою підводу, що їхала слідом за нами.

Хоч ніч була зовсім тепла, проте, і я, і Жабі тремтіли. Час од часу ворушився й Михайло. Нас зовсім не брала втома, і ми ні на одну мить не задрімали. Щохвилини ми сподівались, що ось-ось із-за кущів виринуть повстанці й оточать валку. Та марні були наші сподіванки. Вже настала густа темрява—знак перед зорею, а ніщо ані телень. У мене

майнула болюча думка: „Так... Дівчина шпигунка... тепер ми в пастці“. І по тілі пробіг дроз.

На сході почала виступати м'яка смуга світанку. Поволі вона розповзлася по небу синюватим серпанком, а ще за хвилину почалось світання—стало зовсім видко коні, дорогу, ліс.

В цю мить, мов за командою, вздовж цілої валки за-торохтіли постріли, що іноді зливались до купи і вибухали бомбами. Коні кинулись убік, зчинився лемент, а крізь нього гучний поклик розітнув стрілянину.

— Товариші, тікайте сюди!

Наша підвода спинилася побіч кількох інших, що чіплялися колесами одна за одну й затримували збентежених коней, які рвались урозтіч. Ми прилягли на возі. Жовніри вже посхоплювалися на землю і безладно бахкали в повітря, ще більше здіймаю чи паніку.

Я побачив, як постать білоруса майнула в кущі, а робітник знесилено підвівся був на возі... Та жахна картина вкрила все... мої очі застелились серпанком сліз... В ту ж хвилину, як робітник безсило підвівся, два багнети чагових з розмаху всадилися йому в груди, і він, лише ойкнувши, упав на віз. В другу мить кілька пострілів торохнуло в скручене на возі від переляку тіло юнака, єврея. Жабі застогнала і, закривши очі долонями, занурилась головою в сіно.

Та це була одна хвилинка. Повстанців як не було, і розгублені жовніри ніяково поглядали один на одного та навкруги.

— Пся крєві!—вилаявся поручник.—Галло! Рушай!—сердито крикнув він до нашого хурмана. Підводи знову звернули на шлях.

— Перелякались?—з усмішкою промовив трохи тремтячим голосом поручник. Він вже сидів на нашому возі.

Я підвівся, підвела голову й Жабі.

— Ще б пак! Тут і душа вискочить із тіла!—роздратованим голосом відповів Михайло.—От іроди!—вилаявся він.

Я знав що його слова стосувалися жовнірів, але поручник, цілком зрозуміло, взявши їх за обурення проти нападників, відповів:

— Та вони й не таке витворяють.

— Невже тут у вас теж розбишаки водяться?—запитав я.

— Кий чорт!—відказав поручник.—То ж більшовики.

— Чи ти ба!—здивовано зауважив Михайло.—І тут є...

— Утік таки лайдак,—хитнувши головою, промовив Юзеф.

— Хто?

— Більшовик, білорус,—пояснив поручник.

Край першого села поручник звелів залишити підводу з трупами—робітника й юнака єврея.

— Перекажи війтові,—наказував він хурманові,—хай викине їх у рівчак собакам, а не ховає у землю.

Валка посунула далі. Батько юнака, старий єврей, упав з воза і навколішках голосив, благаючи залишити його, щоб поховати дитя своє, але вартовий ударив його кулаком по спині і, схопивши за комір, потяг на віз.

Фабрикант ні на що не звертав уваги. Він, як філософ, ішов біля воза й мурмотав безугавно молитву. Час од часу він вкривав то одного, то другого свого нащадка, що, притулившись один до одного, завмерли в солодких обіймах юнацького сну.

ХІ. ПАН ЮЗЕФ—„БІЛЬШОВИК“

Другого дня ще до обідньої пори валка під'їздила до Слуцьку.

Це „стародавнє польське“ місто, заселене наполовину білорусами, наполовину євреями, було повите гірляндами зелені та прибране національними польськими прапорами. Пан Юзеф одразу впізнав, що воно за свято так урочисто справляло слуцьку людність: „сюди має завітати „сам пан маршал—начальник держави“.

Жовніри зухвало позирали в боки, маючи, певне, намір викликати в обивателів не абияку пошану до себе.

Валка минула вибоїстим бруком церкву, шерег інбарів, що колись були складами, а тепер, затьопані, сиротами поглядали на шлях своїми розчавленими дверима. Хатки похилили набік свої

солом'яні та залізні кашкети й теж плакали з вікон рудими патьоками, що залишали слід на стінах.

Біля червоного цегляного будинка на один поверх валка спинилася.

Це був штаб дивізії. Поручник, дружньо підморгнувши нам, зник за дверима ганку. Коли згодом услід за ним увійшли і ми,—я, Жабі й Михайло,—поручник щось розповідав чорнявому ставному офіцерові. Вони говорили на „ти“.

— Оце й є мої друзі,—підвівшись, промовив пан Юзеф.

Капітан Ржевуцький, начальник дивізійної контррозвідки, потис нам руки й попросив сідати. Після того, що сказав йому за нас пан Юзеф, він не хоче й говорити з нами про неприємну втечу та подорож; він буде дуже радий, якщо ми хутко поїдемо до Варшави, центру культури, добре там улаштуємося й потім відпишемо йому—„як ся маємо“. Він ще говорив про те, що йому обридло вже воювати, і що його душа прагне якнайшвидше вернутися на спокійне життя до культурного центру, до родини та безлічі близьких і знайомих. Щоб нам тут не було сумно, він обіцяв навіть прислати квитки до театру, що хоч і поганесенький, але це єдина розвага для культурних людей...

Ми йому подякували. А я просто був зачарований з такої славної зустрічі й милої бесіди пана капітана.

Він нам повернув кишенькові коштовні дрібниці, що ми віддали їх при арешті, і з них я навіть подарував йому на спомин золоту монету в два з половиною доляра, що зберіг, як пам'ятку від одного славного американського друга. Правда, може б, я подарував панові яку обручку, що про всякий випадок у нас їх було з Жабі аж по три,—аджеж ми артисти,—та пан Ржевуцький, певне, кохався в таких рідких речах, бо надто довго й ласкаво розглядав цю з червоного золота монетку. Всіх грошей він не може нам віддати—надто велика сума... ми їх одержимо в Варшаві...

Та й нам краще, безпечніше... А на видатки, скільки нам треба, він нам залишить...

Ми дали йому на добридень і вийшли разом із поручником. Пан Юзеф просив нас хвилинку зачекати, доки він забере в Ржевуцького свого відпускного документа. Адже він мав поїхати до родини до Вільни, а тимчасом, доки знайдуть підводу, він перебуде в готелі, де й ми.

Поки ми вели цю розмову, повз нас пройшла до кабінету Валентина. Вона ще була слаба й ледве йшла. Вартові спинилися біля дверей, і Валентина пішла сама. Поручник теж ізник за дверима, і ми заціпеніли.

„А що коли викаже?—пронизувала усіх нас трьох гостра думка,—що їй тепер... Може, там був момент нервовости... образи... а цей же капітан такий лагідний, що в душу може влізти“...

В кабінеті панувала тиша, ніби капітан не звертав уваги на арештантку. Та я помилився. Контрозвідник, очевидно, до неї щось тихо промовляв, бо згодом ми зачули голос Валентини. Вона, здається, умисно говорила голосно, щоб і нам за дверима було чути.

— Пане капітане,—гостро відказала вона,—ваші улесливі слова ні до чого. З ваших наказів мене згвалтувала п'яна юрба ваших жовнірів. Я вся палаю помститися. Я вас ненавиджу всією своєю істотою... і, коли б було моєї сили, я ладна вас усіх передушити, перетруїти, винищити до пня... Я ненавиджу хамську, брутальну Польщу, що ховає своє дикунство під шляхетним одягом. Так, я більшовичка! О, яка тепер я запекла більшовичка! Я вам ще доведу це, коли ви мене зовсім не вб'єте. Нам більше ні про що балакати!..—І Валентинин голос ушух.

— Гаразд!—зачувся теж трохи підвищений голос капітана.—Ви будете доводити свою ненависть у тюрмі... в досконалій Віленській тюрмі!

Двері відчинилися, і Валентина, велично піднісши голову, пішла до дверей ганку. Вона встигла зирнути на нас світлими очима, що в них були скупчені ласка, замирення і тверда рішучість.

Я ледве помітно вклонився їй.

— От і гаразд. Все!—веселим тоном, як і завжди, промовив поручник, виходячи до нас із дверей капітанового кабінету.

На ганку ми зустрілися з фабрикантом, що йшов до будинку. За його сурдут трималося двоє

пацанят, слідом ішла ціла череда його малих нащадків, а наостанку—їх виснажена ненька з немовлям на руках.

В готелі-заїзді з наказу поручника нам звільнено дві кращі кімнати.

Відтепер ми вже вільні й цю волю мусимо відсвяткувати урочистим обідом на честь пана Юзефа.

Поручник зашарівся і був схвильований. За ці дні він так звик до нас, що йому здавалось, коли настане час нашої розлуки, він втратить кращих своїх друзів і приятелів, що таких навряд чи коли мав за своє життя.

Він таки був ще дитиною з чистим серцем, що тільки но почала вбирати в себе військову жорстокість та жандарську брутальність.

Коли ми випили на брудершафт, я йому це щиро зауважив, і в нього на очах з'явилися сльози. Він признався, що волів би залишитись вдома, біля коханої дружини, що чекає на нього, аніж вертати до полку.

— На біса мені більшовики здались!—не стримавшись, прошепотів він.—Хай собі там соціалізують Москву. Нам годі й того, що Польщу маємо.— І він, наливши чарку вина, запропонував випити за Польщу без більшовиків і за більшовиків-героїв.

Цей раптовий його тост мені здався чудним і робленим.

І я запитав:

— А чому за більшовиків, хай їм лихо?

— Я вам скажу. Тільки вип'ємо, ну, прошу!

І ми мусили випити за більшовиків.

— Перш за все, що, коли б не це лихо—я, може, ніколи в житті з вами не здибався б.

Ми засміялися. Він мав рацію. Юзеф знову налив чарки.

— Подруге, я хоч і ненавиджу їх через свою, як вони кажуть, клясову свідомість, але я їх люблю за розмах, за сміливість, за романтизм. Чого ви дивитесь на мене переляканими очима?—раптом запитав він.—Я вам доведу, за що я їх люблю. Уявіть собі: випустити на повну волю мільйони, десятки мільйонів люду голодного, з звірячим інстинктом. Грабуй грабіжників! Хіба не краса? Зуміти тримати їх у руках і, коли треба, кидати проти клясового ворога чи заводити в береги спокою. Це ж щось надзвичайне! Я їх щиро люблю і за їхній романтизм: невідоме рожеве майбутнє. Не героїзм, скажете, взяти на себе сміливість оголосити війну цілому світові й проголосити, що він гнилий, а можна його перебудувати на чудово рожевий?! Це ж чорт зна як прекрасно! І хоч з обов'язку, як громадянин нації, яку я люблю всією душею, я мушу боронити країну від цієї руської навали, але в душі, як романтик, перед ними вклоняюсь і проголошую їм славу!

Юзеф вихилив чарку і щасливими, п'яними очима дивився на нас, ніби перевіряючи, яке вражіння справила його балачка.

— Це ви вже занадто, пане Юзефе, — почав був Михайло, але поручник перебив його, зауваживши:

— Не ви, а ти... Адже пили на брудершафт, чи ні?

— Так ото я й кажу тобі, Юзефе, що це помилкове міркування вже тому, що вони, більшовики, несуть руїну...

— Та чудило ти, пане Станіславе! — відказав поручник. — Яку руїну, коли вони співають, „ми старий світ зруйнуємо й на його руїнах побудуємо новий!“ А вони зроблять це, слово честі, вони здатні на це. Ви згадайте, панове, — не при столі казати, — отих... робітника, білоруса, вродливу панну. Хто зважиться йти на певну загибель, хто, я питаю? Або от ви... Ви розумієте... Я вас уважаю за більшовиків. І це мені не раз спадало на думку, та й тепер я не певен того... Мені навіть хочеться вірити, що ви таки більшовики... Знову не дивіться переляканими очима. Хто таки зважився б піти назустріч ворожому військові, жахному невідомому? А ви зважились... Ні, що не кажіть, хай хоч ви будете закляті їхні вороги, а я їх люблю і п'ю ще раз за них.

І поручник знову вихилив келех вина.

— Я нічого не розумію, про віщо ви говорите, — промовила Жабі.

— Пані Маріано, не жахайтесь, знайте, що Юзеф — ваш друг. Це ви можете бачити з того, як вас зустрів начальник контррозвідки, бож хіба я не ручився за вас, не запевняв, що усіх знаю з давніх-давен. Ручку, пані Маріано! А тепер прошу випити за жінок, не за женщин, а за

жінок, за мою дружину, пані Броніславу, за Маріану та за дружину Станіслава, що теж чекає на нього. Віват!

Так бучно ми відсвяткували цей урочистий день, хоч маршала, начальника держави, так таки й не було в містечку, та й взагалі, виявилось, він тут і не гадав бути.

*

Нам треба було залагодити ще деякі справи з документами у старостві — і можна було виїздити до Варшави.

Другого дня Юзеф, зворушений, із сльозами на очах, попрощався з нами і, забгавши собі до кишені ласощі, що ми йому презентували, махнувши нам на прощання кашкетом, рушив від готелю.

Михайло ледве встиг ускочити до кімнати. Він просто впав на ліжко і, зануривши голову в подушку, реготав, як навіжений. Ще б не радіти!

Тепер ми були самі, без сторонніх свідків, вільні й мали змогу спокійно обміркувати дальший плян діяльності. Правда, той плян був дуже нескладний: хутенько дістати від воєводи легітимацію перебування в Польщі та мандрувати до Варшави, щоб одержати гроші. Там далі все було ясно, як день. За умовним знаком об'яви у газеті „Поруч“ ми знаходимо Юлія, Тимоша й Гриця або вони нас — і наша робота вже йде...

У старостві-нам обіцяли приготувати посвідки другого дня. Певне, ми надто раділи, бо, коли одер-

жали фотокартки в сальоні „А ля мінут“, що потрібні були для посвідок, ніхто з нас ні себе, ні інших не міг пізнати. Мабуть, надмірна радість змінила наші обличчя...

Переходячи базаром, що на нім було кілька рундуків із красним крамом та позаторішньою сухою таранею, ми побачили фабриканта. Він був убраний у новий чорний сурдут, що вилискував як мащений олією; на голові фабриканта був новенький кашкет, а з-під довгого сурдута визирали намащені чоботи. Фабриканта оточувало кілька євреїв з пейсами, в патріярхальних одягах; вони дуже приязно, навіть трохи запобігливо, вели з ним розмову й увесь час делікатно з ним поводились.

Фабрикант, побачивши нас, низько вклонився, це, за його прикладом, зробили й його співбесідники. Мало того, один з них, коли ми трохи відійшли, наздогнав нас і низько вклонившись, запитав:

— Може, панам теба розміняти гроші?

Ми подякували, але від послуги не відмовились, і щасливий валютник мотнувшись у першу крамничку, за мить приніс нам за крони, що полишили в Києві австріяки, копицю польських банкнотів.

Жабі згадала за свої царські й за дівчину. Нам заманулось знати, що там трапилось, і взагалі, чи матимемо яку звістку від чарівної дівчини, що в її добрих намірах тепер ми не мали жадного сумніву. Ми навіть пройшли тією вулицею, що вона наз-

вала, і під указаним числом дійсно знайшли фарбівню.

... Коли смерклося, я манівцями дістався до двору фарбівні. Там вовтузилась біля барила чоловіча постать. На моє запитання вона зникла за дверима інбару, і звідтам до мене вийшла чарівна дівчина.

— Так хутко ви вже тут?—вигукнув я, на мить втративши обережність. Вона мовчки підійшла до мене, стисла мої руки й тихо прошепотіла:

— Тільки одному пощастило втекти. Братові й тим гроші непотрібні. Я привезла їх вам,— вона добула їх із-за пазухи й встромила мені в руку.

На мить мені спала на думку Валентина, що їй, може, потрібна допомога, та я згадав, що її вже відправили до Вільни, і ця згадка, також бажання заховати себе конспіративним хоч перед кимнебудь, угамувала моє поривання.

Я мовчки, стисненням руки подякував дівчині за турботи й сказав їй, що, коли вона хоче ще побачити паню, хай завтра навідається до нашого готелю. Коли їй незручно без діла прийти,—хай заявиться як швачка.

Я хтів дати їй одну з двадцяти п'ятисоток, але вона одхилила мою руку й тихо зауважила:

— Як вам не соромно. Мені так радісно, що я, хоч чимнебудь, змогла вам допомогти.— Нараз вона взяла мою руку й притисла її до вуст.

Я в ту ж мить вихопив руку і, збентежений, пішов геть. Я почував на руці жар, ніби її опалило якийсь солодким вогнем.

— Любі мої, вам же загрожує смерть,—прошепотіло раптом біля мене. Дівчина спинила мене за рукав і ще тихше проказала:

— Завтра вранці я прийду до вас.

Коли я розповів дружині й Михайлові пригоду, поклавши на коліна Жабі пачечку банкнотів, ми помовчали хвилину, а потім вирішили: дівчині не треба казати, що ми за одні.

Ранком ми лагодились іти до староства, коли служка готелю повідомила нас, що в коридорі чекає на паню швачка. До кімнати увійшла дівчина. Ніна її звали. Вона тихенько ступала по підлозі, вся в чорному убранні, здавалась черничкою і

— Це з вашого боку була надзвичайна послуга,—лагідно промовила до неї Жабі,—ми й справді були настрашилися поляків. Але, як бачите, з нами все гаразд. Це дуже гарні люди...

Обличчя Ніни перекривила усмішка, і вона ступнула плечима. Потім взяла руку дружини, що зачаровано розглядала цю надзвичайну вродливицю, і почала голубити її.

Вона звела на Жабі свої очі, повні чулого страждання, і з докором у голосі промовила:

— Для чого ви мені неправду кажете? Адже я певна і всі повстанці-лісовики певні, що ви більшовики.

Жабі знизала плечима:

— Гадайте, що хочете, люба дівчинко, але ми звичайні собі люди.

Ніна всміхнулась. Потім вона зідхнула й підвелась.

— Я не буду вам набридати,—сама до себе проказала вона.

Жабі й Ніна немов скам'яніли в довгому поцілунку. Врешті таки вони попрощались, і Ніна, кинувши на нас останній дитячо-ласкавий погляд, вийшла за двері. З вікна ми бачили, як вона тихесенько, нахиливши голову, пройшла повз готель й зникла.

Жабі раптом сіла в кріселко і, примруживши очі, задумалась.

— Годі, пані Маріано, багато думати—рушаймо по документи,—весело промовив Михайло.

— Скільки відданих людей є, що формально не належать до партії,—зідхнувши відказала Жабі, натягаючи рукавички.

*

Кур'єр від пана капітана приніс нам три квитки до театру. Він знав, що ми завтра вранці від'їздитимемо, і хотів наостанці виявити до нас свою прихильність. Ввечері він сам зайшов по нас, і ми рушили до театру.

Це було довгеньке помешкання, як взагалі у всіх містечках,—з лавами й стільцями в першому ряду, з облізлими стінами і лампами замість електрики, що її тут, певне, ще довго не бачитимуть. В куті за заялзеними поруччями кілька військових музик тнули якусь увертюру, що назву її та композицію знав, мабуть, тільки сам капельмайстер, який над-

давав їй такту й більшої музичности безугавним маханням рук та гучним тупанням

Наші місця були в першому ряді просто проти сцени.

— Я ще ніколи тут не був. Це вперше за місяць перебування,— почав капітан, коли сіли.—Напевне, такого заграють на сцені, що нам доведеться тікати, а мені до всього того—просити у вас пробачення.

— Та що ви, пане майоре,—зауважила не без кокетування Жабі,—невже ви гадаєте, що в цьому містечку не знайдеться жадного доброго актора чи режисера, щоб вимуштрувати до пристойної гри навіть аматорів.

— Може бути. Але ця музика. Бачте, якої виводить.

Дійсно, в цей момент капельмайстер аж принизився, простягнувши руки до тромбона, ніби своїм „балетним“ повільним рухом „лебедя“ хотів надати йому надхнення.

Але тромбон, певне, мало досвідчений на балеті, такої завив, що навіть сам капельмайстер на мить завмер.

Михайло хмикнув собі в бороду, а капітан усміхнувся.

— Чого доброго, вони нас таки примусять своєю музикою піти у танок,—жартівливо промовив він.

Ззаду шуміло море глядачів, театр хутко сповнявся публікою. Побіч нас сіло ще кілька військових та цивільних із дамами, що шелестіли своїми

сукнями, ніби під ними був не шовк, а сухе листя. Капітан на привітання поважно хитав головою.

— Між іншим, коли будете в Варшаві і сидітимете де в театрі або на сцені гратимете, не згадайте мене лихом,—кинув він до дружини.—Ви побачите справжню гру наших національних акторів. Підіть неодмінно до опери, а потім мініятюри—тільки там ви побачите справжню гру.

Зателенькав дзвоник, який, мабуть, колись був голобельним дзвінком на „тройках“, що поринули в минуле руської веселости; лампки почали запинати погнутими шматками заліза, і в залі стало півтемно.

Тільки перед завісою ясно горіло кілька ламп; одна з них, проти капітана, просто куріла. Суфлер напіввисунувся з будочки, чим викликав голосне задоволення серед глядачів, і, не кваплячись, прикрутив лампу.

Задзвонили вп'яте, і ззаду хтось, певне контроль, голосно проказав:

— Тихше, панове, зараз почнеться.

І воно почалось. Звичайно, почалось з того, що заворушилась завіса, на якій була намальована пані з дужкою, а може, серпом у руці, зачісана „а la Яроп.“ Ця пані, мабуть, мала являти собою Мельпомену, а пузатенький хлопчик з гусячим пером у руці, із домальованою чорнилом борідкою мав правити, певне, за амура.

Ці повишкрібунані малюнки почали гойдатися, досить непристойно наближатись один до одного

та смикатись, ніби їх тіпала пропасниця. Врешті, завіса потяглась вгору, захопивши разом із собою і суфлерську будочку... Правда, згодом ця будочка таки обербилась на бідолашного суфлера, що здивовано позирав угору, ніби міркуючи, чи довго ще там буде мандрувати його накриття. Одначе нещастя не трапилось, бо суфлер устиг вискочити на сцену, і будочка загула, не пошкодивши йому. Публіка захоплено плескала в долоні і гукала „bis“. Артисти тим часом на сцені спокійно чекали, доки закінчиться інтермедія, і їм дадуть змогу грати. Але за мить виявилось, що їм не можна грати зараз, бо суфлер захопив не „Одружіння“ Гоголя, а „Ревізора“, та до того ще руський текст, а не польський. Довелося завісу знову спустити, доки суфлер змотається за польським „Одружінням“.

Михайло, мов дурний, реготав у бороду, а Жабі, приклавши хустку до очей і рота, ледве стримувалась, щоб не пирснути.

— Я десь читав про таке,—цілком серйозно промовив капітан, звертаючись до мене.—Певне, автори оповідань і анекдот ніколи не вигадують, коли воно дійсно в житті буває.

Щоб не сидіти під час перерви в задушній атмосфері, ми вийшли на вулицю. Капітан цілком слушно зауважив, що, здається, досить надивилися й насміялися, і попросив пробачити йому, що він вже не верне до театру, а піде візьме купіль та ляже байк бай.

Капітан обіцяв ранком сам бути біля автотранспортової станції, щоб гаразд нас улаштувати на авто.

Ми теж вирішили краще піти додому, аніж повертатись до театру.

Цілу дорогу Михайло тихо хихотав, стримуючись, щоб не зареготати.

XII. ЗНИКЛА ГАЗЕТКА

Цю щасливу для нас ніч ми спали, як мертв'яки. Ранком, ледве розвиднилось, ми вже були вбрані і, поквитавшись з господарем готелю, подалися до автогаражу.

Біля інбару вже двигтіло двоє вантажних авто, переповнених пасажирами. З другого боку вулиці до них підходив капітан. Він коротко щось проказав до агента, і той миттю звільнив нам вигідне місце на передньому авті. За мить авто задвигтіло й рушило.

Спочатку воно сунулось поволі, але чимдалі—шофер надавав ходи, так що, коли ми мчали по вибоїстім шляху, мені здавалось, що, доки ми доїдемо до станції, мені, та, певне, і всім пасажирам, поодбиває нутрощі. Але людина звикає до всього. Ми навіть і не помітили, як сонце звернуло з полудня, і спинилися серед шляху на колійовім переїзді.

Публіка почала злазити, а шофер, побачивши, що ми чогось чекаємо, чемно сказав:

— Вже приїхали, панове... Це нічого, що серед чистого... поля... За годину тут буде проїздити поїзд. І він хутко вас допровадить до Барановичів.

Аж тоді ми зауважили неподалік прилиплу до залізничного валу дощану халабуду. Туди рушили всі пасажири. Їх було чоловіка тридцять: це були, певне, комерсанти, підрядники та інші люди, заклопотані комерцією. Серед них—кілька військових.

„Певне, комусь із них припоручено доставити до Варшави і наші гроші“—спало мені на думку.

Халабуда була простенька, на підлозі, мала два віконця, а попід стінами пороблено лави.

Ми поскладали наші чемодани й тихенько посідали.

Пасажири точили теревені про цю станцію, про поїзд, про ціни на борошно й залізничні квитки. Раптом до Михайла підійшов смирненький чоловічок і, усміхнувшись, привітався. Михайло теж кивнув до нього, як до незнайомого, і посунувся, щоб дати йому місце на лаві.

Чоловічок був подібний до мученика. Його висхле обличчя і запалі очі були повні якогось страждання. Коли б не густі чорні вуса та брови, цю подобу можна було демонструвати, як обличчя людини, що їй лишилося жити лише кілька днів. Під непоказною одежею був кістяк, що показували його тоненька шия, висхлі пальці, кілки, що виступали замість рамен, та запалі груди. Мабуть, із нього знаменитий український режисер Лесь Курбас зробив тип свого невмирущого Джіммі Гігінза.

Але в мене майнула думка, що цей чоловічок і Михайло знають один одного. Мороз пішов мені поза шкірою. Та Михайло витяг цигарничку, і, коли вони обидва скрутили по цигарці, Михайло зиркнув навкруги, на низеньку стелю і, пробурчавши щось, мовляв, „мало повітря“, підвівся, і вони вийшли разом покурити на повітря.

Я зауважив, що чоловічок дуже незграбно робив цигарку – певне, він не палив, а тільки удавав, що палить. Ця дрібниця мене ще більше збентежила, і я, сказавши дружині подивитися за речами, вийшов.

Михайло й подорожній походжали повз вал, байдуже перекидались словами та позіхали—не наче з нудьги.

„Хто він, цей чоловічок? Невже давній Михайлів знайомий? Як Михайло спекається його?“ І знову лихе передчуття холодною гадюкою оповило мені серце.

Чоловічок врешті одбився кудись набік... підійшов до інших пасажирів, що виглядали поїзд.

— Знаєте, хто це?—тихо запитав Михайло, витягнувши цигарничку. І, не чекаючи відповіді, промовив:—Це наш...

Ми пішли в прохідку, і Михайло розповів мені.

Це був старий польський революціонер, що здавен належав до лівого крила соціалістичної польської партії... З фаху він слюсар... Ще п'ятнадцять років тому його засуджено на каторгу,

і він одбував каторжні роботи у Сибіру, по жах-них «царських хурдигах... аж тринадцять літ...

— Тринадцять літ!—вихопилось у мене.—Бідолашний! Тому у нього такий страшний вигляд.

Але Михайло розповідав далі, і я довідався, що ще на каторзі мали його за більшовика, а за часів керенщини він мусив якийсь час бути навіть у запллі. Потім він приїхав на Україну й брав активну участь у революції в більшовицьких шерегах. Мало того—він був разом із Михайлом спершу у запллі під час боротьби з отаманщиною, а потім в Подільськiм ревкомі. Михайло був за голову, а цей товариш, Ляський, за комісара праці. Вони працювали майже рік разом, доки Михайла викликано до Києва. Тепер Ляський, з дозволу більшовицької польської військової організації, що пробувала в Києві, їхав у Польщу на роботу.

Ціле моє єство сповнилося радістю. Я згадав закатованого робітника, безвинного юнака єврея, Валентину, а потім Гриця, Юлія, Тимоша, Тринника, дівчину, тих, що в лісі, нас самих і цього лагідного Ляського—і легко зідхнув. „О! нас сила! Ми непомітними струмочками течемо до мертвого озера, щоб відживити його свіжим життям“.

— Я вас познайомлю з ним,—сказав Михайло, урвавши мої думки.

В голові в мене спалахнув вихор; перекидаючи нагромадження думок і шукаючи відповіді, я пригадав: „краще сто разів будь обережний, ніж, один раз необережний“ і хутко відказав Михайлові:

— Не треба... Хай ви його знаєте .. Це добре... Але хай він нас не знає...

— Та що ви, здуріли, чи що?—ображено буркнув приятель.—Адже він нам потрібний, як вода: він знає всіх у польських центрі, там його приятелі, а як ми без нього відшукаємо?

— Так ви ж будете з ним тримати контакт, я кажу про всякий випадок, про нас,—мене і Жабі. Не треба, прошу вас.Так краще буде... Не в нім справа, а в сторонніх та інших, нам невідомих обставинах...

— Але ж це буде з мого боку нечемно... Адже він бачитиме, що я з вами... Розумієте ви, які дурниці говорите?

Я стенув плечима. Ми мусили розійтись. Надто гострої форми почала набирати розмова—це було небезпечно.

На обрію задимів паротяг.

Вантажний поїзд спинився, і пасажири кинулись до розчинених порожніх вагонів.

Біля нас був Михайло, а неподалік і Ляський. Ми влізли до вагона. Коли поїзд рушив, я зауважив, що в порожньому вантажному пульмані, крім нас чотирьох із Ляським, нікого не було.

— Гадаю, тут зовсім безпечно—і нам треба умовитись—промовив Михайло, оглядаючи вагон. Стискаючи Ляському руку, я відчув, що й моя і його рука тремтіли, ніби цей дотик надавав нам нових сил і надій на перемогу.

Він глянув на нас своїми ласкавими, чистими, як у дитини, очима й промовив:

— Я певен, що ми переможемо.

У Барановичах ми пересіли до пасажирського поїзда, який хутко домчав нас до столиці шляхетчини.

*

Ми зупинились у недорогому, але чепурненькому готелі. Михайло із Ляським у дешевенькому номері нагорі, а ми з дружиною — в розкішній кімнаті внизу.

Перед нами був цілий день біганини — адже треба було знайти вигідне помешкання, як належить пристойним акторам, та поклопотатися про гроші... Ми поклали з дружиною, що нас зовсім не обходять тих двоє подорожніх, що оселилися нагорі...

Ми не знаємо ні Ляського, ні Михайла, як не знають і вони нас... Ми собі шукаємо помешкання, бо маємо жити у Варшаві, щоб, вивчивши мову вступити до польського театру...

Ми справді мали акторський вигляд. Господарка готелю, шляхетна дама, не беручи ще наших документів, запитала, коли ми оглядали кімнату:

— Ви, напевне, актори?

Цілий день ми бігали по місті, оглянули багато розкішних квартир і навіть прицінилися до однієї, подавши господареві надію, що в кінці тижня, коли не знайдемо ще вигіднішої й розкішнішої, візьмемо її... З грошима справа була складніша:

нас запевнили, що після виконання деяких дрібних формальностей, що ми їй залагодили одразу, нам повернуть їх за кілька день. Увечері ми навіть побували в опері і, згадавши капітана, прийшли до висновку, що він мав цілковиту рацію.

Накупивши всіляких газет, ми повернулись до готелю. Я хутко перебіг очима усі об'яви й незабаром знайшов... ту, що була мені потрібна. Усе гаразд. Юлій і Тиміш щасливо дісталися до Львова і чекають на нас.

Було, певне, по півночі, коли я постукав до Михайла.

Ляський, уже роздягнений, сидів у ліжку й ласкаво посміхався, споглядаючи нашу із Михайлом радість. Він пошепки розповів мені, що його особисті справи стоять чудово: він здибав багато давніх знайомих—і працюватиметься йому гаразд. Він уже зараз міг би стати до роботи і тільки жде, поки Михайло налагодить зв'язок із центром. Очі йому променіли, а запалі, як у кістяка, груди, що визирали з-під розхристаної сорочки, важко дихали... Він навіть узяв з моїх рук газету поглянути на Юлієву об'яву.

— Яка насолода відчувати, що ти щось робиш для великої справи,—тихо шепотіла мені на вухо дружина, коли ми лишилися насамоті. — Ще кілька день—і ми поринемо в активну роботу...

Ранком я написав листа до Юлія, що зміст його міг зрозуміти тільки він сам... Потім я знищив решту чистих конвертів і паперу того гатунку, на

якім писано листа, і, запровадивши їх у таке місце, звідки ніхто не міг їх добути, додав до самописної ручки водички... Склавши всі газети на бюро і запхнувши межі них оту „нашу“, в якій була об'ява, ми з дружиною знову вирядились у справах... Кинувши листа до скриньки, я легко зідхнув. Тепер ми могли швендяти, де хтіли, заходили до кращих кравчих, де Жабі інформувалась за ціни на акторські сукні та останні новини з жіночого крою французьких театрів... Ми завітали навіть до дирекції одного театру, де нас гарно привітали, коли ми сказали їм, що вчимо польську мову, щоб дістати ангажемент... Ми заходили до книгарень і купили польських самонавчителів та книжок, бож нам таки справді треба було вивчати польську мову. Навідались і до шевця, де Жабі замовила собі елегантні акторські черевички. Взагалі бували, де тільки мога, де тільки належало бути такому шляхетному подружжю, як ми, і з такою професією, яка значилась у наших документах. Обідати пішли до артистичного сальону, а ввечері сиділи в перших рядах аристократичної мініятюри „Czapny cat“.

Близько півночі ми повернулися до готелю. Я допомагав Жабі виплутатись із складного капелюша, коли постукали в двері. На порозі був Ляський.

— Прийдете? Все гаразд,—тихо промовив він. Його очі блищали щасливими вогниками, він усміхнувся, від нього навіть трохи відгонило вином.

Михайло лежав у ліжку й читав газету, а Ляський роздягався. Михайло хутко підвівся і сів. Він бачився з головою польського більшовицького центру.

Я довідався, що він налагодив усі справи— і нам лишилося тільки одержати гроші й зникнути. Я, певне, надто був захоплений конспірацією і сказав, що Михайлові краще було б зразу зникнути та почекати на нас десь в іншому місці, доки ми одержимо гроші.

Михайло усміхнувся і ніяково подивився на мене. А коли Ляський сонним голосом зауважив— „Хай хоч відпочине“,— мені здалось, що докірливий погляд Михайла ніби промовляв до мене: „Невже я не можу й один день відпочити по-людському?“

Я щось пробурчав і, давши на добраніч, ти хенько вийшов із кімнати.

Жабі не спала й читала польську газету. Власне, не читала, бо читати вона не вміла, а намагалася розібрати слова й літери незрозумілої для неї мови.

Я хутко роздягся і пірнув під ковдру. Мені хотілося скоріше поділитись із дружиною, що зробив Михайло.

Вона спокійно вислухала й зауважила, що й на її думку Михайлові краще було б виїхати.

Я тепер шкодував, що так легко дав Михайлові переконати себе, і з пересердя повернувся на другий бік. Газети, що Жабі поклала перед собою на ковдрі, ізсунулися на долівку й зашелестіли. В ту ж хвилину я згадав за об'яву і, піднявши з

підлоги купу газет, почав переглядати її. Але газети „Поруч“ не було. Не було її і серед другої купи. Я швидко підвівся, підійшов до бюро, що на ній ще лишилося кілька примірників. Але й серед них того числа, яке я шукав, не було. Мене почала тріпати лихоманка. Я зібрав усі газети до купи й знову ретельно переглянув їх, навіть розгортаючи кожна, але потрібного числа все таки не знайшов. Я, певне, пополотнів, бо Жабі збентеженим тоном прошепотіла:

— Що з тобою?

— Де, де та газета?—тремтячим голосом пробубонів я. І я нишпорив по обох чемоданах, у шахвах, під ліжком, килимом, змусив Жабі встати з ліжка й перетрусив геть чисто все. Але тої газети не було ніде. Тоді, стомлений, я сів. Мабуть, у мене був безпорадний вигляд, бо Жабі сіла поруч і, обнявши мене, намагалась заспокоїти.

— Не хвилюйся,—промовила вона.— Може та газета в Михайла лишилася.

— А й справді це може бути ..—намагався я заспокоїти себе. Але пам'ятав, що запхнув її межі інші газети і поклав їх до купи на бюро.

— Скажи, будь ласка, коли ти брала їх, поверх лежало прес-пап'є?—запитав я трохи спокійніше.

— Так, лежало,—відказала Жабі.

— Тоді, де ж вона могла дітися? Михайло міг прийти й забрати? Коли? Адже убрання для Ляського з моєї гардероби я сам одніс нагору.

Жабі, втупивши позір в електричну лампу, замилилась.

„Піти спитати Михайла? Пізно, певно сплять уже“—міркував я. І недобре передчуття поволі опановувало все моє єство. Я попросив Жабі, щоб вона переглянула ще раз усі свої гаманці, чемодани, щоб не було нічого підозрілого. Я добув паспорт і посвідки старости, вивчав всі дрібниці віз, заявок, намагався запам'ятати всі дати й міста, „де ми були“... Потім екзаменував Жабі. Я, певне, робив вражіння хорого, бо дружина добула рушничок, намочила у воді й поклала його мені на лоба.

— Що з тобою?—збентежено й безпорадно питала Жабі.

— Я почуваю, що тут щось негаразд. З нами станеться якесь лихо. Треба Михайлові сказати, щоб тікав...

Жабі сиділа біля мене з застиглими, переляканими очима.

Ця ніч для нас була якимся пеклом. Ми, певне, і не спали, а ледве засіріло— я вже був одягнений і подався нагору. Михайло теж був убраний, і я, кинувши йому, щоб зійшов наниз, подався назад.

Приятель жартівливим тоном зауважив:

— Чудило, а хіба служка, що прибирала кімнату, не могла випадково її висмикнути для своїх потреб,—і часопис тепер десь у каналізаційній рурі? Це все дурниця.

— Слухайте, Михайле,—запитав я,—а ви певні Ляського?

— Що ви, дурний, — відказав він. — Це однаково, що на мене або на Жабі сказати.

— Тоді ви мусите негайно виїздити! — різко заявив я.

— Гарзд, — спокійно відповів приятель. — Я виїду завтра або навіть сьогодні ж увечері.

Ми більше не розмовляли, і Михайло вийшов. Мені огидна стала кімната — і я хутко винісся на вулицю.

Жабі ледве встигала за мною: у неї від малих черевиків болюче муляло ноги, і сердешна ледве дибала, мовчки переносючи моє бурчання.

Тепер мені здавалось, що за нами слідкують, і я зробився спокійний. Я навіть жартував, і Жабі широко сміялась.

Ми пішли ще раз спитати про гроші і нам сказано, що завтра ми їх можемо одержати. Нам стало зовсім весело, і я, забувши вчорашню пригоду, запропонував дружині пообідати в „Гранд-отелі“.

Ми ще зайшли до якогось помешкання, здибали на вулиці Михайла й пройшли повз нього — ніби незнайомі. Він теж кудись поспішав.

В „Паласі“ було повно панства, а біля дверей стояв цілий шерег жебраків, які то відходили, то знову з'являлися, коли зникав поліцай, що раз у раз навідувався сюди, щоб розігнати голодних.

Ми з Жабі розглядали польську й чужоземну аристократію й іноді посміхались одно до одного. „Що станеться з ними, сердешними, як буде

революції?“—мабуть, приходила нам у голову одна думка.

Вийшовши з „Палацу“, ми відчули сильну втому і аж тоді згадали, що не спали сливе цілу ніч.

Чвалаючи додому, я мріяв про довгий, спокійний сон.

Та тільки скинули ми свої пальта—до дверей чємно постукали. На мій поклик до кімнати увійшло кілька жандарів з офіцером на чолі.

— Ми мусимо зробити трус,—коротко промовив, до нас офіцер, і в ту ж мить наші чемодани, ліжко, стіл, бюро задвигтіли від енергійних жандарських рук.

У цей момент до кімнати ввійшов Ляський,—він зупинився на півслові, а офіцер наказав йому відійти до куту, кинувши разом до жандара „Обшукати!“

Я бачив, як Ляський блимав ніяково очима і стенав плечима. Він скинув чобіт, і жандар, оглянувши його, звелів узуті.

Я притис руку Жабі до своїх вуст і, усміхнувшись, спокійним тоном запропонував їй сісти.

Таким самим спокійним тоном після тусу офіцер заявив:

— Панове, мушу вас обох арештувати, як і того пана,—байдуже вказав він на Ляського.

— Причина?

Офіцер, здвигнувши плечима, відказав:

— Маю наказа. Там панове дізнаються. Прошу,—чємно попросив він, зробивши рух рукою до дверей.

У військовій жандарській управі офіцер зник за дверима кабінету, де було написано:

ПОМІЧНИК НАЧАЛЬНИКА

Ми мовчазно сиділи на лаві, кожен міркуючи над загадкою арешту, доки на порозі з'явилася постать Михайла, а слідом за ним двоє жандарів Михайло знизав плечима й сів поруч.

— Мене просто на вулиці, не далеко готелю, — тихо промовив він до мене.

Жандарський офіцер, що ми із Жабі опинились у його кабінеті, перевтомленим поглядом оглянув наші папери, протокол труску й, пробурчавши собі під ніс „нічого не розумію“, почав говорити до когось телефоном.

Згодом він перепитав наші прізвища і, позіхнувши, запропонував пождати в сінях.

Михайло теж швидко винісся, і лише Ляський пробув у кабінеті офіцера трохи довше.

Він вийшов веселим і запобігливо зауважив:

— Нас випустять. Мабуть, якесь непорозуміння.

Та доки смеркло, ми все сиділи на твердій лаві й чекали. Було б зовсім сумно, коли б не привели п'яного матроса. Він ледве тримався на ногах, голосно розмовляв сам із собою та відштовхував дебелих жандарів, що вели його під руки. Посеред сіней він тріпонувся— і жандари попустили його.

— Ех ви, кровопивці! Мерзота! Кого ви хапаєте? Хіба не бачите перед собою героя відродження Польщі?—б'ючи себе в груди, крізь плач кричав матрос і цілував малюсіньку лялечку, що тримав у руці.

— Моя славна донечко!—хлипав він до ляльки,— через тебе, бідненьку, твого нещасного батька, героя польської фльоти, паскудники жандари арештували.

Один із жандарів хотів було висмикнути матросові з рук ляльку, але дістав такого мордаса, що відлетів на кілька кроків.

Одбивши ворога, матрос зарепетував на гвалт. З кабінету начальника визирнув відомий нам офіцер і, підморгнувши до жандарів, знову зник за дверима. Підбадьорені начальством, жандари кинулись гуртом на матроса. Вони схопили його, потягли до коридору, повалили на підлогу й старанно, немов прали, почали тасувати кулаками й ногами. Матрос затих, ніби міркуючи щось. Потім раптом вихопився й шугнув до дверей. Але жандари знову підхопили його й щосили кинули на підлогу. Матрос відбивався ногами й так ударив одного в живіт, що жандар відлетів і покотився до присінців, але знову підхопився й стрибнув до своїх колег на допомогу. Вони схопили матроса за руки й ноги і, піднісши, хряпнули ним об поміст. Та, певне, вони мали діло з силачем. Матрос вихопився і вмить опинився біля вихідних дверей. Він щосили бахнув у них ногою—і вони аж тріс-

нули на двоє. Ще один такий удар—і замкнені двері були б розскочились. Жандари були вже біля нього. Вони знову згребли його, тасуючи без жалю і намагаючись відтягти до коридору. Матрос пручався, як в'юн, але згодом забився в конвульсіях, як спіймана риба...

Жабі щільно притислась до мене. А матрос, що ще хвилину тому був такий чистенький, добре вдягнений, тепер тріпотів на землі, весь обдертий, скривавлений. Піна текла йому з рота. Іноді, вигукуючи щось незрозуміле й стогнучи, він бився в епілепсії...

Михайло тихо промовив:

— Цей матрос не епілептик, але віднині він буде вже невигойним епілептиком.

Можливо, наш приятель мав рацію, бо хіба ж даремно він мав за собою два курси медичного факультету?

ХІІІ. В НОВІМ ГОТЕЛІ

Прихилившись один до одного, ми куняли цілу ніч, од часу до часу спостерігаючи різний люд, що приводили жандари і вправлялись на нім у фізкультурі... Зранку під ескортою жандарів нас повели на прогулянку з одної установи до другої, і мені здавалось—більше для розваги, ніж у якійсь справі. Нам нічого не інкримінували, а проте ми таки досить находилися. У поліцай-президіюмі шляхетний інспектор, подібний до ксьондза, за-

пропонував нам трьом оглянути Мокотове, а дружині—інший їхній готель для жінок.

За годину ми троє—Михайло, я і Ляський—оглядали внутрішнє устаткування Мокотівської тюрми.

Цей новий палац, що містив у собі кілька тисяч душ, побудовано царським урядом яких п'ять років тому за останніми зразками німецької техніки. Колись він призначався для польських революціонерів і взагалі соціалістів... Тепер польські соціалісти використали його для польських соціалістів-більшовиків.

Тюремний черговий, заповнюючи новий листок у книзі „політичних“, байдуже запитав: „За що пана арештовано?“ І коли я відповів, що хтін би сам про це дізнагись від нього, він усміхнувся і сам до себе сказав: „А... виходить, більшовик“.

Мабуть, тут уже знали, що коли кому нічого не інкримінується, то це—більшовик.

Довгі коридори, залізні східці, що тяглися нагору, привели нас до світлого пасажу, що мав скляний дах, а по обидва боки обшиті залізом дверцята з вічками.

Мовчазний ключник одімкнув дверцята до одної комірки, а після того, як я увійшов, хутко зачинив їх.

Комірка була світла, дарма що мала віконце майже під стелею. З одного боку стіни було замкнуте залізне ліжко, а з другого стояли столик і стілець та ватер-кльозет. Кімната була досить економна—три кроки завширшки та п'ять завдовжки.

Вся стіна, де притислось ліжко, та біля вікна була геть чисто пошкрябана написами. Найяскравіше впадав у вічі вздовж усієї стіни вишкрябаний льозунг по-польському:

„Хай живе соціялістична Польща“.

Далі, нижче, тією ж рукою пост-скриптом:

„Отут матиме притулок і „свободу слова“ соціяліст Пілсудський“.

Потім густо-густо написано руською мовою:
„Радянська Польща і Радянська Росія виведуть цілий світ до соціялістичного суспільства“.

А збоку приписано:

„Невже ця країна дала Міцкевіча?..“

Ще нижче олівцем обведений був вірш, що залишив невідомий поет, іронізуючи з державного гімна:

Jeszcze Panska nie zginiała
Ale zginac musi
Jeszcze pany robotnicam
Bõty czystic musza.
Marsz, marsz Pilsudski
Z Pepees do łõzka
Zedy nie my nie zlapali
Mordy c zedrali...

Біля підвіконня у куточку по-англійському написано:

„Тут сидів гість S. É—s, запрошений від польського соціялістичного уряду на свято відродження краю“.

Під написом була примітка:

„Певне, польська дефензива приятелює з англійською.

З „приятельським“ привітанням...
Š. E—s“.

Тут же поруч на швидку руч написано по-французькому:

„Хай живе незалежна Польща!.. Переїздом спинився в цім готелі депутат до Комінтерну Жак-д' Л... і перебув від XII-1918 до IV-1919“.

Цей тонкої іронії напис мене звеселив, і я не втерпів, щоб не додати поруч і свого по-українському:

„В тих самих справах, але в другий бік їдучи, та, певне, з тих самих причин опинився в цім готелі Польської республіки IX-19...“

На цьому кінчалися стінні написи. Правда, ще на підвіконню почато й не закінчено:

„Сонце сходить і захо...“

Хтось, мабуть, перервав сумному бідоласі виписати цілого вірша.

День згасав, і я, міркуючи над тим, де тепер Жабі, хилився до сну. Коли засвітилась електрична лампа посеред стелі й принесли „каву“, що більше була подібна до патьоків з брудної одежі, та

потім відімкнено залізне ліжко,—я впав і заснув, як убитий.

Певне, я довго спав, на велике диво вартових, що не хотіли чомусь турбувати мене, бо, коли прокинувся, сонечко вже кидало проміння до маленького віконця.

Я сів на стілець і замислився про те, що могло дати привід до нашого арешту. Певне, я б ще довго сидів, коли б раптом не задеренчали двері і до комірки не увійшов у сірому одязі арештант. Він мовчки кинув на підлогу дві сукенки і, ступивши на них, досить зручно почав витинати фокстрота. Вартовий стирчав на порозі й наглядав за нами обома та за тим, чи добре блищить цементова підлога після арештантового фокстроту. А цей чорнявий юнак, заклавши руки за спину та зиркаючи то на мене, то на вартового, ритмічно човгав по підлозі. Мабуть, вартовий на мить одхилився, бо раптом я почув у руці зібганий шматок паперу.

Ніби електричним током пройняло мене.

Від кого? Що воно? Я нетерпляче чекав, доки симпатичний криміналіста закінчить свій танок.

Коли замкнулися двері, я одійшов до вікна спиною до вічка.

На клаптику паперу невідомим для мене письмом було нашкрябано: „Просіться, щоб посадили нас усіх разом“.

„Певне Ляський передав—у Михайла не таке письмо“. Пропозицію чоловіка, що мав тринадцяти-

літній досвід, я вважав за цілком доцільну. Проте, я вирішив, що краще, коли це зробить Михайло або Ляський, але не я. Адже ми умовились із Жабі, що ні я, ні вона не знаємо ні Ляського, ні Станіслава, крім того, що випадково здибалися з ними... „Пощо мені проситися сидіти разом із ними?“ Я міркував: „Коли про когось із нас дізнаються, так хтось же мусить докінчити справу, лихо його вхопи! Або Михайло, або я—хтось мусить продертись до Юлія, бож там чекають на нас і на гроші“...

Після обіду з кислого борщу, вареного з гнилих буряків, від яких відгонило, як від псини, та кавалочка хліба, мені сказано, що я можу прогулятися.

У коридорі був Михайло й Ляський.

— Не розмовляти й шпацирувати нарізно!—зауважив дозорець, показавши рукою на сходи.

У дворику ми походжали навколо невеличкої грядки баклажанів—мабуть, власности тюремного господарства. Проходячи один повз одного, ми перекинулись кількома словами. З них я довідався, що писав записку Ляський, і ми умовились, що проситимуть посадити нас усіх до купи Михайло й Ляський.

Ввечері, коли до кімнати ввійшов черговий помічник начальника тюрми, щоб перевірити ув'язнених, він хвилинку затримався, ніби чекав, що я маю щось сказати. І я запитав:

— Чи скоро мені скажуть, за віщо мене ув'язнено?

Замість відповіді на це запитання він промовив:
— Завтра вранці вас переведуть до спільної камери.

Я міркував про те, чому польська поліція за-проторює людей до хурдиги, не маючи на них жодних підозрінь. Невже тому тільки, що жахається кожного чужоземця. Алеж чому вони не бояться руських монархістів, людей, ворожих польському шовінізмові? І я згадав про пана Юзефа та його міркування про шовінізм, коли він захищав необхідність війни польської. Він доводив: шовінізм—це прояви або тенденція до гноблення і визискування інших національностей. Коли ж яка нація намагається здійснити тільки своє право рівності й досягти матеріяльного й культурного розцвіту, хіба то буде шовінізм чи навіть націоналізм?.. Це скоріше буде нацправизм...

Мені прийшла на думку справа Галичини, і я згадав напис на стіні француза Жака д' Л... Єсть же такі ідеалісти, як отой поручник пан Юзеф!

... Ранком, коли я прокинувся, у дверях стояв вартовий. Його широке червоносинє лице пересмикувалось гримасами, хоч він, здається, тільки усміхався і запропонував іти геть з камери. В коридорі чекали Михайло і Ляський. Вони розмовляли поміж собою, і я зауважив, що вартовий і не згадав їх спинити. „Невже звільняють?“—прийшло мені на думку.

— До іншого приміщення,—буркнув ключник зачиняючи за мною двері.

Ми знову пройшли довгі коридори, сходи й опинились в просторенькій світлиці на три загра-тованих вікна і на троє ліжок. Коли ключник почвалав, ми—Михайло, Ляський і я—опинилися віч-на-віч.

— Це відділ політичних в'язнів—зауважив Ляський тоном, ніби він тут був не вперше, і кивнув на довгий коридор, що виднівся з ґратчастих залізних дверей. По коридорі раптом тихо залунала мелодія „Інтернаціоналу“. Співало двоє. Цей спів пройняв мене бадьорим надхненням, і мій кислий настрій зник. Мені захотілося пустувати, і я простягнув руку Михайлові, а потім Ляському:

— Здоровлю з новосіллям!—веселим тоном промовив я.

Михайло усміхнувся, перекрутивсь на одній нозі і мені в тон відказав:

— Чудово! Тепер краще!

Ляський тим часом підійшов до ліжок і почав мацати матраци. Врешті він вибрав собі бажану постіль і почав пушити.

До ґрат-дверей підійшов новий вартовий і заглянув до нас. На його обличчі грала лагідна посмішка, а очі світились співчуттям.

— Хто то співає?—запитав я.

— Більшовики...—стиха промовив він, озирнувшись і хутко одходячи.

... Михайло лежав на ліжку, задумано палив цигарку та дивився на Ляського, що в цей час показував різні гімнастичні вправи, щоб зберегти

здоров'я. Він присідав на долівку, падав на руки й хутко підводився, поволі викручував тулуб або ритмічно підносив руки.

Я подивився на його виснажене обличчя, сухі руки й запалі сухотні груди—і мені стало шкода, що він так висилюється.

Десь у коридорі почувся брязкіт залізних дверей, а згодом до нашої камери підійшов уже знайомий з лагідною усмішкою ключник. Нас усіх кликали наниз, до контори.

... В кабінеті чекала кремезна особа в цивільнім убранні, що нагадувала ксьондза з поліцай-президіюму.

— Прошу,—галаєтно торкнувши кріселко, запросив він мене сідати і, не кваплячись, почав перегортати папери.

Я розглядав випещене, гладенько голене обличчя без виразу, і мені здалось, що я його десь бачив. Я почав пригадувати, доки пригадав офіцерів польської армії, капітана на фронті і в дефензиви— і я покинув міркувати. Мені тільки здалось, що хтось із них одягнув цивільну одіж... Врешті він одклав теку набік, витяг золоту цигарничку й простяг її до мене:

— Американські. Спробуйте.

Якусь хвилинку він мовчав, слідкуючи за синім димком, що здіймався від цигарки, та ніби спостерігаючи, чи до смаку мені припала його сигаретка.

— Ви не турбуйтеся за дружину, — приятельським тоном звернувся він до мене,—вона себе добре

почуває і навіть переслала сюди до контори для вас грошей.

— А де вона? — запитав я, стримуючи тремтіння в голосі.

Поліцай хвилину слідкував за моїм лицем, шукаючи потрібні йому ознаки внутрішнього мого стану, а потім, позіхнувши, відказав:

— Вона в жіночій тюрмі. — І, зідхнувши, ніби йому чогось було тяжко, додав: — Шкода, що вам, молодим, доведеться нарізно так довго-довго сидіти.

— Слухайте, пане, — суворим тоном звернувся я до нього. — Скажіть будь ласка, за віщо ви нас запроторили до тюрми? Невже це такі закони в країні, де ми сподівались найти захист?

— Атож. Такі закони. Ви ж, певне, знаєте, що більшовики — наші вороги. Отже, краще буде, коли б ви призналися, для чого їхали сюди, і не відкараскувались, що ви не комуністи.

— Я не розумію, про кого ви балакаєте. Може, ви до когось іншого маєте справу. Моє і дружини прізвище Теодорець.

Він знизав плечима й зауважив:

— Так, саме про вас і йде мова. Мені, як соціалістові, неприємно слухати, що ви відмовляєтесь від свого комуністичного колективу та не хочете навіть назвати своє дійсне прізвище. Але я доведу це за кілька день.

Він знову підсунув до себе теку і, розкладаючи передо мною на столі фотокартки діячів соціалістичної революції, зауважив:

— Бачите, ми маємо досить карток. Будьте певні, ми ще маємо таких тисячі—і, очевидно, серед них знайдеться і ваша картка з написом, як ви дійсно прозиваєтесь.

Я засміявся тоном людини, що слухає нісенітницю, роздратовано відказав:

І — Мені неприємно констатувати, що ви так жахливо налякані більшовиками, бож у кожній особі, що навіть утекла від них, ви вбачаєте комуніста і безвинно садовите до тюрми.

— Коли ви признаєтесь і позбавите мене клопоту витратити час на зайву роботу, я вам обіцяю налагодити систематичні побачення з вашою дружиною. Ви ж хоч її пожалійте.

Дефензивник знов підсунув мені цигарничку, а я схвильованим голосом проказав:

— Прошу пана не завдавати собі клопоту. Ми з дружиною ажніяк не більшовики, а ті, котрі названі в наших документах.

Поліцай зідхнув, знизав плечима й упевнено проказав:

— Гаразд. Не признаєтесь? Тоді я сам доведу вам, хто ви і що. Ми досить маємо на це засобів

Я підвівся, дефензивник натиснув кнопку. За кілька хвилин я був у камері і нетерпляче чекав на Михайла й Ляського.

— Ні чорта вони за нас не знають!—весело промовив Михайло, увійшовши до камери.—Потримайте трохи й випустять,—і він заходив, мугикаючи „Не спокуси“...

Ляський весь саяв і, захлинаючись, розповідав про свою авдієнцію:

— Коли довідався він, що я польський соціяліст і був тринадцять літ на каторжних роботах, він аж підвівся. І почав просити пробачення. Це, мовляв, непорозуміння. Для формальности він пошле до моїх родичів у Прагу по заяву, щоб взяли мене на поруки, і завтра обіцяв звільнити...

Ляський тряс нам руки, за звичкою тер своє плече і намагався заспокоїти нас:

— Нема сумніву, вони й вас випустять, а я зроблю все, щоб сповістити центр та ваших товаришів.

Ми теж раділи. Ще б пак! Хоч один звільниться. Адже через нього можна сповістити Юлія й Тимоша, щоб розпочинали роботу без нас.

Михайло в захопленні ходив по камері й час од часу потирив руки. А передо мною пропливали картини останніх часів і бентежили чуття... Я перегорнув у пам'яті всі дрібниці нашого приїзду, перебування у Варшаві—і холодний піт виступив мені на чолі. Коли Михайло підійшов до мене і стиха сказав: „Треба написати шифровку, щоб через польський центр переслати її до Юлія“, я тремтячим голосом прошепотів: „Поговоримо про це потім. На прохідку не підємо“.

Михайло замовк і хвилину пильно дивився на мене.

На прогулянку пішов один Ляський.

— Що ви?—суворо запитав Михайло, коли ми лишилися самі.

— Шифровки писати не треба і через Ляського нічого не передавати...—Я не важився говорити далі.

Михайло з презирством подивився на мене:

— Ви що ж гадаєте, що він той?—запитав він.

Тоді я пригадав йому все. Чому Ляський не висів біля Варшави, а поїхав з нами й спинився в нашій готелі?.. Чого він приходив увечері до мене і чого від нього дхнуло вином? Куди зникла газета, навіщо Ляський заходив до нас під час арешту? Адже ми так і не чули, чого йому треба було, коли ми умовились, що до нас ніхто не заглядатиме, і ми мали триматись окремо? Як розгадати оте скидання одного чобота у Ляського в час арешту? Навіщо писав він записку, щоб проситись до спільної камери, і, нарешті, чим пояснити це його звільнення?

Михайло розпалився, йому очі блищали, і він похапливо розбирав мої хоробливі підозріння:

— Біля Варшави він не висів тому, що мусив же нас ізв'язати з польським центром... Про газету я вже казав, що покоївка могла забрати для своїх потреб до виходку. А вино?.. дхнуло вином... Алеж ми в той вечір в час побачення пили пиво. А під час арешту Ляський зайшов, шукаючи мене, бо треба було негайно побачитись із кимсь... Записка й пропозиція?—Хіба первина для Ляського? Адже він знає всякі тюремні хитрощі. Звільнення? Це ж цілком логічно. Він же соціяліст і боровся за Польщу, належав, а виходить, на їхню думку,

і тепер належить до їхньої партії. Тринадцять літ у тюрмі... Нарешті, він же тут живе на Празі—і коли що, його всякий момент можуть арештувати. А взагалі—на Ляського, що був тринадцять літ у каторзі, що я з ним працював цілий рік, що його знає польський центр, що... що... та що там балакати!—Михайло кипів увесь, доводячи безпідставність моїх підозрінь.—Я ручуся головою своєю, розумієте!—Він замовк і нервово заходив по камері.

Я сидів замислений. В моїй голові чимраз більше роїлись дивовижні фантазії. Врешті, я запалив цигарку і промовив:

— Скажіть, Михайле, ви хочете послухати казку хорої голови?

Він глянув на мене здивованим поглядом, потім усміхнувся й відказав:

— Гаразд, гаразд, доводьте свою хоробливість до кінця.

— Перекиньтесь в минуле п'ятнадцяти років тому,—почав я вигадувати,—і уявіть собі юнака, що прагне визволення свого краю від царського гніту. Коли ми візьмемо під увагу давність польської культури й свідомість всього польського народу своєї національної гідности, то зрозуміємо, що навіть цей юнак, хоч і робітник, захоплений соціальними проблемами, прагне перш за все відродження своєї нації. Його хапають і одривають од краю на тринадцять років. Він переходить тортури, катування каторги, він навіть усім єст-

вoм за цей час проймається світовими інтернаціональними проблемами, він навіть потім бере участь у соціалістичній революції тої країни, де захопило його визволення з каторги. Уявіть навіть, що цей колишній юнак, а тепер сухотний літній чоловік, всім єством є більшовик-інтернаціоналіст, і от він, нарешті, повертається до рідного краю, щоб унім робити соціалістичну революцію. По дорозі здибається з нами і пристає до нас з щирим наміром разом з нами допомагати революції в Галичині чи Польщі. Але раптом—бачить військо, білого орла, жовнірів, офіцерів, одягнених у блакитну одіж, установи, театри, залізниці, крамниці цивілізацію... Він чує військові марші, він бачить „у всій красі“ польську державу, за ідею якої, тринадцять років тому потрапив до каторги. Нарешті, уявіть, що цей літній чоловік зустрічає колишніх своїх товаришів по організації, що з ними працював, може, був разом у царській тюрмі. Що ці його товариші, соціалісти—тепер сидять і керують краєм, хто за міністра, хто за комісара Варшави, хто за начальника війська, хто за начальника політичної поліції, хто за керівника робітничих організацій, хто на чолі соціалістичної партії, що всі вони до неї належать, і що він сам колись до неї належав. Уявіть собі, що цей літній чоловік здибався з ними. На radoщах вони влаштовують бенкет, згадують минуле й, нарешті, те, чого вони осягли.. Уявіть, що там столітнє вино, польське вино й давні польські напої. Вони навіть роз-

м'євляють на політичні теми... теми про більшовизм, комунізм, і ці його приятелі, не знаючи, що він більшовик, доводять йому, що вони теж прагнуть комунізму, але, мовляв, наперед треба відбудувати свою країну та, за Кавтським, відродити свою промисловість, щоб потім поступово переходити до соціалізму. Уявіть, що йому відразу пропонують роботу, соціалістичну роботу... уявіть, що вони чоломкаються, п'ють за Польщу, польську робітничу клясу і за здоров'я... Припустіть також, що в цю хвилину перед цим сухотним каторжником, революціонером виринає все жахне тринадцятилітнє минуле і дворічне неспокійне життя в голоді... і часами холоді, коли він робив революцію в іншій країні. Уявіть, що цей літній чоловік згадав, що він увесь поточений сухотами, що йому залишилося жити яких два-три роки... Що він хоче лікуватися, що він хоче останні роки прожити по-людському, коли немає надії вилікуватися зовсім. І от перед ним виникає друга перспектива— знову запілля, боротьба проти своїх колишніх товаришів, що „теж прагнуть комунізму“, але не таким швидким темпом і... йому ввижається знову тюрма, боротьба без просвітку і фізична загибель.

— Як ви гадаєте? Чи попри все це не може з людиною, цим літнім каторжанином, революціонером, поляком, статися метаморфоза? га? І чи не може він офірувати нами заради свого щастя і для „добробуту свого“ краю?!

Я закінчив свою мову й узяв з столика цигарничку, щоб зробити собі ще цигарку.

Михайло зареготав і похитав головою:

— Біг-ме, ви чудовий фантаст. Із вас вийшов би непоганий Шерлок Голмз або автор його Конан-Дойл. Як ви можете так думати про людей? Коли б я вас не вважав за більш-менш розумну людину, я подумав би, що мені все це оповідає варіят. Викиньте все з голови і звіртеся на мене. Ви мені вірите, чи ні, чорт забери?—гостро запитав він.

Я рішуче кивнув головою.

— Я вам більше скажу—я можу звіритись більше на нього, аніж на вас, коли на те пішло,— і Михайло стурбований почав ходити по камері.

Хвилину межі нами панувала мовчанка. Врешті, він спинився біля мене і, злегенька торкнувши в плече, промовив:

— Вибачте, що я так гостро сказав, але це лише для того щоб переконати вас, що йому можна вірити, як самому собі.

— Гаразд,—сердито відказав я,—я вірю. Сьогодні вночі я напишу шифровку.

*

Коли повернувся Ляський, ми обговорювали, як він заховає записку на випадок, коли б його обшукали при виході. Ляський усміхнувся— хіба йому первина? І він показав нам таку схованку, що ми вже до цього питання більше не поверталися. Коли його цілого порізати на шматки, то й тоді б не знайшли записки. Разом із тим вирі-

шили, що Ляський нам купить теплу одіж (бо почалась вогка осінь) і передасть її кимнебудь. Він дізнається, як там сидиться моїй дружині, а також передасть просьбу до центру, щоб цю шифровку негайно переслали на адресу, яку запам'ятав Ляський.

Решту дня і цілий вечір я писав до Юлія шифровку.

Вранці вартовий сповістив Ляського про звільнення. Ми, сердечно попрощавшись із ним, лишилися самі. Я дав йому доручення одержати гроші з контори, а він наостанку порадив не забувати про фізичні вправи, що загартовують тіло.

За годину ми дивились у вікна нашого п'ятого поверху, звідки видно було частину дороги од тюрми, як ішов Ляський. Він бадьоро махнув нам рукою на знак привітання.

Ми полягали на наші залізні ліжка й довгий час мовчали. Мені було тужно й непереможно боляче чогось. Я згадав про Гриця, Тимоша, Юлія та дружину—і важко зідхнув.

— Годі з сантиментами!—удаючи веселого, промовив Михайло.

XIV. НОВІ ЗНАЙОМІ

Надворі була мряка. Повиті туманом, загратовані вікна нудно сльозили, накликаючи на нас тугу. Але ми бадьорились. Михайло лагідно доводив, що наші спільники напевне вже одержали записку й взялися самі до роботи.

В коридорі було тихо, як пізньої осені в степу. Не чути було гомону, що звичайно нісся з камер, і здавалось, ніби все завмерло. Навіть вартовий, що завжди походжав коридором, і той приник у своєму куточку на стільчику біля ґрат.

— Жахна тиша, — сам до себе промовив я, підвівшись із ліжка і підходячи до ґратчастих дверей, щоб зиркнути в коридор. Михайло ворухнувся на ліжку й важко зідхнув. Вартовий, ніби зрадівши, що побачив мене, хутко підвівся.

В цю мить в коридорі залунав тихий спів „Інтернаціоналу“. В ту ж мить Михайло стрибнув із ліжка, і за хвилину я відчув біля себе його важке дихання. До наших дверей підходив вартовий. Михайло, крутнувшись, пішов вздовж камери, а я, ніби зачарований, хвилину дивився повз вартового, який щось питав мене. Врешті я зрозумів його питання—що я хочу—і механічно відповів:

— Чи не можна піти до якої камери поспитати щось прочитати?—Хоч я був переконаний: вартовий одмовить, та все таки почав доводити, як нудно сидіти, не маючи й прочитати що.

На превелике диво—вартовий хутко засунув ключа до дверей.

— Тільки швидше, будь ласка,—придушеним голосом промовив він, боязко зиркнувши вздовж коридору.

Я хутко подався до камери, звідки тихо линула мелодія.

Ніби за командою, пісня стихла, і в мій бік повернулись голови. Арештанти в цивільнім одязі покотом лежали на ліжках, і по тому, як всі вони раптом повернули голови в мій бік, було ясно— вони не спали. До ґратчастих дверей, через які я заглянув до них, підскочив білявий чоловічок. Він хвилину дивився на мене. Його погляд поволі мінився з суворо-недовірливого на лагідно ласкавий.

— Я хотів попрохати у вас щонебудь прочитати,—прошепотів я, ніби боявся порушити тишу, що панувала в камері. Чоловічок швидко повернувся до полиці, спорудженої з дошки на мотузках, де лежала купа книжок. Він запитав щось по-польському у чорнявого юнака, який лежав на крайньому ліжку, вихопив пару книжок і подався до дверей.

— Що це—ви всі хорі, чи що?—запитав я, беручи просунуті мені крізь ґрати книжки.

Білявий озирнувся, подивився на ліжка, ніби перевіряючи моє запитання, потім, глянувши на мене, лагідно відповів:

— Ми чекаємо відповіді на наш ультиматум. За півгодини буде вирішено, чи ми голодуємо, чи ні.

Я нічого не зрозумів з його відповіді, але, щоб якось протягти розмову з людиною, що, можливо, була ув'язнена за те саме, що й ми, запитав:

— Який ультиматум? Кому?

— Прокуратурі. Хай скажуть, за що ми сидимо... віддають під суд. Побачення з рідними два рази на тиждень... Прогулянка...—Але він не договорив

— Прошу, панове,—промовив біля мене вартовий. Я зиркнув на нього і побачив в очах цього стражника відблиск жалю. Чи він мав яке своє горе, чи просто йому було шкода нас усіх.

Я кивнув білявому в'язневі на знак подяки й подався до своєї камери.

— Атож, коли вони почнуть голодівку, ми теж пристанемо,—зауважив Михайло, коли я розповів йому причину тиші.

— „Роріолу“,—прочитав я назви книжок. Але книжки були польські, і я з жалем похитав головою.

— Це гарні речі!—захоплено відказав Михайло.— Хочете, я буду читати вголос?— І, не чекаючи відповіді, Михайло почав, як мені здалось, з чудовою вимовою читати новелю визначного майстра польського слова. Я слухав, немов чарівну казку, це читання, і мені здалось, що це якась незвичайна польська мова. Та мова, що я чув від поручника, жовнірів, Ляського й усіх, з ким тут довелось здибатися, була такою незграбною й безбарвною, що ця соковита, барвиста, витончена мова, яка звучала тепер з вуст Михайла, здалась мені зовсім одмінною, сповненою краси.

У коридорі нараз почувся лемент, бряжчання тупіт.

Михайло замовк, і ми підійшли до дверей.

З тої камери, де я добув книжки, ув'язнені виносили в коридор запаси їжі. За кілька хвилин вздовж стіни лежала довга купа посуду, хліба, якихось пакуночків.

Ми мовчки перезирнулись, а я усміхнувся, побачивши, що Михайло обвів поглядом нашу камеру, ніби шукаючи чогось, щоб винести до коридору. Ми нічого не мали, крім цигарничок із тютюном та сірників.

Згодом в коридорі знову настала мертва тиша.

Коли нам принесли обід, ми відмовились од їжі. Новий черговий стенив плечима й наказав арештантам в сірій одежі нести чавуни назад.

Увечері, коли ми відмовились і від брудної гарячої водиці, що звалась „кавою“,—з'явився до нас інспектор.

Він був трохи схвильований і, оглядівши нас обох по черзі з голови до ніг, запитав:

— Ви теж більшовики? Чому ви голодуєте навіть не попередивши нас?

— Бачите, пане, ми не знаємо ваших порядків,—відказав я,—але ми приєднуємось до домагань арештованих, хоч би хто вони були, коли їх, як і нас, запаковано сюди не знати за що.

— Ми вимагаємо, щоб нас судили, коли в чім винні,—додав Михайло.

Інспектор поторгав вилогу свого кителя, прикусив губи і, повернувшись до виходу, кинув:

— Гарзд!

Потяглись жахні дні голодування. Організм вимагав задоволення і завдавав мук, що чимраз збільшувались і призводили до якогось божевілля. Нюх ловив найлегший запах їжі, що нісся з коридору, навіть пах хліба, що десь проносили для

ув'язнених інших відділів тюрми, просякав до нас, роз'ятрюючи апетит. А носії страви, ніби нарочито, за чиїмсь наказом проносили по кілька разів коридором гарячий борщ, каву, що наповняли парюю повітря і викликали бажання їсти. Звичайно, цей кислий, брудний борщ або каву було огидно їсти чи пити, але тепер вони здавались недосяжними ласощами. Раптом третього дня організм охляв, не хотілось рухатися, і стало байдуже до всього на світі... Цигарки, що ми палили, нудили нас.

П'ятого дня нам було зовсім байдуже до їжі. Ми лежали на ліжку нерухомо, прислухаючись до звуків в коридорі. Ми два рази чули з тої камери якісь вигуки, потім тупцяли люди; з окремих слів і реплік ми зрозуміли, що звідтам двох ув'язнених винесено до лікарні...

Мені тепер було зовсім добре. Я навіть сказав Михайлові, що голодувати тепер можна хоч цілий місяць. Адже американці вживають це як лікування... Тільки не треба палити.

Михайло взявся знову за „Porioly“, і я мав на солоду з мережева звуків та мистецьких комбінацій автора.

Нараз ми зачули жвавий гомін і тупотіння. За хвилинку ми побачили серед ґрат наших дверей обличчя білявого чоловічка. Він, захлинаючись, вигукнув:

— Голодівку скінчено! Вітаємо з перемогою!

За тим білявий чоловічок зник, а, коли ми підвелися і підійшли до дверей, він знову був

біля нашої камери, просунув нам засохлу булку і застеріг:

— Будь ласка, два рази: рідка кава й суха булка...

І ми залюбки випили тюремної кави.

Увечері Михайла покликано до контори.

— Нарешті,—пробурчав він, взуваючи черевки.—Голодівка таки має наслідок. Звичайно, вони мусять нас випустити.

— А чому мене не кличуть?—запитав я.

Він подивився на вартового, що чекав у дверях, але, не діждавши від нього відповіді, сказав:

— Звичайно, викличуть. Просто забули.

Кожен раз, коли я хоч на момент розлучався з Михайлом, я відчував якусь порожнечу й безнадійну самоту... Так і тепер, я схвильовано ходив по камері, прислухаючись до брязкоту в коридорі. Врешті, я почув знайомі кроки, а потім побачив його самого. Він ішов похапливо, ніби його хтось підганяв. Коли він увіходив до камери, я побачив його бліде, як пергамен, обличчя.

— Вони знають усе,—коротко промовив він

— Як?—аж підстрибнув я на місці.

— Так, усе. Що я не Станіслав Закомельський, а Михайло Меринос. Знають, яка організація мене послала. Мало того, вони знають, де народився, де вчився, скільки маю дітей і де моя дружина. Цілу біографію знають, починаючи від дитинства. До всього того нахваляються за кілька день арештувати мою дружину... Ви розумієте тепер?

Я остовпів і безтямно дивився на його бороду, що тремтіла.

— Хто ж це міг? Звідки вони дізнались?—бурмотів я.

Михайло здвигнув плечима і, підійшовши до вікна, дивився в простір над дахом тюрми.

— Гаразд. Хай у них там по наших боці є шпики, але звідки вони дізнались про вашу біографію?—стурбованим голосом питав я.

— Певне, мають добру агентуру,—промурмотів він і нервово стиснув у кулак бороду.

— А про мене що казали?—раптом запитав я.

— Ні слова. Але, звичайно, вони напевне все знають, і вам доведеться не опиратися...

— Чудово!—спалахнув я.—Ви не казали мого дійсного прізвища Ляському?

Він сердито зиркнув на мене й пробурчав:

— Ви знову за своє?

— А скажіть—Ляському ви колинебудь розповідали про себе?—роздратовано запитав я.

— То що? Якось розповідали один одному про себе.—Він сів біля столу й, узявши „Роріол“, почав неухважно перекидати сторінки.

Я зареготав. Михайло підвівся, щось хотів сказати й знову сів, а згодом промовив:

— І реготати нічого. Я ось мушу щось написати для протоколу. Сідайте краще, разом складемо, щоб не вони писали, що захочуть.

— Нічого я не буду писати. І, будь ласка, про мене ні звуку, коли ви не казали нікому, як моє дійсне прізвище.

— Ви, біг-ме, вибачте, дурний!—прогомонів Михайло і з пересердя аж зломив перо, що почав ним щось виводити на папері.

— Знайте,—вони арештували Юлія і нам чи вам самому тепер однаково не пощастить щось зробити... Принаймні, там у нас будуть знати за наш арешт і пошлють інших.

Я, мабуть, не чув, що він казав, бо звістка, що арештовано Юлія, а виходить— розбито всі головні зв'язки, мене зовсім приголомшила, і я безсило сів на ліжку.

— Але, чорти батька його! Вони брешуть! Звідки вони знають, де Юлій? Я не буду признаватись... Хай доведуть, хто я!

Михайло підвів від паперу голову.

— Гаразд,—промовив він.—Тоді вони вас триматимуть тут цілі роки, як отих політичних,—кивнув він головою на двері.—Яка буде з того користь? За кілька місяців буде обмін полоненими, і ми можемо повернутись, щоб діло робити. Майте хоч трохи логіки, коли маєте щось на плечах.

— Єрунда. Спробувати не пошкодить. Я не признаюсь,—рішуче заявив я.

Поліція, мабуть, вирішила не турбувати мене. Коли я за кілька тижнів після цього побачився з дружиною, і вона розповіла мені поводження з нею, я зрозумів, чого мене не кликали на допит.

Діставши від Михайла признання, спритний у своїх справах помічник начальника поліції за годину був у жіночій тюрмі. Перед тим дружину майже зовсім не викликали, крім одного разу, коли вона з обуренням відкинула обвинувачення і домагалася звільнення... Але того вечора, коли її покликали до контори, поліцай передав їй ніби від мене привітання і спокійно зауважив, щоб вона надалі не вдавала з себе безвинної, а краще призналася. „До речі,—пояснив їй, позіхаючи, поліцай,—ось уже ваш товариш Михайло Меринос написав“,—і він подав писане ним признання. Жабі кинула оком. Дійсно, то було писано Михайловою рукою, і з його підписом! Жабі тоді нічого не лишилося робити, як засміятись і зауважити: „Що ж, ваша взяла“.

За кілька день після Михайла мене покликано до контори. В кабінеті сидів знаний мені поліцай. Він чемно усміхнувся, витяг із теки жовтий папірець і, показавши мені його, спитався:

— Ви не знаєте нічого про цю цидулку?

То була шифровка. Копія шифровки, що писав я до Юлія, і, що передав через Ляського до центру.

— Ми, бач, заарештували вашого приятеля Юргенса, тобто Юлія Болотюка. Так оце й знайшли в нього...

В мене в голові пішло все шкереберть.

— Правда, ми не знаємо змісту цього листа, але знаємо, що писали його саме ви. Писання

ваше. У нас є добрі лупи,—тягнув, позіхаючи, поліцай, ніби хотів натішитися моїм хвилюванням.

— Я вам кажу, що не знаю ніяких Юліїв. Прошу не вигадувати. Я актор, втікач,—гостро відказав я.

— Тоді, може, скажете, пане Леоніде Віоліне, щоб ми разом з вами звільнили й вашу дружину—пані Жабі?

В голосі поліцайя чулася іронія. Він витяг із теки папірець і подав мені.

То було признання Жабі, що його добув від неї дефензивник.

— Коли б ви знали, палкий пане Леоніде, хто в нас працює, так ви б напевне луснули з персердя,—сказав він до мене, коли я сів і, закусивши губи, тремтів від злости.

— Атож,—відказав я,—коли мати до послуг таких мерзотних людців, як той, що передав вам копію чи самий шифр, ви далеко підете.

Він почервонів, але нічого не відповів.

— Дуже радий, що надалі ми не будемо сваритися, а ви собі спокійно чекатимете, доки ми обміняємо вас на наших панів, що застрягли в ваших краях. Ми вас довго тримати не будемо, а то ще, дивись, захочете втекти на свою голову... До речі, тепер ви нам не страшні і ви час од часу можете бачитись із своєю дружиною.

Наша аудієнція скінчилась, і я повернувся до камери, щоб ще раз ствердити своєму приятелеві Михайлові свої переконання про Ляського.

... Політичні не перечили, щоб ми перейшли до них, і того ж вечора ми вибрались до їхньої господи.

Це була величезна камера—на сорок п'ять ліжок по обидва боки. Кілька вільних пристебнених ліжок висіло на стіні. Посеред кімнати простягся довгий стіл, а біля нього—такі ж довгі лави. Як розкіш, із меблів тут було кілька стільчиків та ще другий стіл у куті, що на нім були передачі „для політичних“.

Тут було тридцять вісім чоловіка „більшовиків“... хоч ні про одного з них поліція не мала певних доказів. Так уже ведеться в світі, що підозренного ізолюють від суспільства. Так і тут: хто тільки був запідозрений у більшовизмі—його запровадили сюди.

З правого боку від мене було ліжко Янека, задумливого чорнявого юнака, що вважався тут за ватажка, а, як потім ми довідались, він був одним з активних діячів польського центру. Янек був надзвичайно лагідної вдачі, говорив спокійно, з привабливою усмішкою, і лише коли розмова заходила про тактику чи перспективу розвитку світових революцій і людства, його чорні очі палахкотіли іскрами, і він увесь був, як натягнена струна. Проте, він здебільшого мовчав, і тільки, коли треба було розв'язати яку заплутану дискусію межі кількома політичними, тоді або до нього звертались, або він сам устрявав, щоб розтлумачити питання. Ліворуч від мене стояло ліжко ста-

ренького дідка, що своїм виглядом, подобою, трохи нагадував Ляського. Щоб приховати й не виявити своєї немочі, що точила, певне, його легені чи серце, він раз-у-раз ходив по хаті, а вночі ховав лице в подушку, і я чув, як він намагався притамувати стогін. За віщо посадовлено до цюпи цього старого поляка, я так і не довідався, аж поки його не звільнили за кілька тижнів. До нього частенько присідав товариш Янек, і між ними точились довгі тихенькі розмови.

З другого боку від старого розташувався юнак Протаз, ще зовсім хлопчик, років на п'ятнадцять-сімнадцять. Протаз був або надто веселий і втворював такі кумедні штуkenці, що всі до одного лягали покотом од сміху—він знав силу різних чарівних забав,—або ж він усе зідхав, і тоді його не чути було цілими днями... У нього залишилася вдома без шматка хліба старенька мати і молодша від нього сестра. А втім, одного разу крем'язний мов цирковий силак, пикатий Адам Збенський підморгнув до старенького й зауважив:

— Яюсь на побаченні я бачив, крім матусі, ще й досить гарненьку дівчину, що він з нею розмовляв і поводився зовсім не як із сестрою та називав її Зосею, а не Валею, як звать сестру...

— Хлопець зашарівся і, блимаючи наївними очима, відказав до того:

— А... а... хіба до тебе на побачення не приходить Тиля...—і сумним тоном додав:—Дурний, коли б не вона, мамця давно померли б із голоду...

Янек кинув на Адама докірливий погляд, і той, щоб загладити свою провину перед хлопцем, сказав:

— Диви, Протазе, як я одного разу звів поліцая.

Він ухопив тендітного, але верткого мулярника Штепана, що трапився біля нього, і миттю поніс його собі над головою. Бідачисько дригав ногами, але Адам ще з хвилину тримав його під стелею. Я поглядав на цього грубезного, як куфа, пикатого чоловіка і міркував: „Як він тут на прокислім борщі та каві—помиях, зберіг свого тулуба?“—Ще більше я був здивований, коли побачив, що він надто мало їсть, а за кілька місяців, коли Адам ще погрубшав, я довідався, що він слабує на акромегалію...

— Біда мені з цим,—хвалився він якимось.—Адже хіба хто повірить, що це хоробливе? Кожен міркує: „Ото відгодував своє черево й пику, як кабан... Цьому, мабуть, добре живеться“...—і він сміявся дзвінким приємним сміхом, а очі світилися юнацьким завзяттям.

— Одного разу трапилось таке, що я волів би провалитися крізь землю,—тягнув він далі—це було на передвиборному мітингу, серед мулярів. Там були від усіх партій, тож і мене вирядили туди. Звичайно, я всіх попередніх промовців, різних аристократів та соціялістів, стоптав у багно. Коли це в час моєї промови про те, як бідний люд голодує, страждає від сухот, хтось із спритних ворогів гукнув: „Ви подивіться на цього, як він роз-

жирів од голоду?! Гляньте на його пузо, пику!.. Що він нам голови морочить!“ Звичайно, я провалив справу,—закінчив він.

— Ні, ти краще розкажи про свої роботи, — гукнув Протаз.

Всі чомусь засміялися, а я й Михайло ніяково поглядали навколо та на Адама, що теж вишкірив свої білі зуби.

Врешті він розвів руками й промовив:

— Що ж тут дивного? Для якого дідька я буду працювати? На капіталістів?

В цей момент до нас протиснувся білявенький присадкуватий чоловічок і, витираючи сльози долонею, зауважив:

— Він має тисячу й одну професію. Хай він розповість, як він працює в наймах.

— Та не перебивай,—сам розповім,—сміючись і відтягнувши білявого набік, промовив Адам.

— Ну от, скажімо, на заводі Гюта. Приходжу. Дивляться і гадають: „О, цього можна й замість битюга запрягати.“ Призначають на роботу. Мені вказують циліндра від малого дізеля. Його треба перекотити в другий двір. Я прикинув оком—роботи душ на п'ять... „Якого дідька,—думаю,—один буду це робити, коли п'ять голодних зароблять?“ Взяв свій чемодан і подався геть з двору.—Адам усміхнувся.

— За містом відбудовувався тартак акціонерів. Дають і там роботу. Знаєте, мені ніде не відмовляють, як тільки глянуть на мене,—пояснив Адам,—

і провадив:—Треба перетягати тачкою цеглу від складу до будівлі. „Гаразд,—міркую,—де б його покласти свого чемодана?“

— Він скрізь із чемоданом ходить,—перебив його білявий, пояснюючи нам,—а в тім чемодані—дві хустки до носа та робочий хвартух!—І білявий зареготав...

— Дурний ти, Владеку,—спокійно зауважив йому Адам.—А коли треба, може, вбрання покласти. Що ти його так і кинеш на цеглу?—Потім, звернувшись до нас, з усмішкою додав: — Аджеж я мандрівний робітник. Так ото,—казав Адам своє оповідання,—заховав я під повіткою свого чемоданчика, наклав цегли на тачку, закурив, посидів трохи на ній, а потім повіз. Одвіз одну... „Е,—думаю,—коли я так буду справлятися, то, гляди, за три-чотири дні впораюсь“... Прикинув оком, вирахував цеглу—виходить, коли б для себе робив, так за три дні скінчив, а коли на капіталіста—то за всіма правилами праці тут треба ще двох тачкарів, та й то роботи вистачить на п'ять день. Треба ж людям заробити... Так ото я собі не кваплюсь, тягаю потрохи та й тягаю. Правда, щоб хто не підчистив чемодана, я його теж поклав на тачку. І що ж ви думаєте: другого дня ще одного приставили. „Тільки швидше“,—кажуть. „Натрапили дурних“,—гадаю. Хлопець трапився ще неїжджений. Куди тобі! Він так кинувся до роботи, що аж засапався. Тоді я його посадовив на тачку й прочитав кілька лекцій. Звичайно, робота пішла

охвітніше. Так ми й попрацювали там цілий тиждень.. Правда, ще б можна було днів зо два поробити, та іродів десятник захопив нас, коли ми якраз відпочивали собі межі дошками. Мабуть, той хлопець хріп дуже, коли спав.

— Отака моя система праці!—закінчив Адам.— Може, скажете, погана?—звернувся він до компанії.

— Він і поліцаєм був,—знову пристав до нас білявий Владек, що, певне, був незадоволений з оповідань свого товариша.—Слово чести, був. Правда, тільки один день... Послали його одразу на саму паскудну роботу для всіх поліцаїв—наводити лад біля державної молочарні, де на картки видавали масло. Так що ж він утнув там? Як тільки підходили до дверей пани та пані, чи їхні наймички, він їх викидав із черги, а першими пропускав голоту. Ото була лахва для бідноти. По всіх бідненьких квартирах тільки й було в ту ніч розмови, що про гарного поліцая... Дехто пропускав, що уряд так наказав... Чудасія! Другого ранку вся бідацька Варшава посунула до тієї молочарні. На жаль, Адама вже не було. Того таки вечора його звільнили.

Взагалі, Адам тут був улюбленцем, і коли в камері ставало надто сумно, а штуки юнака Протаза вже не могли розважити товариство, тоді Адам починав щобудь оповідати з своїх незчисленних пригод та життєвих штукенцій—і камера знову веселішала, а сум людський поступався перед бадьорістю та добрим настроєм.

Третім веселим був присадкуватий білявий Владек—муляр з фаху. Все своє життя він здебільшого сидів у тюрмі—і за царських часів, і за польської республіки, але це йому не заважало мати на передмісті Варшави досить величеньку сімейку: вона складалася з шістьох дочок, що старшій з них було десять років, та одного, найменшого з дітей—сина. Владеку щастило ціле життя. Він нікуди не виїздив із Варшави, його нікуди „не вивозили“. Він ніколи не належав і тепер не належить до жадної партії, але його конечне завдання було, як він казав—„знищити панство“. За царських часів він допомагав усім революціонерам—чи переховував кого, чи давав приміщення для літератури, чи просто іноді встрявав де, щоб визволити з рук поліцая якого бунтівника. Тепер усі його симпатії перейшли на комуністів, і він був найвірнішим їхнім другом. Тому не дивно, що Владек одсиджував перманентно не більше, як місяців зо два, зо три, а іноді й рік... Принаймні, всі варшавські тюрми були його помешканнями, і кожен вартовий політичного відділу, коли довгенько не було в тюрмі Владека, позіхаючи, казав до своїх колег: „Щось довго немає Владека.. Невже потрапив до іншої хурдиги?“ Коли Владек виходив на волю, все тюремне начальство теж знало, що він через яких пару місяців знову повернеться... Проте, Владек завжди був переконаний, що йому таки пощастить знову вийти на волю. Тоді він сумував, бо доведеться покидати това-

ришів, хоч і радів з того, що побачить сім'ю, дітей, які матимуть хоч у свята пончиків до кави. Спочатку Владек страшенно не любив сидіти влітку, коли мулярська справа аж кипить, однак потім він зметикував і навчився у тюремних майстернях палятурництва та бляхарства. Відтоді йому було однаково, коли сидіти. Сюди він потрапив уже місяців зо два і сподівався на звільнення. Він був безугавно веселий, і, хто його не знав, не йняв віри, щоб цей, здавалось, безпечний сміхун був батьком дітей і революціонером ціле своє життя. Тільки коли йому доводилось сидіти на лекціях Янека про марксизм та інші галузі соціяльних наук, він був задумливо-серйозний.

— Хоч я й не в партії,—зазначав він, коли заходила розмова про те, навіщо він учить марксівський закон,—і ніколи не буду комуністом, а, може, навіть доведеться і з ними боротися, як запаніють, як ті наші „соціялісти“, але вчитися гарних речей треба. Це не пошкодить.

Оця трійця була серед чотирьох десятків ув'язнених, як соняшний промінь серед похмуро-сумних скель.

Третину ув'язнених становили скалічені або хорі люди, що вигоювались тут без лікарської допомоги.

Броніслав, ставний, як німецький капітан, тільки з буйними вусами під Шевченка, був сливе глухий. Щоб він почув що, треба було кричати на всю тюрму. До того ж у нього було болючий уве-

ред в животі. Це все він дістав, як подарунок на ціле життя, від республіканських соціалістів жандарів під час лодзінського страйку. Він сидить мало не рік, а поліція все вишукує доказів його більшовицької роботи, щоб колись розпочати слідство.

Він був тут за шапаря. Цю „посаду“ посідав уже кілька місяців, і всі були задоволені його розподілом сніданків та вечер. Він так чудово виконував свої обов'язки, що, коли який тиждень чи два не було передач, ув'язнені завжди щось мали – коли не по шматочку ковбаси або сала, чи смальцю з булкою, так хоч по півгрудочки цукру та по маленькому куснику калача. Одного разу серед ночі він почав вовтузитись у своєму куті. Всі так звикли до його акуратності лічити та вичисляти своє „споживче майно“, що цьому не надали жадного значення. Хто грав у шашки, хто в доміно чи читав, а деякі навіть уклались спати. Коли нараз він будить тих, що поснули, і наказує хутко вдягатися. Коли б він не підморгував до кожного, можна було б подумати, що в нього в голові кебета догори дригом стала. Гадали, що й цей, нарешті, вигадав якусь штуку, бож одного разу Адам, Владек та Протаз утнули серед ночі панахиду по одному дуже злющому вартовому, якого забрали десь на другий відділ, до кримінальних. І яке було наше захоплення, коли Броніслав одкрив скатертину—і на столі серед двох порожніх винних пляшок ми побачили свої філіжанки.

— З новим роком, панове товариство!—проголосив він, взявши свого келхеа й піднісши його догори,—прошу частуватися.

Аж тоді ми згадали, що маємо сьогодні новий рік. Було п'ять на першу. Тої ночі ми добре поласували.

Коли саме він вийде з тюрми, Броніслав не знав, як певне не знав, чи взагалі колибудь вийде. Він тільки знав, що жандари позбавили його слуху скалічили на все життя його нутро. Отже, коли йому траплялось почути хоч слово „жандар... поліція“, він увесь палав і, стиснувши кулаки, промовляв: „О! я їм покажу. Ми їм на все життя дамоєь у знаки!“

Якось ми грали з ним в шахи чи доміно, і я не-нароком щось промовив. Його обличчя переко-силось, він зиркнув на мене очима, сповненими страж-дання, і, ткнувши себе у вуха пальцями, казав:

„Ви собі не уявляєте, які муки бачити, як люди говорять—і не чути. А ще вісім місяців тому я був зовсім дужою людиною“...

Мені тоді стало так боляче за нього, що хоті-лося ридати.

Його нещасливим товаришем по Лодзі був куль-гавий молодик, майже без передніх зубів у роті; хоч він був і природний поляк, але його товариші звали Іван. Це він помінявся іменами з одним гуцу-лом робітником, з яким його разом схопили на мітингу в час страйку і який після жандарських знущань не витримав і сконав у тяжких муках—

йому розтрощили всю голову, і він зійшов кров'ю разом із мозком. Цей Іван вийшов щасливішим, ніж той Іван, що загинув. Він тільки на одно вухо не дочував та кульгав на одну ногу, що викрутили жандари, домагаючись, щоб він назвав більшовиків на фабриці. Але їм не вдалось почути від нього жадного прізвища.

— Ви, може, дивуватиметеся, чому я на одно вухо став тугий, а Броніслав зовсім оглухнув?— якось запитав він мене і зразу ж пояснив:— Коли їм не пощастило видобути від нас дізнання, не зважаючи на те, що вони тільки з нами виробляли:—і ноги крутили, й на животі танцювали, й зуби повибивали... тоді вони почали на нас з двох боків в обидва вуха лити водою з кишки. У мене перед тим одно крутило, і я заклав ватою. От і врятував. Іван був неспокійний і цілий час підбивав Янека дозволити йому тікати, бо він непереможно хотів іти на роботу або тікати до Росії чи ще куди. Він доводив, що не може байдикувати в тюрмі, що його душа кипить помститися за померлого товариша, за знущання.

Янек вичитував йому цілу лекцію про те, як повинен реагувати комуніст на особисті образи чи на образи близьких. Він доводив йому, що біль фізичний однаковий скрізь—чи якому марокканцеві в Африці, чи краківському вантажникові, що особисту помсту треба підпорядкувати загальносвітовій пролетарській, і не лише як помсту для помсти, а для перемоги.

Іван тоді шкутильгав до мене або Михайла й починав запально доводити, як він різатиме їх по шматку і на очах у них же смажитиме... Його очі палали, а губи дрижали. Він доводив нам, що його вдача вимагає якоїсь дії, а не сидіння в тюрмі, і що він ладен хоч зараз тікати геть під три чорти. Він шепелявив:

— Умовте Янека, хай доведе центрові, щоб дозволили мені тікати. Біг-ме, я скажуся тут.

Але Янек був, як кремінь: „Ще не час... нема рації. Коли треба буде, дістанемо розпорядження“, — відповідав він на запитання.

Іванову ідею втечі підтримував кудлатий Пйонек-граф. Графом він став завдяки поліції. Коли рік тому його якось арештовано на одній вечірці, де поліція знайшла листівки, його на допиті спитали: „А ви часом не родич графові Пйонекові?“ „Авжеж“, — з усмішкою відповів він. Його так і записали — граф Пйонек. Коли звільняли його (бо винного не знайшли, — хтось таки дременув через вікно, щоб одвести слід) — поліцай похитав головою і зажуреним голосом промовив: „Дивно! Швець і — граф“ ...

З того часу його прозвали графом. Так оцей „граф Пйонек“ теж не мав терпцю сидіти. Правда, більш урівноважена, не така палка, як Іван, людина, він ніколи не звертався до Янека з пропозицією тікати, але вдвох із Іваном цілими годинами вигадував найрізноманітніші способи втечі.

Графові теж було чим згадати польську дефензиву. Раніше він працював на ленінградській фабриці взуття, але після революції йому, як полякові, заманулося до рідного краю; де, на його думку, пролетаріят щось довго чухався і не брав до своїх рук свої багатства. З ним був і його брат. На кордоні їх заарештували, як більшовицьких агентів. У брата знайшли членський квиток соціал-демократів більшовиків. Він і в голові не покладав, що, їдучи до рідного краю—вільної республіки, не можна мати соціал-демократичного квитка... Тож їм довелося зазнати тортур. Їх залишили в чому мати породила, а одіж порізали на шматки—все вишукували паперів. Потім обох підсмажували в кузні, тискали їм ковальськими кліщами руки, підвішували за австрійським способом на дереві, і тому що граф зомлів зовсім та й у нього не було документа (він вступив до комуністичної партії аж тут, зазнавши отих тортур), його випустили, а над братом так знущались, що він не міг і підвестись. Йому навіть відтяли те, без чого людина не може мати нащадків, і потім кинули до цитаделі, де бідачисько й сидить другий рік, сподіваючись, що уряд колись таки видасть „закон про охорону краю“—і йому призначать суд. Граф погано володів руками: він їх не міг підносити догори—щось із жилами трапилось після підвішування.

Довершували покалічених ще Юзько Гарець та Юдко Левик. Перший зовсім не міг рухати головою—йому перекрутили шию. Дефензивники до-

міркувались закласти його голову межі двері і намагалися, певне, відсмикнути від неї тулуб. Тепер бідолага не міг повернути голову інакше, як із цілим корпусом. Юдка ходив, зігнувшись на один бік, йому підрізали під пахвою жили—і сердега став кривобоким.

Коли я дивився на цю жертву дефензивників, я пригадав Валентину й робітника та юнака єврея. Мене оповив смуток і туга за таку цивілізацію, що несли з собою будівники нової республіки... Я підійшов до Янека й сказав йому про Валентину. Він обіцяв переказати до центру про неї, щоб сердега не потрапила в Вільні в становище, коли й свої люди будуть вважати її за чужу. Потайки від Михайла я кинув Янекові гадку перевірити Ляського, бож було трохи дивно: минуло вже кілька тижнів, а ми з Михайлом і досі не одержали від нього теплої одежі, як і жадної звістки.

XV. КАТОРЖНИК

Ув'язнені не марнували часу. Вони були розподілені на кілька гуртків для вивчення марксіських законів, революційної тактики, різних мов та спеціальних наук. Камера була якоюсь універсальною, теоретичною лябораторією. Одного разу, під час відпочинку, веселий Владек, ставши на ліжку, мусив веселим тоном констатувати, звернувшись до всіх:

— Ото, коли вийду—не підступайся, кобето. Перш за все, я знаю польську мову, як свої п'ять пальців, подруге,—не гірше за самого Янека знаю марксизм і, потрете, я тепер уже можу бути за бухгалтера в першій-кращій установі. Може, скажете, я зле математику вчу?

Хтось неймовірно мотнув на це головою і він звернувся до Янека:

— Прошу довести неймовірному.

І Янек ствердив, що Владек іде першим серед гуртка математиків.

Ув'язнені щотижня мали побачення з своїми близькими. У цей святний день вчення припинялось. В камері стояв гармидер, шум. Раз-у-раз хтось з'являвся знизу з горщиками, рондлями та глечиками з їжею і ділився новинами, що дізнався від брата, сестри, жінки, знайомого, що мали з ним побачення. Тоді перед нами життя Варшави й цілої Польщі було як на долоні. Ми знали за нові події та скільки людей польській дефензиви пощастило захопити минулого тижня. Але минав цей повний щастя для кожного день—і знову наступала тиша й систематичне вчення ув'язнених. Крім Янека, студенти Бенський та Шлюзберг не тільки віддавали свої знання ув'язненим, але й самі безнастанно вчилися, навперемінку викладаючи один одному свої знання.

Мені щеміло серце за Жабі. „Що з нею?“ Одного дня це болюче питання було розв'язане: з контори тюрми сповістили, що мені таки дозво-

лено побачитися з дужиною... але не в неї в тюрмі й не тут, а на „нейтральній“ території в поліцейському комісаріяті.

Я ввесь палав і, здається, був до всіх неуважний. Я чекав дня побачення, як дня волі.

Мені відлетів сон, і кожна хвилина часу здавалась за вічність. Певне, я захворів би, коли б нова подія не заступила похмурі дні. Ще вдосвіта Янек схопився з ліжка й нервово почав ходити по камері. Його дерев'яні капці ритмічно цокотіли по асфальтовій підлозі й неприємним звуком збуджували турботливі почуття.

Він безперестанку палив і врешті, побачивши, що я теж прокинувся і взявся до тютюну, підійшов до мене, сів на край ліжка й промовив:

— Цієї ночі захопили наш центр... Хто встиг утекти, ще невідомо. Але сьогодні до нас когось приведуть...

Я не питав, звідки він дізнався про це. Янек мав такі способи сполучення з волею, про які ніхто не відав, хоч усі щоразу почували його обізнаність з тим, що „там“ робиться...

Він почав тремтячими пальцями крутити цигарку.

— Невже, невже тутешня охорона влади так чудово працює?—тихо запитав я, вражений звісткою.

— Тут щось не теє! Тут якась зрада! — кинув Янек.—Але ж я всіх знаю. Не може бути! Ніколи в світі!—тихо гомонів він.

В цю хвилину в коридорі забряжчали залізні двері.

— Це вони!—похапцем промовив Янек і хутко пішов до дверей.

За мить усі прокинулись. А на порозі камери Янек чоломкався з літньою русявою людиною і білявим юнаком.

— Пан Барон! Пан Земський!—загукали з ліжок ув'язнені. Деякі схоплювались і босоніж в спідньому одязі перебігали до новоприбулих, щоб привітатись щирим чоломканням.

Прибулі знали всіх. Вони кивали весело до кожного з них, кидаючи на всі боки до в'язнів слова привіту чи який жарт.

— Вам, певно, не зле тут у наших польських гостинах?—вітаючись із нами, бадьорим тоном зауважив русявий Барон.

Янек знову повеселів і жартував з товаришами, зауваживши, що новоприбулі трохи розвантажать його від лекцій. Потім я зрозумів, чому Янек був такий веселий: заарештовано тільки чотирьох: Барона, Земського та двох жінок. Решта уникла арешту—і робота не спинятиметься, хоч трохи й ускладниться, бо доведеться знову нав'язувати контакти й перемінити пункти зборів...

Барон і Земський були рідні брати Янека. Про це, здається, в камері ніхто не знав, а коли знав, то удавав, що не знає.

Чому вони всі мали різні прізвища, було цілком зрозуміло, і цим питанням я ніколи не турбував Янека.

Земський був студент останнього курсу, а Барон—управитель банку. Барон був певний, що його за кілька днів випустять: поліція жадних доказів не має, а його не аби яке становище на біржі примусить владу не так поводитись, як із „безбатченками“ та „лайдаками“, що за термінологією поліції були всі ув'язнені в Мокотові.

В цей день всі варшавські газети присвятили цілі сторінки перемозі влади над злочинною організацією. Ще б пак: захоплено цілий центр разом із паперовим гуздром. Преса соціялістів до цієї радісної інформації додавала своїх міркувань. На її думку, після цього більшовики врешті визнають, що їхні наміри—„злочинні“, і покинуть колотнечу та зваду серед пролетаріату Польщі.

Янек усміхнувся на ці сподіванки, а Владек, цей непартійний більшовик, аж за боки хапався. Йому на думку спало інсценувати таку урядову радість, і він, затагнувши в куток Протаза та Адама, напучував тих. Час од часу з кутка нісся гучний регіт.

...Вартовий, що вирядився зо мною до комісаріату, на диво, трапився досить симпатичною людиною.

Перш за все він не заперечував, щоб ми зайшли випити по чарці „міцної“. Після того ми з ним ішли вулицями Варшави, ніби приятелі які, а не як арештант і вартовий.

Вночі лив дощ, і небо ще не позбулося брудних хмар, що іноді проливали на заслинену і без того Варшаву свої помиї.

Почувалася рання холодна осінь. Людність, ніби аж тепер згадавши, яке сунеться холодне лихо, висипала на брудні пішоходи розкішної Маршалківської вулиці і наступом захоплювала магазини взуття, теплої одежі та... пивниць. Заклопотана голота, зіщулившись од холоду, підтюпцем протискувалась серед шляхетно вбраних пань, панів та, лякливо обминаючи військових офіцерів, зникала в темних суточках.

Я хутко відігнав від себе думку теж дременути в ті темні суточки, бо тепер це було майже не потрібно.

У комісаріяті вже чекала Жабі. Спочатку мені, а, може, і їй здалось, що ми просто випадково знайомі, а не чоловік і жінка, і оце зустрілися, щоб перекинутись кількома словами. вітання та й усе. Але це була тільки одна мить, бо раптом ми кинулись один одному в обійми, і наші єства сповнилися тою любов'ю й чуттям, що п'янять розум.

Якусь мить ми навіть не могли говорити і тільки роздивлялись один на одного, чутливо спостерігаючи зміну.

Жабі трохи змарніла, була бліда, а її тонкі жіночі риси, що вабили до себе, виявились ще яскравіш. Нас охопила та дитяча радість, що панувала над нами там у лісі, біля річки, на заллятім сонцем моріжку. Ми забули за все на світі й любувались один одним. Та раптом ми згадали, що це тільки побачення на півгодини, при свідках, з вартою за дверима та вухами в стінах. І ми похапцем

почали пошепки інформувати один одного про своє життя. Виявилось, що Жабі сидить разом із десятима жінками—політичними в'язнями, до яких вчора прибуло двоє нових: молоденьке дівчатко Гелен та старенька Кральська.

Наша розмова була така кострубата, що годі було щось доладу зрозуміти. Над нами тяжила кожна хвилина, що посувалася уперед, і болізне чекання, що ось раптом відчиняться двері, і вартовий оголосить про кінець побачення. Так воно й сталося. Тільки ми почали лагідно обговорювати можливість повороту назад—двері відчинились, і мій вартовий, усміхнувшись, дав знати, що пора йти..

І я не тямив, де я, що зо мною. Я ще був під гіпнозом голосу своєї дружини і її ласкавих, повних любови очей та нашої розмови. Я намагався впорядкувати свої думки, запам'ятати, про що ж ми домовились, які новини я передав їй та дізнався від неї, але все переплуталось мені в голові. Я не чув, що мені казав вартовий, і, аж коли він спинився, зрозумів його запрошення ще раз зайти до шинку. Я залюбки пристав на його пропозицію, і ми відсвіжилися нектаром національного польського виробу, що, як зауважив мій провідник, був не гірше від „колишньої царської“.

Кілька день я був насичений своїм побаченням із Жабі, і коли це перейшло в нове непереможне бажання побачити її, я взявся завзятіше до вивчення польської мови та нотування тих матеріалів, що диктувала розпалена голова.

О, тепер життя, що часом за останні дні здавалось іноді прибите пилом, знову розжеврілось і палахкотіло фарбистим полум'ям надій і упевнености в перемозі. Мені стало тільки тоді боляче за своє радісне чуття, коли одного дня Михайло довідався, що його дружина, яку запхали до тюрми аж у Львові, захоріла на запалення легень, а двоє малих дітей залишились у її сестри—старої злющої дівки. Мені було ніяково, і я нічим не міг розвіяти тугу, що повила серце мого приятеля, і що він її намагався приховати силуваною усмішкою.

Того дня Янек оповістив, що з сусідньої мішаної камери прибув один українець. В цій камері перебували тимчасово всілякі політичні в'язні. Там годі було дати собі раду й зрозуміти, за віщо хто сидить. Багато з них говорило, що сидять як винувачені в більшовизмі (хоч Янек мав добрі відомості, що вони з жадною більшовицькою роботою нічого не мали до чинення), тут були й монархісти та націонал-революціонери білоруси, литвини і взагалі „неблагодійні“... Іноді хтонебудь з них намагався перейти до нашої камери, але тоді долю його вирішав Янек. На предиво, наша камера за весь час нікого не взяла до себе, і Янек загадково іноді підморгував до мене оком.

Я розумів його побоювання, але, згадуючи Валентину, міркував, що й серед тих є отакі жертви жахного збігу обставин, коли своя людина могла вважатися за чужу.

Отаман камери Владек, що ставав завжди за старшого, коли потрапляв до тюрми, за згодою Янека, дозволив українцеві бувати в нашій камері. Це, звичайно, було як виняток, бо ні тому бідачиськові, панові Ханчукові, ані нам двом ні з ким було словом перекинутись своєю мовою. Адже коли вже все обговорено, все ясно, хіба часто розмовляють між собою двоє ув'язнених, які були Михайло і я? В такі часи поволі розум пристосовується до оточення, до спільної мови й потроху вилучає з неї нюанси значення і темп, і самий зміст мови. В такі часи людина поволі забуває неньчину мову, і у неї лишаються тільки її нездогризки, що ними вона потім тільки й виявляє приналежність до певної мовної культури... чи нації...

... До нас увійшов кругленький, ситенький, статечний літній чоловік з привітним поглядом. Він був добре вбраний, виголений і виглядав на галицького панка. Це можна було відразу вгадати, коли б навіть він нічого не говорив за себе. Ми люб'язно привіталися, і він сів на Михайлове ліжко.

— Так більшовики, кажете?— промовив він, усміхнувшись.— хоч ми й не казали нічого. А я оце зовсім навпаки,— додав він, не чекаючи нашої відповіді,— мене посадовили, знаєте, за що? За те, що обрали до Львівського магістрату... Їхав, дурний, до Варшави. Як же—центр, а я ж аблегат міста Львова—щось путяще! Ну, поїхав придивитись, як воно в центрі, а тут мене й схопили.

Аблегат усміхнувся із свого дотепу й задумано подивився на стіну.

— Що ж вони вам інкримінують?—запитав Михайло.

— Хіба їм треба щось інкримінувати? Хіба не досить того, що я українець? Хіба не відомо на цілий світ, що українці змовились між собою повалити Польщу чи визволитись із-під її піклування? Хіба не відомо, що всі тюрми Галичини набиті українцями за те, що кожний хоче збутись Польщі чи не хоче віддавати дітей до польської школи й таким чином повстає проти державних законів? Чи вилаяв ксьондза, що посів уніятську церкву, чи відбився від п'яного жандара, що чіплявся до жінки або доньки, чи в громаді голосував проти того, щоб прилучити яких пересельців поляків із Познані — за все те матимеш хурдигу. Взагалі, бунтівник кожен українець. А щоб одразу нагнати страху та показати, яка сильна польська влада, й що її закони непохитні, а наміри непереможні,—от і хапають за кожну дурницю, так собі, як от мене, та напаковують тюрми. Де там —тюрем уже не вистачає... І їх, мов отари, заганяють у концентраційні табори, де колись були полонені. Одним словом, точнісінько так, як у вас там у совдепії, чи то пак—на Радянській Україні.

Він огидливо скривився й хитнув головою—мабуть, він хотів ще щось сказати, та не зважився.

Я бачив багато типів у житті й у цей час міркував: що привело його до тюрми? Адже верхи поль-

ської республіки були в надзвичайно дружніх відносинах із „верхами“ національного уряду України, що під тиском бідноти й робітництва мусили тікати до Галичини, а потім до Польщі. Всі знали, що ці верхи склали угоду, за якою Польща мала допомогти їхньому урядові посісти владу на Україні, за що цей „уряд України“ без жадних претенсій визнав Галичину, як частину Польщі, та до того ще мав віддати їй деякі округи. Не було таємницею, що уряд мав також повернути поміщикам полякам „їхні землі й плеці“, а до того ще віддавав Польщі монополію деяких підприємств та військово-фінансовий контроль.

Михайло щось чемно зауважив Ханчукові, і той, потерши руки й трохи здригнувшись, ніби йому було холодно, провадив далі свою бесіду.

— Бачте, пане чи товаришу, як там у вас... я чув, що у вас слова „пане“ не можна говорити, а тільки „товаришу“, а от у поляків-більшовиків всі прозивають один одного панами й нічого. Ви послухайте!—мотнув він головою до камери, де чулись розмови.—І тут не вбачають нічого контрреволюційного в цім слові. А в вас тому, що це слово українське, воно посеред горла стає...

— А хіба „товариш“ не українське слово? Аджеж і січовики називали один одного товаришами, і навіть пісні є, де мова йде про товариша, як друга, брата?—лагідно відказав Михайло на зауваження Ханчука, що зовсім не стосувалося до початої розмови.

— Так... але там казалосься: „пане-товаришу“, а у вас же забороняють вживати цього слова.

Михайло, певне, зрозумів мій морг і далі залишив сперечатися на цю тему, знизавши плечима.

— Ото й виходить по-вашому, ніби ми йолопи,— повернувся Ханчук до початку розмови, що сам був перебив.— Та історія довела нам... Ні, не тільки історія, а так склалися економічні обставини, що москалі та поляки—наші вічні вороги. Це все одно, що ти маєш сусідів по обидва боки без криниці, а в тебе криниця... Вони завжди будуть лізти до тебе по воду...

— А чому б і не дати води? Хіба від того буде непереливки мені?—усміхнувшись, перебив Михайло.— А коли за те я попрошу у сусідів гарбуза чи картоплі, що в них уродили, а в мене на вгороді висохли—це буде зовсім гаразд.

— Го-го! Сподівайтесь, що вони вам дадуть вого гарбуза,—спалахнув Ханчук,—так, так, вони дадуть гарбуза, тільки того, що дівка дає нелюбові на сватанні...—і Ханчук дико засміявся.

— А ви ж як, гадали одгородитися залізною стіною від сусідів і ні чичирк їм. Хай хоч виздиhaють?—запитав я.

— Не виздиhaють, а я за кожне цебро води правитиму те, чого в мене нема. Он як!—сердито відповів бесідник.— А це може бути тільки тоді, коли я матиму власну силу й не сподіватимусь на їхню силу й допомогу... Атож! Коли в мене буде залізна загорода.

— Ви маєте рацію,—відповів Михайло, тільки в тому разі, коли вас не обходить цілий світ і ви сам у себе пан. Але, коли б вас обходив цілий світ, як нас обходить, тоді б ви не запиралися за залізною брамою і розгородили її для тих, кого ви вважаєте за своїх спільників.

— От-от-от-от!—підхопив Ханчук,—нас обходить цілий світ, тільки той, що нам щось дасть, а не той, що сам голий, як опеньок, і моститься стягти з нас сорочку для себе... Нас обходить той світ, що дасть нам машин, дасть нам техніку, дасть нам цивілізацію, а не сирівець та панську фанаберію...

— Алеж, добродію,—нетерпляче зауважив Михайло.—Чи ви думали над тим, що ця техніка й машинерія та цивілізація боком вилізе робітникові та бідному селянинові. Ми ж і ви бачили її в часи німецької навали на Україні. Гарну техніку показали ваші спільники, таку, що аж ребра потріскали...—Михайлів голос дрижав. Він почав хвилюватися. А коли він почне хвилюватися, що було так рідко, як у безодні соняшне проміння, тоді могла статись біда. На щастя, в цю мить підійшов Барон і спинився біля мене.

Ханчук зиркнув на нього поглядом, що надто мало виявляв приязні, і підвівся.

— Вибачте, що ми сьогодні з вами трохи погиркались... та ще з першого разу—ласкавим тоном промовив він, зідхнувши.—Я просто йолоп, вибачте. Я все гадаю, що коли маю справу з

українцем, так це ж зовсім щось інше від руських більшовиків... Проте, вибачте, другим разом про щось лагідніше побалакаємо...—і він, кивнувши до нас, поволі пішов до дверей.

Він стиха постукав залізною клямкою, і за мить вартевий випустив його.

Коли в коридорі клацнули двері другої камери,— Ханчук повернувся до себе,—Барон торкнув мене за руку та, кивнувши Михайлові, пішов до Яненко-вого ліжка.

Янек напівлежав, уклавши ноги ковдрою, і щось читав у книзі, занотовуючи на папері, як роблять люди, коли натрапили якусь цікаву думку. Коли ми підійшли, він дописав на тонесенькому папірці ще декілька слів і, мистецьки звернувши його, як поштову марку, заклав у край книжки між сторінки.

— Хто б міг сподіватися? Тринадцять літ каторги—і на тобі!

Мені стало млосно, і я присів на край ліжка та втопив у Михайла погляд. Мені здалось, що Янек повторює мої слова.

— Ляський виказав і вас, і наш центр,—з усмішкою промовив Янек. —Не диво, що ви не одержали теплої білизни. Тепер він виїхав від „соціялістів“ за крайового організатора в Галичину, до Львова. Адже він тепер спеціаліст в українських справах...

Я був такий лютий, що мені хотілося вчепитися Михайлові в бороду й повисмикувати все волосся до одного.

Та Барон дав мені рівновагу: він провадив далі думку Янека:

— Хто міг припустити... Карський йому вірив, як собі. Цілий центр покладався на нього... Я сам із ним балакав. Це було навіть за день до арешту. Це ж зовні ніби свята людина... Чорти батька зна що твориться у світі!

Михайло, мені здалось, знепритомнів і, скам'яніло примруживши очі, дивівся на коробочку, звідки Янек добував тютюну на цигарку. Врешті, мій приятель зідхнув, мотнув головою до мене і, намагаючись усміхнутись, промовив:

— Ви таки мали рацію, товаришу Віоліне. Вибачте! Ви знаєте,—звернувся він до Янека й Барона,—мій друг мене попереджав. Я теж, коли б оце не ви казали, ніколи в житті не повірив би. Ми майже два роки були разом...—і Михайло раптом замовк.

За вікном поволі смеркалось. На шиби грайливо падав лапастий сніг. Стало тужно й разом із тим ясніше на душі. Принаймні, вияснилось те жахне—хто ж виказав на нас.

XVI. БАТАЛІЯ

Буржуазія, маючи за спільника поміщиків та соціалістів, боролася завзято. Вона виявила тепер цілу свою життєздатність та здібність орієнтації в оточенні різних верств. Вона чудово використала досвід цілих століть і навіть тисячоліть боротьби

з повсталими, пригнобленими й прекрасно відбивала кожний удар революційного робітництва. Найвеличніше в її боротьбі було те, що вона розвинула її одночасно по всіх країнах, кинувши всі свої засоби на буферні країни—Румунію, Польщу, Литву, Латвію і Фінляндію. Тут вона була немилосердна, і закон людяности, що вона висувала в боротьбі з королівським та царським абсолютизмом, тепер був захований до кращих часів... Чудово виконували ролю й ватажки соціалістичних партій. Вони йшли попліч з нею, замилуючи очі тим сотням тисяч і мільйонам пролетарів, що в них зле ворушилась думка, та що втомились і так у боротьбі за існування. Зради в лавах революційного робітництва, подібні до зради Ляського, деморалізували його одностайність.

Стало ясно,—прорвати вал бар'єр до європейських країн силами з середини неможливо, принаймні, в ближчі часи. Про це свідчило й наше перебування за ґратами. Те саме було й по інших країнах... Єдиним сміливим кроком було б—силою прорвати цей вал. Але це було б кроком у невідоме... Це був би стрибок через прірву без гарантії перескочити, але з більшими шансами на те, щоб загустити в провалля. Доки єдиною метою могло бути хоч би врятування тих країн, що вже міцно почали тримати стяг комунізму.

... Ми з Михайлом сподівалися з хвилини на хвилину на поворот до краю. Нас вимінювали, як

і ще десятки таких, на ті реакційні елементи, що були затримані в Країнах Рад.

— Хто хоче їхати до радянських країн?—перепитав Владек одного вечора інспектора тюрми, який прийшов до камери й обвів усіх поглядом.

— Я,—тремтячим голосом відгукнувся Іван.

— А решта?—лагідно запитав інспектор.

— Решта?—знову перепитав отаман камери.

— Решта чекатиме тут, доки буде ваша ласка звільнити,—відказав Владек.

*

— Тут треба людей із залізними нервами,—пояснив нам Янек про виїзд Івана.—Він палкий, як порох. Там такий більше придасться, як тут.

— Кажуть, ніби ви поїдете до краю?—запитав Ханчук, підсідаючи до Михайла.

Він кілька днів не з'являвся до нас, чи для того, щоб не викликати підозріння з нашого боку, чи просто вважав за небажане часті зустрічі з більшовиками...

— Атож,—чому не скористатися з ласки польської влади?—відповів приятель.

Ханчук замислився. Михайло почав курити цигарку, а я моргнув до Янека, і той теж підійшов до нашого гурту.

— Чув, чув,—ватажок польського пролетаріату!—з іронією, але з повагою в тоні промовив Ханчук, стиснувши Янекові руку.

— Я оце дивуюсь із Мериноса та Віоліна,—хитнувши на нас головою, сказав він.—Їдуть знову, щоб провадити московське більшовицьке діло...

— А чому б і не продовжувати, чиє б це не було діло, аби воно було гарне й усім на користь,—відказав Янек.

—Ви от єврей, адже так, пане Янеку?—запитав його Ханчук,—тож мені нічого критись перед вами із своїми думками. Ми в Галичині всю нашу боротьбу з поляками провадили вкупі з євреями.

Янек невиразно схилив набік голову й мовчав.

— На мою думку,—провадив балачку Ханчук,—москвини для українців будуть могилою. Знаєте, чому? Тому, що вони не розуміють чистих поривань ні Мериносів, ні Віолінів. Зважайте: українські маси, головним чином, молодь... десятки, сотні тисяч були активними борцями за національне відродження... Раптом вони, не розуміючи ваших більшовицьких теорій, опинилися в стані, так би мовити, контрреволюції... Це все частково робітнича, а здебільша селянська та інтелігентська чи напівінтелігентська молодь, що походила зовсім не з буржуазії й ніколи не мала бажання стати буржуа... У них було на меті визволення краю з чужої неволі... Тепер усі ці люди—самий актив української нації—залишились за облавком революції... Що ж—ви їх, звичайно, посадовите до тюрем, розстріляєте, в кращому разі, оголосите їх ворожим елементом і не дасте їм можливості брати участь у будіванні України... Що лишається:

величезна сила руського елемента, що знову стане гегемоном на Україні, та одиниці Мериносів, Віолінів, що будуть між ними білими воронами.

— А чому ви гадаєте, що сотні тисяч, коли вони соціяльним станом близькі пролетаріатові, не візьмуть участі в революції?—запитав Михайло. Невже ви гадаєте, що вони всі так і залишаться в таборі несвідомої контрреволюції?

— Х-м. Бачите, пане Мериносе,—перетягуючи слова, ніби шукаючи відповіді на них у своїй голові, промовив Ханчук.—Революція—це блискавиця, що не визнає на своїм шляху ніяких статичних речей: вона всіх убиває чи приголомшує. Ці сотні будуть приголомшені, а на чолі будуть руські. Чи ж вони зрозуміють цю молодь і чи захочуть вони її зрозуміти? Адже вони ніколи не мали національного пригноблення. Тому то вони не дадуть їм взяти участь навіть у вашій революції, а використовуватимуть для цього близьких собі духом і мовою людей—русських. А ви знаєте, що на Україні все чиновництво, всі кваліфіковані культурні сили—руські?.. І вони підуть за руськими, хоча б це були й більшовики, вже тому, що вони, ближчі мовою... І вийде те, що знову гегемоном буде руський...

— Шановний пане Ханчуку,—лагідно відказав Янек.—Ви не знаєте просто марксівських засад і тих проводирів, що стоять на чолі великої революції. Діалектика—така річ, що перед нею без-

силі ваші міркування. Руські можуть чудово виконати ролю відбудовників української нації, звичайно, в пролетарському, марксівському розумінні, як вони будуть відбудовниками й киргизів і татар... Ви навіть не помітите, як ці сотні тисяч увійдуть у коло соціялістичного будівництва.

— Я з вами не буду сперечатися, пане Янеку,— перебив його Ханчук, —бо це тільки припущення. Але я теж припускаю інше...

— Що саме?—з іронією в тоні запитав Михайло.

Ханчук зідхнув, провів рукою по голові, ніби концентруючи думки, і потім промовив:

— А ось що: ви спираєтесь на пролетаріят. Українського національного свідомого пролетаріату—як кіт наплакав. Це здебільшого або руський, або русифікований люд. Хто візьметься за те, щоб цей пролетаріят дерусифікувати та створити на майбутнє нові українські кадри?.. Адже ми казали, що весь низовий і технічний склад руський,—чи ж не розумієте ви, що завдяки тому, що гегемоном буде не український елемент, а руський, то й пролетаріату українського не буде... Адже він може утворитись тоді, коли владарі скерують на те всі сили... А чи розуміють вони в перспективі, що це треба зробити? Ні. Стара інерція руського духу залишиться, і та молодь, що про неї я вам кажу, залишиться за облавком. А Україна, як така, й надалі буде під чоботом руського. Хіба це відповідатиме хоча б і вашим інтернаціональним завданням?

Я чимраз більш переконувався, що цей статечний чоловік був спритний, розумний післанець, польсько-української реакції, але щоб не вилаятись, тільки зауважив:

— Невже ви гадаєте, що український пролетаріят можна зробити за день чи рік? Адже, щоб позбутись усіх наслідків минувшини та щоб створити свої кваліфіковані сили техніків і керівників в новому суспільстві, потрібні роки, а, може, і десятки років. Врешті, невже ви гадаєте, що коли б ви чи ваші патрони були на чолі України, то був би й український пролетаріят і все добро для краю з неба впало? Можливо навіть, що не один десяток років мине, доки український пролетаріят створиться та українська нація, як така, буде щось суцільне, культурне, свідоме,—але зате це буде соціалістична Україна, а не попихач буржуазії та чужого імперіалізму. Для цього варто потерпіти. Адже чекали, тягли ярмо триста років...

Ханчук зблід, йому тремтіли навіть губи Михайло усміхався, а Янек перегортав у себе на колінах книжку.

— Та й не тільки це... Ми ще й Галичину визволимо, і вона буде одною цілістю з Радянською Соціалістичною Україною,—з посмішкою додав Михайло.

— Так, так! — скрикнув Ханчук.—Ми б створили український пролетаріят. Ми б закрили кордони—і за рік-два мали б свій пролетаріят. Ви знаєте, що за царських часів і австрійської влади десятки тисяч українських селян щороку пересе-

лялися до Сибіру, їхали до Канади, Аргентини та інших країн... О... тоді б український люд нікуди не їхав—він мав би у себе що робити... А ви хіба зможете це зробити? Ніколи! І українське бидло, як і раніш, буде їхати до Сибіру, до Канади, поступаючись місцем руському на Україні, полякам в Галичині... Бо ж усі, починаючи від десятника в копальні до директора є руські, що мільйонами волокон зв'язані ближче з тими, хто їх розуміє, й кого вони розуміють. Це—закон.

— Ви просто не уявляєте собі соціалістичного будівництва, ні законів його щодо розподілу праці, людської сили та матеріальних засобів, — зауважив я.—Нарешті, ви не хочете зрозуміти тої логіки революційного інтернаціоналу, що не дозволить будь-якій нації залишити в первісному стані іншу.

— Ви помиляєтесь, пане Віоліне,—спалахнув Ханчук.—Я чудово розумію і кажу вам, що будете безсилі щось зробити. Я не хотів би вас ображати, але приклад не є образа... Ви пам'ятаєте історію русифікації України за Петра й Катерини... Ви пам'ятаєте, як після перемоги під Полтавою Петро пороздавав всі землі й маєтки, закріпивши за ними й козаків та слобожан, що жили на землях, тим сотникам, осаулам та полковникам, що брали участь у баталії проти Мазепи, і потім створив із них чудових емісарів і дворян...

— То ви хочете сказати, що й комуністичне руське суспільство так і з нами, комуністами-українцями, зробить?—з іронією в тоні запитав Михайло.

— Ні не те,—відказав Ханчук,—але, щоб ви розуміли цей приклад, я хочу звернути увагу ще на один бік справи. Все контрреволюційне руське—це старе чиновництво, купці, дрібні буржуа, я кажу про тих, що лишаються як „трудоий елемент“... Коли їх посадовили до тюрми, від цього руська революція не втратила, бо їх змінили сотні тисяч, мільйони революційної молоді... А на Україні молодь, майбутнє, навіть ваше пролетарське, повне сил, знання, енергії, буде тою пригнобленою масою, що за Петра в осаулів закріпачені козаки...

— Це просто якісь дурниці!—вихопилось у мене.—Невже ви гадаєте, що ця молодь, повна сил, енергії, знання й таке інше, не буде використана, не втягнена в будівництво соціалістичної країни?

— Я вам ручусь, що ні!—проказав Ханчук тоном, що відкидав усякі заперечення.—Вже тому ні, що все це юнацтво не підготовлене сприйняти соціальні проблеми та перспективи інтернаціонального розвитку.

— Ви гадаєте, що в нас не буде можливости перевиховати їх?—зауважив Михайло. Адже ж свідомість більшовика чи взагалі всякого політичного діяча твориться від впливів та виховання.

— У вас цього не буде. Бо нікому буде їх виховати. Надто величезна їх сила, а вас, Мериносів—купка, та до того ще ваших жадань не зрозуміють ваші руські колеги, що їм не на руку

буде виховувати. Навпаки, в них бажання буде штовхати їх далі шляхом контрреволюції, щоб винищити це українське, здібне, повне сил кодрло, що в перспективі заступить їхнє місце, бо кожному хочеться бути якимсь владарем, кожному хочеться мати теплий куточок, кожний хоче над кимсь панувати...

— Ви, пане Хунчуку, просто засліплені тим жахним шовінізмом, що виховував у вас австрійський цезаризм та руський царизм — зідхнувши, проказав я.

Мені обридла вся ця балачка з українсько-польським Рейнальдо, я відійшов до свого ліжка, щоб взятись до перерваної роботи над матеріялами.

Мені було байдуже, про що далі розмовляли Ханчук і Михайло та Янек. Я готував до друку брошурку, що потім ще треба було разом із Михайлом перекласти на польську мову.

— На все, пане Віоліне,—зачув я бадьорий вигук Ханчука.—Не сердьтеся. Ви такий же гарячий, як і я. А коли б здибались поза стінами тюрми, то комусь одному з нас було б од другого непереливки... До побачення!—гукнув він, піднісши руку догори і зникаючи за дверима, що відчинив вартовий.

— Прощайте!—сердито пробурмотів я і заглибився в матеріяли.

Михайло й Янек голосно засміялись, певне, режуючи розмову з Ханчуком.

Мокра зима застила у цупких обценьках морозу. На прогулянку ми ходили тепер не щодня. Ув'язнених пан Владек розподілив на три гурти, і кожного разу одіж переходила на плечі чергового гурту. Самому Владекові не довелося ходити на прогулянки—його хутко звільнили.

Про що тривала нарада межи Владеком, Янеком і Бароном в день, коли оповістили, що Владека звільняють,—ніхто не знав.

Тільки, коли вартовий втретє прийшов і з усмішкою заявив: „Коли пан Владек, врешті, не вийде геть під три чорти з камери, то доведеться його витягти силою“, Владек, похапцем почоломкався з усіма та, кинувши „До побачення!“, зник за ґратчастими дверима камери.

За годину ми бачили з вікна, як Владек простував повз парк: він тримав за руку хлопчика і в такт вистрибам свого синка пустотливо підстрибував і сам. За ними ледве поспівала жінка з дівчинкою і, похитуючи головою, щось розповідала малій, раз-по-раз киваючи рукою до тюрми.

Біля найвищого та найтовщого платану Владек зупинився і, повернувшись назад, підвів голову на дах тюрми.

Ми знали, що він дивиться на наше вікно, і Броніслав, простягнувши руку в кватирку, махнув хусткою. Владек закивав головою і теж махнув рукою. Потім він захопив сина і підніс над собою. Хлопча дригало ногами й мотало обома руками. Біля вікна скупчились усі мешканці камери, і тим,

хто не міг бачити останнього вітання Владека, Броніслав, не повертаючи голови, казав, як Владек прощався.

В камері стало сумно.

Янек із Бароном нервово походжали по камері й час од часу кидали один одному незрозумілі нікому слова.

Сподіванки Барона були даремні—ні біржа, ні його значення серед торговельно-промислових кіл, певне, не вплинули на поліцай-президіум, і його цупко держали за ґратами.

А тимчасом, за інформаціями Янека, по всій Польщі й Галичині майже щодня були провали організації... Дефензива працювала скажено. Робітники були тероризовані, і серед них почалось взаємне недовір'я.

А робітництво Заходу мовчало. Там владарі за допомогою соціялістів вжили всіх зусиль, щоб притамувати пролетаріят „в законних межах“...

Нас охоплював смуток. Тож не диво, що навіть завжди витриманий, немов скутий із заліза, Янек, і той підпав під вплив жвавого нервового Барона й виявляв якусь нетерплячку.

На прогулянці до мене підійшов Янек і попрохав очима перевірити, чи дійсно мур має від землі догори двісті п'ятдесят цеглин.. Тим часом він попросив голосно Барона допомогти витрусити ковдру, і вони, знявши тюремну сіру ковдру, що Владек перед тим розіслав на вузенькій примерзлій до землі рямі від тюремного парника, пс-

чали її витрушувати... Згодом вони поклали ковдру на іншу, трохи довшу рямку, що визирала з-під снігу поруч першої...

Опівночі, коли Броніслав, ставши на стіл, надів на електричну лампу паперовий ковпак, після чого в камері стало темно, я чув, як поруч мене на Янековому ліжкові межі Янеком і Бароном точилась тиха довга розмова.

...За деякий час до прогулянки Янек пошепки сказав мені, щоб ні я, ні Михайло сьогодні не йшли на прогулянку. А коли ми хочемо бачити цікаву картину, ми її можемо спостерігати з вікна.

В коридорі забряжчали двері, і лункий голос знизу гукнув: „Шпацер!“

Янек хутко підійшов до вікна й хвилинку пильно вдивлявся в далеч парку. Врешті, він повернувся, ледве помітно кинув до Барона, що очима зорив за ним, і почав одягатись.

Проходячи повз мене, він міцно стис мій лікоть і прошепотів: „До побачення“.—Його очі блищали... Михайло теж ледве помітно кивнув головою.

Сонце тільки що сховалося за будівлями міської околиці. Надворі серед тьмяної прозорости морозного дня ліниво падали сніжинки.

Ми з Михайлом були біля вікна. Коли я підійшов, мені здалось, що від того дерева, де прощався Владек, відійшла просто на брук в напрямку суточок повз мури тюрми якась знайома жіноча постать...

Внизу в дворіку навкруги замерзлих та засипаних снігом грядок та парникових рям шпарко сновигали наші приятелі. Вони проходились по второваній стежці. Дехто пустував, штовхаючи замерзлих друзів. Он Броніслав раптом нахилився, зібгав в руках пухкий сніг і торохнув ним „графа“. Іван, шкутильгаючи, підставив ногу Протазові, а ще за мить на стежці заметушилися... Почалась баталія сніжками. Хтось когось підбігав під себе... Там на землі збилась ціла купа, а „граф“ тягнув когось з-під неї за ноги...

Вся ця гра в бій була така рухлива й метушлива, що ми ледве встигли побачити, як раптом довга парникова ряма опинилась біля муру, і по ній, мов в'юн, вихопився Янек; ряма не вистачала метрів зо два до вершка муру, і він на хвилинку розгубився... але тільки на хвилинку. В ту ж мить кілька душ підхопило ряму і високо підсунули її догори над собою... і Янек зник за муром.

Я чув, як там за муром гуркнув газ авта. Але гра в бій не припинялась, а ряма знову лежала на своєму місці.

Михайло аж подався всім корпусом у вікно, я відчув тремтіння його ліктя, що торкнувся мого плеча.

— Невже не бачив вартовий, що там їх стереже?—прошепотів він до мене.

... Я щось промурчав, а сам напружив свій слух у кватирку. Але у дворі було тихо.

Тоді я охляло зліз із лави і, мов п'яний, пішов до ліжка.

Я почував себе зовсім розбитим, ніби я теж брав участь у тому запеклому бою своїх товаришів у дворіку.

Вже коли вартовий, ставши в дверях, лічив, скільки увіходило людей з прогулянки до камери, раптом він якось дико скрикнув і подався геть по коридору.

За хвилину нас вишикували в шереди, і сам начальник лічив кількість душ.

Так, одного не було. Він перевірів за списком і дізнався, що не стало Янека.

Чи дізнався він або дефензива, в який спосіб той зник, невідомо. Ми лише знали, що нас позбавлять прогулянки.

Так і сталося. Нас позбавили не тільки прогулянки, але й побачення.

Знову потяглись сумні, невеселі дні, аж поки одного разу, за який місяць, до камери знову з'явився веселий, бадьорий Владек і запропонував голодівку, як протест проти позбавлення ув'язнених двох єдино щасливих годин.

Ще перед тим ми знали від Барона, що з прибуттям до організації Янека робота хутко набрала характеру контрборотьби з владою. І коли з'явився Янек, організація відразу зміцніла, очистившись від підозрілих людей.

Наша триденна голодівка, що її підтримували й інші тюрми Варшави, та в зв'язку з цим вели

чезні демонстрації робітництва, а в деяких підприємствах і страйки, знову повернули нам побачення й прогулянки, а до того ще звільнено Протаза, і почалось, хоч про око, й слідство над тими, що, невідомо з яких причин, були ув'язнені.

— За віщо мене знов ув'язнено?—перепитав Владек Броніслава, що й досі не знав, чому так хутко Владек з'явився знову до камери, щоб відібрати у нього старостування.

— А як же я міг довести, де саме я був того дня, коли втік Янек?—усміхаючись, відповів він.

— Проте, хіба я винен? Навіть моя дружина доводила їм, що, певне, я швендяв до якоїсь лярви-полюбовниці і що не хочу про неї їм сказати... Ксбета христилась, що це так—та хіба ж повірили?

— Дідько його забери! Однаково випустять,—додав Владек. Потім раптом визвірився на Івана і жартівливим тоном прогомонів:

— Куди ти лізеш проти мене? Ти знаєш, що я осягнув ще один фах... Тепер я й за шофера можу бути, коли на те пішло...

XVII. НАЗАД ДО КРАЮ

Зима конала. Весняний подих точив зашкарублу крижану кору, ще вкрила землю, і вона танула, залишаючи на поверхні хоробливий, поточений, мов губка, чорний, брудний шар грязюки. Час од-часу сніжок намагався вкрити цю ознаку зимової немочі, та з обіднім сонцем біле накриття зникало з поверхні. Ішла весна.

Одного дня, коли повітря було сповнене туманом і на душі був серпанок тужної безнадійности, до камери з'явився черговий помічник тюрми й сповістив, що другого дня ми будемо відряджені до кордону для заміни на польських „громадян“. На його запитання, хто в камері вважає себе за радянського підданця, крім Івана, ув'язнені похмуро мовчали і здвигували плечима. „Вони були громадяни Польщі, і їх не обходить радянське підданство“... Коли черговий вийшов, в камері зчинився гармидер.

Товариші просто зваріювали з радості, що нас звільнять, і що там, у великій країні світової боротьби й надії, будуть знати, що вони тут сидять за справу робітничу, за велику ідею визволення людства з неволі капіталу. Кожен намагався нам щось сказати, висловити своє побажання та свій сердечний привіт по той бік усім борцям за пролетарську справу. Кілька душ сиділо на ліжках і, зануривши голови в подушки, плакали.

Ще б пак! Ми ідемо в ту країну, де такі, як кожен із них, є проводирі в боротьбі за велику справу. Дикий контраст!—Тільки через кордон блакитної уніформи охорони—і там подібні до них творять нове життя.

Ця остання ніч була ніччю тужно-радісних переживань. Нє спав, здається, ніхто з товаришів, а коли до вікна зазирнув ранок, всі були вже на ногах. Мені здалось, що я бачу зовсім інших людей; кожний мав ніби від плачу опухлий вигляд. Всі

були серйозні, навіть завжди веселий Владек і той сумний ходив по камері, щось міркуючи. Врешті, він спинився і, простягнувши руку, повернувся півколом. Всі стихли.

— Любі мої друзі,—з тремтінням у голосі промовив він.—Наші приятелі сьогодні вирушають у країну волі. В ту країну, де замість тюрми кожного з нас чекає кипуча діяльність... Але ми лишаємось тут... Хай передадуть наші друзі товаришам, що ми врешті досягнемо того, що вони в себе досягли.

Він подивився на Барона таким поглядом, ніби чим завинився, потім зиркнув на Броніслава, що, приклавши до вух долоні, ніби хотів допомогти цим собі щось почути, і тремтячим голосом закінчив:

— Адже так, чи ні, пане Броніславе?

Після цього він зщулювався, ніби йому стало зимно, і присів край ліжка.

Бронісловові повіки дрижали, і шкіра смикалась йому на висках.

— Друзі!— раптом вигукнув Іван. Він вихилясом, кульгаючи на одну ногу, підвівся на ослін. Хвилину він мовчав і тер долонею шию, потім, нараз відкинувши з чола біляве рідке волосся, випростався й промовив.

— Ви знаєте, що ви ніколи не зробите революції...—Голос його був хрипкий, череп'яний, йому дрижали губи й тремтіли коліна.

— Ляські! Каторжники! Соціялісти! Курви межі нами!—ось хто не дасть нам тут скоро здобути

владу. Вибачте, Бароне, що порушую дисципліну...—звернувся він у його бік, а потім, крутнувши головою, вигукнув:

— А на мою думку—всім нам треба туди... Бо однаково всіх сюди-о запакують... А там треба людей, сили!

Іван нахилився, щоб утриматись рукою за стіл, і поволі зліз з ослінця.

— Нічого, товариство,—лагідно промовив Барон.—Іван, знаємо ми всі, трошки палкий. Але наша справа—тут у себе... Там ми завжди встигнемо побувати...

У камері запанувала тиша, і чути було, як десь у коридорах лаявся одділовий.

*

Мені здавалось, що істота моя роздирається надвоє: було безмежно радісно, що врешті звільняють із цих суворих стін тюрми, і що попереду стелеться шлях до країн боротьби, що я буду разом із Жабі. Але одночасно сповняла непереможна туга, що доводиться розлучатися з друзями, з якими тут ділив горе й радість, перебуваючи вкупі триста тисяч хвилин свого життя.

І коли, врешті, за нами дзвенькнули на автоматичний замок ґратчасті залізні двері, й повітря тюрми розтяв звук чотирьох десятків голосів—пісні „Інтернаціоналу“, я йшов униз по східцях слідом за Іваном і Михайлом, мов непритомний.

Пісня завмирала в міру того, як ми сходили коридорами вниз тюрми, і, врешті, раптом затихла,

коли за нами зачинилась важка залізна брама, що ділила камери від контори. Іван був веселий, він жартував з діловодом контори, вартовими, а коли ми вийшли за браму, він щосили гукнув:

— „Повстаньте, гнані і голодні!“—і в ту ж хвилину кільканадцять жіночих постатей, що стояло під брамою тюрми, сподіваючись на побачення з рідними, підхопило його спів, і повітря наповнилось звуками войовничої мелодії. Зігнуті жіночі постаті випростались, і я побачив, як їхні змарнілі, зелені обличчя миттю освітилися вродистим надхненням, а очі заблищали іскрами фанатичної відваги.

Вартові хутко посадовили нас на візників, і коні шпарко помчали, ніби намагаючись якнайхутчій відпровадити нас від тих матерів, сестер, жінок і коханок, що, чекаючи на своїх близьких, вітали нас світовим співом боротьби та слали помахами рук та хусточок своє благословення.

— Го-го! Польська жінка є страшна національна та релігійна фанатичка,—ніби сам до себе промовив Іван.—Але вона в тисячу крат стане фанатичнішою за справу робітничу, коли скоштує націоналізму та „своєї рідної релігії“.

Сивий вартовий щось хотів заперечити чи застерегти, щоб ми не розмовляли, але тільки махнув безнадійно рукою, ніби кажучи цим: „Один дідько—це ж явні більшовики. Хай собі ідуть до біса від нас і не завдають клопоту“...

*

Це був почорнілий від часу дощаний барак, обведений колючим дротом.

Михайло бадьоро вистрибнув із візка, струснувся, ніби хтів струсити з себе тюремний пил, і подивився в далечінь, де маячило повите в передвесняний туман місто, потім перевів погляд на забруднену колію, що тяглась неподалік, і попростував до хвіртки загороди з табличкою:

ЕТАПНИЙ КОМЕНДАНТ

Візник, коли я заплатив йому, раптом простяг до мене руку, стиснув її—ніби дякував за щось, а потім, злякано зиркнувши на вартового, смиконув віжками й круто повернув коні.

Ми наздогнали Михайла біля дверей хижки, де чатував жовнір.

Із півтемних присінців ми перейшли в маленьку комірку, що до неї ледве пробивалося світло з двох пожовклих від патьоків малесеньких вікон.

Засліплені раптовим світлом, ми ледве могли розгледіти присутніх у кімнаті, але знайомий радісний поклик торкнув моє серце—то була Жабі. Вона кинулась до мене, як дитина, що чекала на неньку.

Михайло усміхнувся в бороду і, вітаючись із нею, мотнув задоволено догори головою. Іван довго тряс руку Жабі й увесь час намагався щось висловити по-руськом, але потім покинув це, звернувшись до жандара, що підвівся в куті, ска-

зав якийсь польський дотеп, що від нього той вишкірив зуби.

Доки жандар розписувався в книзі та про щось гомонів з тюремними вартовими, ми, збившись у гурт, намагались відповісти Жабі на її запитання і сами засипали її питаннями.

Раптом Жабі замовкла, кивнувши головою на лаву. Аж тепер ми зауважили там схилену постать. Вона сиділа трохи зігнувшись, байдужа до оточення, задумано втопивши погляд у жовтяве вікно.

Атож. Це був Юлій. Я ступнув був до нього, але Жабі утримала мене за руку.

А Юлій, не повертаючи до нас голови заціпеніло сидів у своїй позі, ніби боячись поворухнутись.

Ми сіли на протилежну лаву, і я, слухаючи щебетання дружини, дивився на нашого приятеля.

Юлій майже не змінився. Так само підстрижена борідка, нервові рухи пальців, тільки його змарніле обличчя стало зелене. Нарешті, він повернувся до нас і обвів усіх байдужим поглядом людини, що дивилась не на близьких людей, а на якісь мертві речі.

— Що він, удає, що не знає нас, чи сердиться?—тихо запитав у Жабі Михайло.

— Він і зо мною не перекинувся навіть словом і як тільки прийшов сюди, удавав, що не знає,—відповіла Жабі.

— Дивно!—пробурчав Михайло і щось сказав на вухо Іванові, що позирав на нас, не розуміючи, про віщо йде розмова.

— Прошу, панове, пересісти осюди-о!—промовив жандар, вказавши рукою на лаву, де сидів Юлій. Він зачинив за тюремними вартовими двері і сів на своє місце в кутку.

В коридорі забряжчали остроги. До комірки увійшов офіцер. Він хутко пройшов до столу і почав розглядати папери, що підсунув йому жандар.

— Юліян Болотюк, хто?—роздратованим тоном вигукнув офіцер, не підводячи голови від паперів.

Юлій підвівся. Він склав руки на животі, як це роблять люди, що будь-чим завинили, а його очі перелякано блимали.

— Віолін і дружина!—не знижуючи тону, гукнув офіцер.

— Меринос! Ян Затульський!—гукав офіцер, щось надписуючи на паперах. Врешті, він випростався і спинив погляд на Юлієві, що все стояв біля лави.

— Більшовики? Їдете до Росії?—лагідніше запитав офіцер.

— Атож, пане капітане,—веселим тоном відповів Іван.—Якось тут у вас холоднувато. Так ми вже краще до себе поїдемо.

Офіцерове обличчя скривилося кислою усмішкою, він хвилинку мовчав, вдивляючись у одвірок. В цю мить, певне, його думки були далеко від нас, можливо, десь біля картярів, що він їм програвся і тому мав такий пригноблений настрій, а можливо, його пройняли спогади, що ніколи не

стираються з серця лютої людини, спогади зв'язані з тим краєм, куди він мав нас одправити.

— Гаразд,—ніби прокинувшись од сну, промовив капітан тоном, що говорив за його згоду скоритись нашому жаданню.—Завтра раненько ви вирушите.—Потім він зиркнув на жандара, що раптом ніби проковтнув шворінь, витягшися біля столу, і процідив крізь зуби:

— Їм нема рації тікати. Хай у бараці переночують.—І, не глянувши на нас, задзвенів острогами геть з комірки.

— Що з вами? Що ви конспіруєтесь?—запитав Михайло Юлія, коли ми опинились самі без жандарів у просторім бараку.

Юлій замість відповіді стурбовано озирнувся навкруги, а потім тихенько прошепотів:

— Хіба ви не знаєте, що тут і стіни мають вуха?

— Але яке це має відношення до вашого поведження?—сердито пробурчав Михайло.

Борідка Юлія затремтіла, він ще тихше проказав:

— Ви певні того, що вони нас відпровадять до краю? Ви погано їх знаєте.

Михайло зареготав, а в Юлія обличчя раптом взялося зморшками.

— Їм надто потрібно виміняти своїх князів і графів, що застрягли там десь у нас,—відказав Іван. І тут же висловив думку, що більшовики погано зробили, що й досі їх не понищили.

Юлій скинув на нього перелякані очі й тихо відказав:

— Ви просто дурень.

Іван засміявся дрібненьким юнацьким сміхом і пошкутьльгав до пілка, де він поклав свій чемо-данчик.

Михайло замуликав свою улюблену пісню і підчав допомагати нам із Жабі вимести пил з широких нар, де ми гадали розташуватися.

Юлій цитьнув, і, коли я озирнувся на нього, побачив, як двері тихесенько відхилилися і до кімнати ввійшло мале дівчатко. Воно спинилось біля порога і, примруживши очі, озирало барак. Перемерзле дівчатко все зщулилось, ніби гадало, що від того буде йому тепліше в його старенькому пальті та плохеньких черевиках. Млявим рухом воно скинуло свій вицвілий темний берет і, тримаючи його в руці, тихо промовило до вікна:

— Чи тут товаришка Жабі?

— Гелена! Геленка! Божевільна жінка! Яким робом?—збентежено вигукнула Жабі, шугнувши до неї. Обвивши дівчинку руками, дружина пестила її, цілуючи в чоло.

— Оце та сама Гелен,—звернулась Жабі до мене.

Геленка зовсім не була дівчинкою. Правда, вона дуже низенька на зріст та мала дитячу подобу, хоч їй і було більше як двадцять років. Вона тільки но вийшла з тюрми, де просиділа місяць. Вона була, як і Владек, перманентним мешканцем в'язниці. Цю Гелену знали всі підприємства, цюпи, редакції газет і навіть костьоли та парламентські

кулуари. Скрізь вона мала якусь справу—чи збирала пожертви на політичних в'язнів, чи носила їм передачу, чи ходила на побачення, коли яка жінка сестра, мати або донька якогось в'язня були хорі. Це вона завжди приносила до редакції газет відомості про знущання поліції чи голодівки в'язнів.

Вона постійно „мотлялась під ногами“, як роздратовано казали про неї дефензивники. Але про те, що вона комуністка, щоб „на підставі закону“ назавжди запакувати її до тюрми, поліція ніяк не могла добути відомостей. Тому для неї ніби виробили спеціальний розклад—коли саме вона мала сидіти в тюрмі, і час од часу позбавляли її волі. Геленка звикла до цього і, перебувши свій час у цюпі, знову провадила свою роботу червоного хреста МОДР'у.

Так і тепер, виконуючи уперто свій обов'язок, вона з'явилася до виявлених більшовиків, що польський уряд випроваджував геть з краю. Приписи закону були не для Геленки. І тепер вона спокійно сиділа на пілку і сіяла лагідною усмішкою, слухаючи, що про неї розповідала Жабі. Іноді вона засоромлена, мов молода, потупляла очі в землю, поволі клала свою мініятюрну лапку на руку Жабі й тихо промовляла:

— Та годі бо. І вигидає... Це ж дурниця, а не робота.

Потім, коли Жабі замовкла, ми всі слухали її голос, що лився тихеньким струмочком по травиці.

Вона розповідала, що нового є „на волі“, та скільки нових людських істот зазнало тортур від дефензиви.

XVIII. ДАВНЯ ЗНАЙОМА

Цілу дорогу до Менську Іван жартував, розповідав анекдоти та показував всілякі штуки, що з них реготали не тільки ми, а й ціла ескорта жовнірів, що нас чатувала. Тільки Юлій був замислений: він майже не реагував на Іванові штуки. Він ніби щось передчував, і кожен раз, коли в вагоні зчинявся веселий регіт, його обличчя болісно кривилось.

Санітарний поїзд, що ним ми їхали, ледве посувався і нагадував той самий санітарний, яким ми вирудились із Києва.

Сливе кожна велика станція давала нам нових пасажирів, що так само, як і ми, призначались для обміну на графів... Між ними були молоді й старі, жінки й чоловіки, поляки й білоруси євреї й руські.

Вони похапцем лізли до вагонів і, кинувши свої оклуночки, нишком сідали біля них, ніби чекаючи своєї долі...

Біля нас сіла літня молодиця, що їй допоміг улізти до вагона парубок.

Він підкладав їй під спину якесь лахміття і раз-у-раз турботливо звертався до неї з запитаннями. Жінка з притамованим стогоном щось відповідала йому, кидаючи навкруги переляканими очима.

Що з'єднувало ті дві істоти, що так любили одна одну?

Жабі підсіла до них, смикнула мене за рукав, і згодом крізь тихе стукотіння поїзду я почув жахну казку вимучених людей, що висилалися з „Wielkiej Polski“.

Бідолашні Карафари, Пії та Торквемада. Вони луснули б од заздрощів, коли б піднесли із своїх, світовим соромом повитих могил і побачили й почули про ті вишукані засоби знущань, що ними користувались їхні учні — носії західніх вікових культур...

Я не годен був слухати оповідання цих двох істот, що їх виряджали на наш бік, і, прихилившись потилицею до холодної стіни вагона, заплющив очі... Передо мною майнула Валентина, білорус, юнак єврей—і я зціпив зуби.

*

Надворі було сіверко. Холодний вітер шарпав плохеньку одіж людей та поли туго затягнених блакитних шинелів чатових, що йшли навколо гурту.

Парубок, притримуючи одною рукою ковнір своєї тоненької блюзи, другою ніжно, мов крихку річ, підтримував хору жінку.

Ми з Жабі йшли поруч, близько притиснувшись один до одного, захищаючись од вітру та тримаючи один одного на вибоїнах потрошеного бруку.

Почало світати, коли ми спинились біля почорнілого високого дощаного паркану, що за ним виднів обгризений залізний дах високого будинка.

Блакитні уніформи метушилися навколо, доки врешті ми посунулися чередою у вузьку хвіртку брудного, з купами гною та сміття, двору.

Порепаними сходами вийшли на третій поверх і пішли півтемним коридором, пропахлим різким смородом.

За хвилинку ми поодиноці протиснулись крізь вузькі двері до величезної кімнати.

Тютюновий дим заволокав усе навколо, збільшуючи морок кімнати, до якої і без того ледве пробивалося світло із кількох цілих шибок позабраних дошками та позапинаних ганчір'ям вікон. Хата була набита людьми. Вони лежали, сиділи по поличках біля стін, на підлозі поміж оклунків та зібганої одежі. Ніхто навіть не ворухнувся, ніби боячись поступитись місцем, і, щоб протиснутись, треба було переступати через людей, оклунки. Кілька душ посунулись і дали місце, щоб ми могли покласти наші чемодани, що на них ми посідали, а флегматичний юнак в кунтуші польського селянського строю підвівся з полички, щоб дати місце хорій жінці, яка ледве ступала.

Якась жінка, вкрита вицвілою ковдрою, повільним рухом посунула до хорої під голови маленький оклунок і погладила співчутливо її плече.

Я прослідкував за схудлою блідою рукою тої жінки й прикипів очима до її обличчя.

Атож, це була вона. Правда, не та струнка, білява, з шляхетними рухами і задумано ясними очима Валентина,—ні, це було зігнуте єство з

брудним, як віхоть волоссям і побляклими очима на зеленім висохлім обличчі. Вона навіть не ворухнулась, коли ми притиснулись до неї й привітались. Її очі на мить засвітились, але хутко погасли. Вона одсмикнула свою кощаву руку, що була простягла до нас, і закусила губу. Потім прошепотіла: „Я хора“...—і дивилась на нас тужним поглядом, що просив пробачення.

Жабі намагалася до неї заговорити, але вона жалібно подивилась на неї й на нас, знову і тихо промовила:

— Я дуже прошу не питати, що зо мною...

Її ніздрі набрякли і тривожно роздувалися. Ми одійшли, залишивши її з Жабі. Коли я озирнувся, побачив, що вона затулила долонями лице, і її тіло здригалось. Дружина, схилившись до неї, обвела її рукою і щось шепотіла їй на вухо.

— Вона хора на сифіліс і... вагітна,—сказала нам Жабі, коли повернулась.

Юлій здвигнув плечима і незадоволено смикнув свою борідку. Ми розповіли йому епізод із гвалтуванням, і він несподівано попросив у Михайла закурити, хоч перед тим ніколи не палив. Я зауважив, як тремтіли його зеленкуваті пальці, коли він підніс цигарку до рота.

Ніби змовившись, ні я, ні Жабі, ні Михайло ні слова не сказали йому про її подвійну метаморфозу.

... Іванові розмови з паном комендантом мали наслідки. Для арештованих звільнили ще дві малюсінькі кімнати по коридору, що правили перед

тим за комори для продуктів та всілякого господарського мотлоху!

Одну з них дали для жінок, а другу Іван одвоював для нас. Він сам порядкував переселенням до цих комірок і одразу зажив поваги серед ув'язнених... Його навіть одразу обрали на коменданта, і можливо, він зробив би не одну послугу понівеченим неволею людям, коли б не з'явився сам офіцер.

Огрядна постать стала в дверях і, поглядаючи на папірець, запитала:

— Меринос? Віолін Леонід? Віолін Мар'яна? Ян Затульський?

— Маєте рацію, пане коменданте, це ми, що з Варшави,—грайливим тоном відповів за нас Іван Офіцер, приплющивши очі, подивився на Івана на його обличчю заграла іронічна усмішка.

— Ви вирушите завтра.

— А хіба не всіх разом будете обмінювати?—спитав Іван.

— Ні... На тих ще не все оформлено...

Юлій прикипів до стінки нар, скулився, і стис рукою моє плече.

— Не їдьте... Чуєте, не їдьте, кажу вам!—повним трагізму голосом прошепотів Юлій, коли офіцер вийшов.

Михайло із жалем подивився на нього і витяг цигарничку.

— В чім річ?—запитав Іван.

— Вони брешуть,—відповів Юлій.

— Тоді вони всім брешуть, що відправляють на наш бік,—буркнув Михайло, припалюючи кручанку.

— Як хочете, а я почуваю, що вони брешуть,—стояв на своєму Юлій.

Жабі уважно дивилася на мене. Мене охопило тривожне почуття, але я не міг висловити його... Надто здався мені Юлій жахливим панікером, щоб поняти віри його словам. Я пригадав його тремтіння в бараці й намагався приглушити жах, що льодовим холодом обілляв мені серце.

Настала тиша. Кожен ніби міркував про щось невідоме; врешті, Іван пошкутьгав і, обернувшись до нас біля дверей, весело гукнув:

— Пусте! Піду поспитаю, чи ще хто їде з нами.

Я приліг на полику й тихенько прошепотів Жабі:

— Може б, ти лишилась... Захоріла, чи що.

Жабі подивилась на мене поглядом, повним докору. І я більш не говорив ні слова.

... Лише зазоріло—ми були на ногах.

— А як Валентина?—запитала Жабі й мовчки вийшла з хати. Ми з Михайлом рушили за нею. Треба попрощатись. Адже це була, крім Юлія, одинока наша давня знайома.

... Нам ніхто не відповів на стукіт, і Жабі штовхнула двері. В одному куті, з подертої канапи, що з неї висіла суха трава, підвела голову дівчина. Вона протерла сонні очі і, сівши, запитала:

— Може, цигарка є в кого.

— Михайло подав їй цигарничку і сів край полка де спала хора жінка. Запаливши сірника, він тримав його в руці, доки дівчина зробить цигарку.

В куті на полику підвелась на лікоть Валентина. Її губи були перекошені. Трудно було зрозуміти — чи вона усміхалась, чи скривилась од болю.

Валентина ледве повела рукою, показуючи нам місце коло себе.

Жабі нахилалась до неї і раптом відсахнулась, ніби її що кинуло назад. Вона присіла край полка й мовчки дивилась на Валентину. Тепер Валентина усміхалась і стомленим рухом руки запнула свої груди. Потім потерла чоло долонею стиха промовила:

— Тяжко було... Жахливо боляче... Адже минуло тільки вісім місяців. На місяць раніш...

— Давно це?—глухим голосом, ніби ковтаючи слину, запитала дружина.

— Опівночі,—буркнула дівчина й смачно затягалась. Вона підвелась, підійшла до Валентини і, нахилившись до неї, почала щось замотувати. Нараз вона ніби скам'яніла й на хвилину застигла в зігнутій поставі. Потім тріпнула головою, хмикнула й швидким рухом, замотавши щось, перенесла клуночок собі на канапу. В ганчірках оклунка я зауважив бліде, синє личко немовляти...

— Мертве вродилось?—запитала Жабі ласкавим тоном і присіла ближче до Валентини.

Валентина усміхнулась, але нічого не відповіла.

Михайло, повернувшись до клуночка на канапі, дивився на нього й нервово тормосив свою бороду.

Валентина закинула за голову руки й зупинила на вікні непорушний погляд. Від руху ковдра й шаль ізсунулись і відкрили округлі, художньої форми плечі й стиглі, молоді, наче вирізьблені груди.

Жабі натягла Валентині на плечі ковдру і тихо сказала з зітханням:

— Нічого. Все буде гаразд.

— Скажіть, будь ласка,—твердим тоном промовила Валентина, обводячи поглядом нас усіх,—де кращі венерологи? В Києві можна вилікуватись?

— Я кажу, що тобі треба найменш півроку систематичного лікування... Отже, поїдеш зо мною туди, куди я тобі сказала,—промовила дівчина, надягаючи пальто.

— Так, звичайно, вам треба гарну клініку,—відказала лагідним тоном Жабі.—Це і в Києві можна...

— Атож,—згодилась, зітхнувши Валентина і з запалом додала:—За рік, напевне, я вилікуюсь.. Тільки шкода, що цей піде час марно... а як хочеться тепер кинутись у вир боротьби!

Її обличчя пашіло рум'янцем, а очі іскрились синюватим блиском.

— Я піду скажу комендантові, щоб прислали з похоронного бюро,—звернулась до Валентини дівчина й вийшла.

-- Я гадаю, ви мені пробачили,—після короткої мовчанки промовила Валентина. Вона дивилась

на мене розкритими очима, звівши брови до гори. В її погляді таїлась туга й дитяча наївна бадьорість.

— Все буде гаразд, товаришко Валентино,— приятельським тоном відказав Михайло. Він підійшов до ліжка й почав її навчати, до кого звернутись у Києві і як знайти нас, коли б їй треба було що.

Я слідом за Жабі підійшов до канапи і розглядав немовля, що дружина трохи розвинула. Воно було все в зморшках і здавалось посинілим шматком м'яса, щільно завитим в прозорий газовий серпанок. Плід сифілітичного вояки, слуги польського панства!

Завиваючи мертве тільце, Жабі перехилила його на бік і я зауважив на шиї дитинки ледве помітні темні сліди жіночих пальців. Я згадав нашу зустріч у лісі, коли Валентина дивилась на нас трохи збентеженими очима, тримаючи грибок шляхетними випещеними пальчиками з рожевими нігтиками. І я зрозумів, що вона вчинила з сифілітичною дитиною.

ХІХ. НА СВІЙ БІК

На вулицях лежали хоробливі купи сміття і з-під них текла слизна талого снігу. Обшарпані, облуплені хатинки вулиць смутно дивились своїми вищербленими вікнами на початок весни і теж точили брудні краплинки з своїх стріх.

Де-не-де в купах сміття вовтузились згорблені чоловічі постаті в німецьких обдертих уніформах

із траурними стрічками на рукавах. Деякі з них жували видобуту із сміття поживу.

Але, певне, для кожного з нас ця весна була така чарівна, що хотілося цілувати навіть огидно черствих жандарів, що нас стерегли. Ще б пак!—нарешті за яку добу ми будемо по той бік кордону—в своїй країні, серед близьких людей, людей, що проти них тепер став цілий гнобительський світ... Ми будемо серед тих, що рухнули земною кулею, що заходилися перебудовувати світові суспільні взаємовідносини, будемо серед людей, що хочуть все людство зробити людьми...

На станції повз нас пробіг з розпачливим поглядом черговий, щосили киваючи червоним папірцем.

Вантажний поїзд, що рушив був, поволі спинився, і жандари, наказавши нам іти за ними, пішли до вагона.

Я допоміг Жабі та кульгавому Іванові влізти у вагон і стрибнув слідом за ними.

Поїзд рушив, і ми, сповнені прекрасних мрій, заціпеніли, щільно притиснувшись один до одного на двох чемоданах.

Жандари сіли по обидва боки вагона на почіпки і мовчазно дивились на підлогу, ніби теж кожен із них був сповнений щасливими мріями. Було лагідно й спокійно. Навіть стугін і гойдання вагона здавались тепер якимсь колисанням, конче потрібним для нас, безсилим і безправним, як немовлята.

Я дивився на стрункого молодого жандара, що немов прикипів до стіни вагона, і думав: „Невже це наш ворог, невже він — сліпа зброя в руках тих, котрі скалічили людей, що залишились на етапі, та безліч ще інших, що над ними вони вчинили і ще не раз вчинять жахне насильство?“ І мені стало непереможно весело, що другого дня на тім боці вони залишаться згадкою дивного сна. Я підвівся і запропонував їм цигарок.

Молодий жандар підвів на мене очі, протяг був руку, щоб узяти, але, мабуть, жахнувшись чогось, замотав головою.

— Дякую, пане! Я не палю, — лагідно відказав він.

— Коли будемо на місці? — голосно, ніби сам себе питаючи, вигукнув Іван з другого боку вагона.

Літній жандар сердито щось пробурчав і підвівся.

Я підійшов до своїх і зиркнув на Михайла. Мені хотілося спитати, чого він такий сумно-мовчазний, а він, ніби вгадавши моє бажання, тихо сказав:

— Юлій дивак. Чому він не домагався, щоб вирядили і його з нами?

Жабі взяла мене за руку, щоб я сів, і нас четверо та двоє жандарів притишено сиділи, прислухаючись до приємного стугоніння поїзда. Морок поволі заволікав півтемний вагон, і разом із ними нас обхоплювала втома. Жабі схилила свою голову на моє плече, і за мить я відчув її спокійне сонне дихання.

... Нас побудили метушня й крики біля вагона. Поїзд стояв.

Крізь щілини й верхнє напіввідкрите віконце ранкове сіре світло пробивалося до вагона, і я побачив, як похапцем підвелись із підлоги жандари, підтягли паси, потерли обличчя.

Біля вагона стояло кілька жовнірів, слухаючи наказ капрала.

Оточивши нас, вони за командою капрала рушили від залізниці. Поїзд спинився біля вартової будки із прикордонним знаком.

В будинку лісника, що тепер правив за прикордонний пункт, офіцер розірвав пакета, що передав йому літній жандар, перечитав папірець і оглядів нас поглядом людини, що цінувала вартість худоби.

— А де ж Юлій Юргенс?—визвірився до жандарів офіцер, перепитавши за записом наші прізвища.

Жандари презирнулися, і старший відповів:
— Нам тільки чотирьох доручено.

— Пся крев! Порядки! Два рази переправляй, дідько б їх забрав!—пробурчав офіцер.

Потім зиркнув на нас і прохрипів:

— Добре. Сьогодні ви будете на тім боці.

— Нагодувати й напоїти!—прохрипів він до капрала тоном, яким, мабуть, говорив до нього, коли йшлося про коней чи яку іншу тварину.

Капрал приклав до кашкета долонею і дав нам знак вийти з хати.

В тісній землянці, устаткованій всілякими хатніми речами (тут було навіть люстро), було тепло й привабливо.

Кілька жовнірів чистили свої карабіни і радо забрали свої ганчірки з порозкладаними на них частинами замків од рушниць.

— Звідти до нас, панове?—тепло запитав один із них, витерши полою віденського стільця та підставивши його Жабі.

Іван поплескав жовніра по плечу й весело відказав:

— Не звідти, а звідси... туди.

Жовнір роззявив рота.

— Як? Пан поляк звідси туди, до більшовиків?—Потім раптом його обличчя засіяло усмішкою, і він додав:

— А... на роботу туди! Відвага!

Капрал, що стовбичив у дверях, примружив очі, н жовнір, побачивши незадоволений погляд свого а чальника, мовчки почав складати замок, присівши на почіпки.

Капрал вийшов і за хвилину знов увійшов, поклавши на стіл шматок селянського окосту та поставивши дві пляшки.

— Прошу, панове!—запросив він нас до столу підсівши сам і наливаючи у філіжанки питво.

Михайло потер руки, а Іван, цокнувши капралову чарку своєю, хутко випив напій. Хвилинку він стояв з широко одкритим ротом, часто дихаючи. Його очі налились слізьми. Раптом він ухопив шматок свинини й почав заїдати, час од часу припиняючи жувати і часто дихаючи.

— Та це ж спирт!—врешті прохрипів він.

— А ви думали ми п'ємо воду?—зауважив капрал і одним духом вихилив свою філіжанку.

Жабі переляканими очима поглядала на мене й Михайла, ніби хтіла спитати: „Невже й ви будете пити?“

— Панове, а ви чому ж? Це ж гостина. Останні ваші гостини у нас,—проказав капрал і п'яно зареготав.—Прошу,—підніс він чарку Михайлові.

Я випив невеличку дозу гострого напою і миттю відчув, що все навкруги—і капрал і жовнір, що складав рушницю, і мої друзі—пішло обертом. Люди, речі,—все здалось надзвичайно привабливим, а голос капралів був тепер якимсь чарівним співом.

— Пийте, пийте, панове! Це буде краще для вас... Адже ви більше не побачите осоружних поляків...—промовив капрал, і раптом упав головою на стіл і істерично заривав.

— Капрале, пане капрале! Що ти, здурів, чи що?—термосив його за плече Іван.—Кинь до біса свою ідіотську службу. Гайда з нами!—п'яним голосом вигукував він.

Михайло смикнув Івана за полу, але той не зважав на це і, перехилившись через стіл, протягнув філіжанку з спиртом до жовніра.

— Пий, друже, за радянську країну, де нема гнобителів, де жовнір є рятівник революції.

Жовнір схопив філіжанку і в одну мить спорожнив її. За мить він намагався підтягати Іванові „Інтернаціонал“.

Михайло затулив долонею Іванові рота, але він, одпихнувши руку, гукав.

— Ти що, здурів? Адже це наші брати!—і, обхопивши капрала за голову, підвів її і цілував його непритомного в губи. Капрал не рухався, потім безсило простяг руку Іванові й ледве промимрив:

— Гади! Ти дурень і нічого не знаєш...

Зачувся дзенькіт острог, і на порозі з'явився офіцер.

Він люто скинув очима на капрала, що намагався підвестись та щоразу осідав на стілець, і вигукнув:

— Годі! В дорогу!

Ми підвелись. Іван простяг руку офіцерові.

— Замирімся, пане капітане, спасибі за гостину.

— Речей не брати!—промовив офіцер, з огидою зиркнувши на Івана.

Ми вийшли з землянки й рушили в напрямку лісу.

Спереду ішов жовнір. Він ніс карабін на плечах, мені часом здавалось, що їх ідуть двоє. Позаду нас ішло ще кілька жовнірів та жандари.

Мабуть, не я підтримував Жабі, а вона мене. Я таки почував себе п'яненьким.

Раптом жовнір, що йшов спереду, спинився.

Нас оточили жовніри, а згодом верхи під'їхав офіцер. Він досвідченим оком глянув уперед, де за кілька сот кроків виднівся ліс, і прохрипів:

— Отам, де ліс, ваш кордон. Вам треба туди. Марш!—закінчив він несамовитим тоном.

Жабі щільно притислась до мене, і ми рушили за Іваном, що, розмахуючи руками пошкутьльгав наперед.

Коли я озирнувся, побачив, що жовніри в супроводі жандарів і вершника капітана поволі посувались слідом за нами.

На мить мені спала до голови жахлива думка. Я притис лікоть Жабі і озирнувся навколо. Збоку нас і ззаду було поле. Тільки спереду був ліс.

Іван спинився й озирнувся на нас. Його лице було біле, як полотно, він щось хотів сказати, але його щелепи тремтіли, і він ворушив ними, як німий.

Перед нами була річка, ще закута льодом. Але посередині виднівся талий сніг...

— Але ж там вода, пане офіцере!—гукнув я назад.

— Вперед!—почувся його крик, і в ту ж мить кілька пострілів розтяло повітря. Жовніри торохнули в небо.

Ми збились до купи, як вівці, і мовчазно глянули один одному в вічі. Нарешті Іван, шкутьльгаючи, подався вперед, а за ним рушили й ми.

— Коли вода—беріть праворуч,—хрипким голосом промовив Михайло.—Тримайтесь ближче до мене. Я добре плаваю,—додав він.

Але в цю мить під Іваном провалився лід, і він, борсаючись, силкувався вилізти назад... Михайло підбіг до нього і, ухопивши за рукав, намагався витягти... Ось я побачив Івана, як він перехилився вже тулубом на край льоду, й Михайло витягає

його за спину... Ми із Жабі підбігли допомогти йому та раптом під усіма нами вломився край льоду, і ми всі четверо опинилися у воді. Наш розпачливий крик заглушили постріли з рушниць... Я побачив, як Іван, залившись кров'ю, перекинувся навznak, потім вирівнявся і посунувся під лід...

Тримаючись за край льоду, я миттю розстебнув бекешу й бистрим рухом скинув її з себе. Потім ухопив Жабі під руки і, перехилившись на спину, почав виповзати на лід... Михайло, розбиваючи лід теж простував уперед, легко тримаючись на воді.

П'яний серпанок миттю розвіявся, мозок працював легко й гостро. Я зрозумів—назад вилазити не можна... Звідти щохвилини чулись постріли, і кулі, ніби граючись,—із шипінням прорізували талий сніг на льоду і булькали у воду.

Нараз Михайло круто повернув і поплив до мене.

Спорохнявілий лід ломився підо мною... Я почув, як сильно тягне мене течія під лід, та нерухомість Жабі надавала мені сили. Я шепнув їй пораду лежати тихо і щосили бився ногами... Нарешті, я почув біля себе Михайлів голос: „Передайте мені .

Я відчував, що знемагаю. Вага одяжі й Жабі тягли мене наспід під лід, і допомога Михайлова якраз була на часі. Він хутко підхопив Жабі, і ми разом пливли голічерева до лісу, де... був наш берег...

Ми впливли на зовсім крихке. Позаду ми, чули хрипкі розпачливі вигуки капітана. Ми бачили, як жовніри підбігли до берега й разом з жандарами ціляли в нас... Капітан лупцював ручкою револьвера по шиї коня, що крутився, як навіжений. Іноді капітанові щастило спрямувати револьвер на нас, і його кульки пролітали над нашими головами... Нараз гримнули разом з кількох рушниць, і Михайло, ойкнувши, відкинув руку... В ту ж хвилину Жабі, перехилилась набік і вислизнула йому з рук. Переборюючи течію й цурпалки льоду, я підплив до Жабі, що зовсім поринала у воду підхопив її під пахви...

Але я побачив, що з рота її сочилась кров, а навколо неї червона пляма води зникала з течією... Я скрикнув, намагаючись виволати від дружини хоч слово, але її закриті очі і зблідле обличчя та обважніле тіло сказали мені все.

— Прощай, Люсю,—зачув я тихий голос Михайла і, зиркнувши в його бік, побачив, як він занурився у воду.

Течія хутко потягла його під лід...

Нараз мої плечі вдарились об щось тверде, і мою шию ніби хтось різонував ножем... Так. Це був твердий лід... він уже не ломився... Я напружив усі сили, щоб вилізти спиною на край криги, але течія хутко посунула мене вбік і кам'яним тягаром потягла вниз. На мить я випустив Жабі, і раптом вона зникла під водою. Та я пірнув і хутко захопив її за кучері. Я відчув у руках дорогі волосинки,

і це чуття, коштовніше за життя, пронизало все моє єство.

Я щосили притяг її до себе, намагаючись прибитись до крижаного берега... як раптом почув, що в мене нема руки... я не міг нею володіти.. А мій зір на мить спіймав у воді голівку Жабі, що все глибше і глибше поринала на дно. „Все. Кінець!“—болюче пронизало моє серце... але в ту ж мить блискавична думка: „там у тюрмі ще сидять друзі... я мушу передати їхній привіт“ проїняла мою свідомість. Тоді, напруживши всю свою силу, я перекинувся на спину і, розштовхуючи ногами течію та шматки льоду, вислизнув на твердий лід. Мов в'юн, я поповз по кризі, потім підхопився і щосили подався праворуч, де маячили кущі...

По тім боці постріли оскаженіло розтинали повітря. Чувся гістичний крик офіцера... а я бачив перед собою тільки темну гущавину...

Коли я на мить розтулив очі, то відчув, як по всьому тілі розлилось тепло, а в вухах шумів ласкавий шепіт.

На мене дивились сірі юнацькі очі з-під кашкета, що на нім була червона зірка.

.
Була мертва тиша. Пасмо соняшного проміння простяглося од вікна на протилежну білу стіну і своїм блиском засліпило очі, що на момент я одкрив. Пахло ліками. Нараз я пригадав усе: і тюрму, і етап, і Івана та Жабі, і Михайла. Перед очима ме-

рехтіли офіцер, жовніри, жандари, проламаний лід, вода, постріли...

Смерть Івана... Потім Михайла... Жабі!.. Серце немов що стисло холодними кліщами, і я поринув у забуття. Потім я відчув, ніби війнуло на мене свіже повітря, і мене заболіла рука.

Коли я розплющив очі, переді мною схилились дві постаті в білому—чоловіка й жінки.

— Не нервуйтеся. Гарячка скінчилась. Ви на своїм боці. Рука хутко заживе... Тільки не рухайтеся... Спокій і спокій,—тихо промовляв до мене лікар.

Я нічого не відповів йому. Перед моїми очима маячив білий, з пошарпаним пір'ям та із скривавленими кігтями й дзюбом орел.

„Треба знищити... знищити треба цього хижака!“—шепотіли мої губи.

1927 р.

З М І С Т

	Стор.
Нас було троє	3
Для майбутніх дорослих	5
I. Дніпрове шумування	11
II. Нас стало двоє	17
III. Чому мовчить Європа	23
IV. В дорозі.	26
V. Грицева філософія	34
VI. Ще троє	39
VII. Зустріч.	56
VIII. Панна Беноні	76
IX. Гостини	89
X. Красуня-дівчина.	108
XI. Пан Юзеф—„більшовик”	132
XII. Зникла газетка	147
XIII. В новім готелі	162
XIV. Нові знайомі	179
XV. Каторжник.	203
XVI. Баталія	217
XVII. Назад до краю	232
XVIII. Давня знайома	243
XIX. На свій бік.	251

150

elibrary.nplu.org

Ціна 1крб. 40 коп. (Р)

М 93 20-4

elib.nplu.org

M

1454-6

elibrary.nplu.org